

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA
WE WŁOCŁAWKU

Tożsamość narodowa społeczeństwa polskiego
po okresie zaborów

Rozważania na przykładzie archeologii
w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym
w latach 1906–1950

Włocławek 2013

REDAKCJA WYDAWNICTWA
PAŃSTWOWEJ WYŻSZEJ SZKOŁY ZAWODOWEJ
WE WŁOCŁAWKU

*Tożsamość narodowa społeczeństwa polskiego po okresie zaborów.
Rozważania na przykładzie archeologii w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym
w latach 1906–1950*

REDAKTOR NACZELNY
dr Ernest Kuczyński

RECENZENT
*prof. dr hab. Maria Magdalena Blombergowa
Uniwersytet Łódzki*

KOREKTA
Adam A. Korzus

©Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa we Włocławku, Włocławek 2013

Włocławek 2013

ISBN 978-83-60607-37-4

Złożono do druku – maj 2013

Skład, druk i oprawa:

EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, sp.j.
ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek; tel. (0*54) 232 37 23; e-mail: sekretariat@expol.home.pl

Konrad Jacek Jędrzejczyk

**Tożsamość narodowa społeczeństwa
polskiego po okresie zaborów**

Rozważania na przykładzie archeologii
w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym
w latach 1906–1950

Wrocław 2013

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
<i>Źródła i stan badań</i>	11
Rozdział 2	
<i>Definicja pojęcia „krajoznawstwo” funkcjonującego w Towarzystwie</i>	23
Rozdział 3	
<i>Kierunki społecznej działalności archeologicznej Towarzystwa na tle idei poznania kraju i zabytków przeszłości</i>	32
Rozdział 4	
<i>Spółeczna działalność w dziedzinie archeologii</i>	47
<i>Lata 1906–1918</i>	47
<i>Lata 1919–1939</i>	80
<i>Lata 1945–1950</i>	123
Rozdział 5	
<i>Kierunki naukowej działalności archeologicznej Towarzystwa</i>	133
Rozdział 6	
<i>Naukowa działalność w dziedzinie archeologii</i>	144
<i>Lata 1911–1918</i>	144
<i>Lata 1930–1939</i>	150
Zakończenie	166
Spis literatury i wykorzystanych materiałów archiwalnych	172
Część ilustracyjna	221
Indeks nazwisk	241

Wstęp

Niepodległościowy czyn zbrojny okresu zaborów stanowi naszą dumę narodową. Pogląd, że to właśnie z przelewu krwi wyrosła świadomość i ciągłość bytu państwowego, wciąż ma więcej zwolenników. Na kartach historii stosunkowo mniej miejsca poświęca się pracy organicznej, czyli kwestii równie ważnej, a może nawet istotniejszej w utrzymaniu bytu narodowego, oraz znaczeniu kultury i nauki w tym procesie.

W 1795 roku, gdy przestało istnieć niepodległe państwo polskie, w społeczeństwie rozpoczęły się procesy wynaradawiania. Przebiegały one odmiennie i z różną intensywnością w każdym z zaborów. Apogeum walki z polskością przypada na drugą połowę XIX wieku i wiąże się z polityką państw zaborczych, a szczególnie z represjami po kolejnym już nieudanym zrywie zbrojnym.

Czynnikami narodotwórczymi są symbole narodowe, język, świadomość wspólnego pochodzenia, stosunek do dziedzictwa kulturowego, wspólna historia i losy narodowe oraz terytorium. Podczas zaborów, przy braku tego ostatniego, siła ciężkości przesunęła się na pozostałe. Przeważało poczucie wspólnego pochodzenia, ale także świadomość tej samej wiary, co umacniało poczucie odrębności narodowej. W obliczu odpowiedzialności historycznej i w trosce o losy przyszłych pokoleń wysiłki na rzecz zachowania polskiej tożsamości przybierały charakter wystąpień zbrojnych, które, manifestując aspiracje polskiego społeczeństwa do posiadania własnego państwa, powodowały niestety nasilanie się represji i uświadamiały zaborcom, że muszą podjąć skuteczniejsze środki w celu ujarznienia polskości.

Cały XIX wiek był dla polskiego społeczeństwa okresem prób i wyrzeczeń. W pierwszej połowie, w wyniku wojen napoleońskich, w których aktywnie uczestniczyli Polacy, oraz ruchów niepodległościowych ucierpiała fizycznie materia biologiczna narodu. W drugiej jego połowie, po klęsce powstania styczniowego tempa nabrały szeroko zakrojone akcje: germanizacyjna i rusyfikacyjna, które miały dokończyć dzieła eliminowania polskości. Rządy

państw zaborczych przystąpiły do zdecydowanej akcji pozbawiania polskiego społeczeństwa podstawowych elementów wyróżniających go spośród innych i ujednolicania światopoglądowo z własnymi poddanymi. Wprowadzono zakaz używania języka polskiego w urzędach i szkołach, zakaz zrzeszania się i wyrażania własnych przekonań oraz opinii, a nawet zabroniono posługiwania się nazwą „polskie”. Tego typu działania miały doprowadzić do nieodwracalnych zniszczeń w sferze świadomości narodowej polskiego społeczeństwa.

Na przełomie XIX i XX wieku tak sponiewierane społeczeństwo miało silną potrzebę wyrażania odrębności wobec innych narodów. Wybitni Polacy tego okresu z powodu braku możliwości pracy na ziemiach polskich działali na emigracji. Natomiast ci, którzy pozostali, starali się aktywnie włączać w życie społeczne i polityczne państw zaborczych. Dostrzegali oni bowiem potrzebę choćby sygnalizowania swojego pochodzenia i manifestowania odrębności narodowej. Dobre świadectwo dały wówczas osoby zajmujące się szeroko pojętą nauką. Za przykład mogą służyć fakty angażowania się Polaków z zaboru rosyjskiego w rosyjskie towarzystwa naukowe, co dawało możliwość uczestniczenia w kongresach międzynarodowych. Na tego typu forach można było wyrażać swoje poglądy i chociażby sygnalizować tam swoją narodowość.

Z początkiem XX wieku zaistniały możliwości niewielkiej swobody, co natychmiast przełożyło się na rozpoczęcie znaczących inicjatyw społecznych, które w konsekwencji przyczyniły się do świadomościowej odbudowy narodu polskiego funkcjonującego już we własnym państwie. Sytuacja taka wytworzyła się po 1905 roku na ziemiach zaboru rosyjskiego.

W niniejszym opracowaniu postaram się przybliżyć działania, które zostały podjęte w tym okresie oraz zapoczątkowały proces będący następstwem pracy organicznej podjętej wcześniej w polskim społeczeństwie i mający na celu odbudowę tożsamości narodowej poprzez rozwijanie kultury, a także nauki polskiej. Znaczącą rolę w tych działaniach odgrywały zainteresowania archeologiczne, które dawały materialne potwierdzenie egzystencji polskiego społeczeństwa oraz świadczyły o odrębności polskiej kultury.

Naród funkcjonuje na określonej przestrzeni geograficznej, która stanowi jego naturalne środowisko egzystencji. Z tym faktem wiąże się postulat, tak dobitnie podkreślany przez krajoznawców, podnoszący konieczność dokładnego poznania tej przestrzeni, powiązania z nią społeczeństwa, zbadania i uświadomienia przeszłości ziem jemu przynależnych. Okazuje się, że archeologia dawała stabilną podbudowę służącą temu celowi – poznaniu przeszłości ziem – i z tego punktu widzenia, w omawianym czasie, była traktowana jako nauka propagująca polskość (słowiańskość). Oczywiście archeologia nie była jedyną nauką wykorzystywaną do celów utrwalania tożsamości, ale po przeanalizowaniu wysiłków, jakie jej poświęcano, można z pewnością stwierdzić, że odegrała rolę znaczącą.

W niniejszym opracowaniu nie zamierzam snuć rozważań na temat struktury społecznej, stosunków ilościowych, sytuacji politycznej czy gospodarczej polskiego społeczeństwa. Interesuje mnie inicjatywa, która przełożyła się na konkretne działania społeczne zmierzające do kształtowania i utrwalania narodowej identyfikacji. W pracy na przykładzie działalności archeologicznej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego będę się starał ukazać proces odbudowy tożsamości narodowej poprzez uświadamianie wspólnego pochodzenia, stosunku do dziedzictwa kulturowego i wspólnej historii jako czynników narodotwórczych. Towarzystwo Krajoznawcze jest stosunkowo dobrym przykładem do moich rozważań, od momentu założenia bowiem zaczęło organizować liczne oddziały terenowe, nie była to więc organizacja ograniczona terytorialnie tylko do jednej miejscowości. Zasięgiem obejmowała – przynajmniej starała się to czynić – wszystkie ziemie dawnej Rzeczypospolitej. Nie bez znaczenia jest również fakt funkcjonowania w Towarzystwie członków korespondentów rozlokowanych początkowo we wszystkich zaborach, a w późniejszym okresie w różnych krajach.

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze pomimo wieloletniego funkcjonowania i sporego dorobku naukowego jest jednym ze słabiej poznanych dotąd towarzystw. Jego działalność naukowa nie została jeszcze dokładnie zbadana. Mało znane są zatem osiągnięcia i efekty działalności jego pracy. Analogicznie również o dorobku Towarzystwa w zakresie archeologii podawane są tylko krótkie informacje.

Archeologia polska w latach 1906–1950 dzieliła losy narodu. Do 1918 roku jej rozwój przebiegał odmiennie w każdym z zaborów. Z tego powodu dzieje badań archeologicznych nie mogą być rozpatrywane bez uwzględnienia różnic wynikających z sytuacji politycznej poszczególnych regionów. Dopiero po I wojnie światowej można archeologię polską traktować całościowo.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje lata działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, czyli okres od listopada 1906 roku¹ do grudnia 1950 roku². Pierwsza data wiąże się z założeniem Towarzystwa. Druga wyznacza kres jego działalności jako samodzielnego stowarzyszenia.

Zakres terytorialny mojej pracy obejmuje cały obszar działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a więc wszystkie dzielnice Polski czasu rozbiorów i całe terytorium II Rzeczypospolitej³. Ponadto uwzględniam późniejsze zmiany wynikające z ustalenia granic Polski po II wojnie światowej.

¹ Zarejestrowanie statutu Towarzystwa.

² W grudniu 1950 roku odbył się Zjazd Zjednoczeniowy Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Połączono wówczas oba towarzystwa, tworząc Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

³ Ze szczególnym uwzględnieniem zaboru rosyjskiego, w którym zawiązano Towarzystwo.

Przedmiotowe opracowanie można też przyjąć jako drugą część zapoznającą czytelnika z dziejami Towarzystwa i wprowadzającą go w zagadnienia związane z pracą naukową i społeczną Towarzystwa. Część niniejsza zawiera informacje o dorobku i wkładzie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w rozwój archeologii w pierwszej połowie XX wieku. Część pierwsza – zarys dziejów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – została już opublikowana⁴. Planowana jest jeszcze część trzecia, *stricte* archeologiczna, która w zamysle autora będzie wyborem skomentowanych artykułów o treściach archeologicznych, pochodzących z wydawnictw Towarzystwa.

⁴ K. J. Jędrzejczyk, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906–1950). Zarys dziejów*, Włocławek 2006.

Rozdział 1

Źródła i stan badań

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze założono w 1906 roku w zaborze rosyjskim. Ze względu na uwarunkowania polityczne do 1918 roku używano nazwy Towarzystwo Krajoznawcze¹. Towarzystwo Krajoznawcze i Polskie Towarzystwo Krajoznawcze to ta sama organizacja. Pierwsza nazwa formalnie funkcjonowała do czasu odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku, druga – do 1950 roku. W latach 1929–1934 w związku z zamiarem połączenia, a następnie fuzją Polskiego Touring Klubu z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym posługiwano się także określeniem Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Z kolei (od 1950 roku) połączone Polskie Towarzystwo Krajoznawcze i Polskie Towarzystwo Tatrzańskie przyjęły używaną do dziś nazwę (używaną w latach 1929–1934) Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

O niedostatecznej znajomości działalności naukowej Towarzystwa świadczą następujące fakty:

- Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, pomimo ustalonego w statucie i realizowanego programu naukowego, funkcjonuje w opracowaniach encyklopedycznych jako towarzystwo o charakterze turystycznym względnie turystyczno-krajoznawczym²;

¹ Statut towarzystwa podawał nazwę Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, choć bezpośrednio jej nie regulował. Poza tym członkowie we własnej dokumentacji posługiwali się nazwą Towarzystwa z przymiotnikiem „polskie”.

² *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa 1975, s. 635; *Nowa encyklopedia PWN*, t. 5, Warszawa 1997, s. 233; *Wielka encyklopedia PWN*, t. 22, Warszawa 2004, s. 13–14; *Encyklopedia PWN w trzech tomach*, t. 3, Warszawa 1999, s. 6; *Popularna encyklopedia powszechna*, t. 15, Kraków 2004, s. 141; *Wielka encyklopedia Powszechna PWN*, t. 9, Warszawa 1967, s. 249.

- brakuje stosownego hasła w *Słowniku polskich towarzystw naukowych*³, mimo że wymieniono inne rodzime towarzystwa w mniejszym stopniu zajmujące się działaniami naukowymi;
- zagadnienia związane z nauką działalnością Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego są omawiane ogólnie bądź tylko sygnalizowane również w literaturze fachowej z dziedzin: geografii, etnologii, historii, archeologii czy innych⁴.

W literaturze archeologicznej o działalności Towarzystwa Krajoznawczego w dziedzinie badań archeologicznych wspomina Jerzy Gąssowski. Omawiając dzieje polskiej archeologii⁵, wymienia dwóch prehistoryków: Mariana Wawrzenieckiego i Jana Stanisława Czarnowskiego, którzy udzielali się w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym. Pisze również o uporządkowaniu zbiorów przez Mariana Wawrzenieckiego w muzeach Towarzystwa we Włocławku i w Kielcach oraz o czasopiśmie „Ziemia”, które udzielało swoich szpalt artykułom o tematyce pradziejowej⁶.

O Polskim Towarzystwie Krajoznawczym wspomina Józef Kostrzewski w swoich dwóch publikacjach: *Dzieje polskich badań przedhistorycznych* i *Z mego życia. Pamiętnik*⁷. W pierwszej z nich napisał między innymi o badaniach wykopaliskowych Zygmunta Glogera, Jana Stanisława Czarnowskiego, Michała Rawity-Witanowskiego, Wandalina Szukiewicza i Włodzimierza Antoniewicza. Wspomniał pracę inwentaryzacyjną Mariana Wawrzenieckiego w muzeach w Sandomierzu i Kielcach oraz wymienił nazwę czasopisma „Pamiętnik Fizyograficzny”. Józef Kostrzewski nie łączy jednak wymienionych badaczy ani czasopisma z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym. Wspomniał tylko o muzeach prowadzonych przez miejscowe oddziały Towarzystwa w Kaliszu, Piotrkowie Trybunalskim, Kielcach, Lublinie i Sandomierzu. Józef Kostrzewski zwrócił też uwagę na pracę Romana Jakimowicza *Warszawa i jej okolice w czasach przedhistorycznych*, która ukazała się w Warszawie w 1916 roku, ale nie skojarzył jej wydania z Towarzystwem⁸. W drugiej publikacji znajduje się krótka informacja, że jego praca pod tytułem: *Wielkopolska w cza-*

³ B. Sordylowa (red.), *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990. Tom 2 obejmuje wszystkie towarzystwa naukowe działające w przeszłości na ziemiach polskich. *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994; *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 3, Warszawa 2001.

⁴ Literatura z dziedziny geografii stosunkowo najlepiej omawia zagadnienia związane z działalnością Towarzystwa.

⁵ J. Gąssowski, *Z dziejów polskiej archeologii*, Warszawa 1970.

⁶ J. Gąssowski mylnie określa muzeami miejskimi muzea PTK we Włocławku i w Kielcach; zob. J. Gąssowski, op. cit., s. 130, 132-133.

⁷ J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań przedhistorycznych*, Poznań 1949; Idem, *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

⁸ Idem, *Dzieje...*, s. 90-131.

*sach przedhistorycznych*⁹ została zrecenzowana w piśmie „Ziemia” przez Mariana Wawrzenieckiego, który docenił jej nowatorstwo i znaczenie¹⁰.

Jolanta Wrońska-Twardecka przy okazji omawiania głównych kierunków rozwoju archeologii w Warszawie od przełomu XIX i XX wieku do 1918 roku również zwróciła uwagę na zainteresowania prehistorią i ochroną zabytków członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego¹¹. Ponadto sprawę opracowań archeologicznych ukazujących się w czasopismach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego poruszyła przy opracowaniu problematyki publikacji archeologicznych w warszawskich periodykach z pierwszej połowy XX wieku (do 1918 roku)¹². Badaczka przytoczyła trzy tytuły czasopism wydawanych z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Pamiętnik Fizyograficzny” i „Ziemia”. Na podstawie kilku wybranych artykułów i sprawozdań rozważała zaangażowanie i wkład Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w dorobek archeologii tamtego okresu. Wymienić należy także opracowanie autorki dotyczące warszawskiego środowiska archeologicznego na początku XX wieku, z którego można się dowiedzieć, że ówcześni prehistorycy: Erazm Majewski, Zygmunt Gloger, Ludwik Krzywicki, Kazimierz Stołyhwo, Leon Kozłowski, Stefan Krukowski, Ludwik Sawicki, Roman Jakimowicz, Stanisław Jan Czarnowski i Marian Wawrzeniecki brali udział w pracach Towarzystwa¹³.

Andrzej Abramowicz w *Historii archeologii polskiej XIX i XX wieku*, w rozdziale zatytułowanym *Od antropologii do prehistorii*, który poświęcony jest przemianom archeologii w pierwszej połowie XX wieku, jako pierwszy zwrócił uwagę na statutowy zapis zakładający zajmowanie się archeologią w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym. Ponadto wymienił on Zygmunta Glogera, który pełnił funkcję pierwszego prezesa Towarzystwa, i nazwiska prehistoryków aktywnych w pracach Towarzystwa¹⁴. Zwrócił uwagę na to, że Towarzystwo zakładało swoje oddziały w miastach Królestwa Polskiego, między innymi w Kaliszu, Piotrkowie Trybunalskim, Kielcach, Lublinie i Sando-

⁹ Idem, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1914.

¹⁰ W publikacji tej J. Kostrzewski po raz pierwszy wypowiedział się o tubylczości Słowian na ziemiach polskich. Jak podkreślił sam autor, jego ówczesne przekonanie nie miało jeszcze wtedy potwierdzenia w materiale dowodowym. Idem, *Z mego...*, s. 83.

¹¹ J. Wrońska-Twardecka, *Główne kierunki rozwoju archeologii w Warszawie od przełomu XIX/XX wieku do roku 1918*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 29, 1984, nr 2, s. 361–376.

¹² Eadem, *Problematyka i rola publikacji archeologicznych w warszawskich periodykach od przełomu XIX i XX w. do 1918*, „Archeologia Polski”, t. 30, 1985, z. 1, s. 193–228.

¹³ Eadem, *Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.

¹⁴ Oprócz wymienionych wcześniej przez J. Wrońską wspomina on: M. Brensztejna, W. Szukiewicza, Z. Wolskiego, H. Wiercińskiego, K. Romera, S. Lencewicza i Z. Lenartowicza. A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 97.

mierzu, oraz na fakt powstawania przy nich muzeów gromadzących także zabytki archeologiczne. Uwagę Andrzeja Abramowicza zwróciło też utworzenie w Towarzystwie Komisji Fizjograficznej skupiającej zainteresowanych archeologią pradziejową, m.in. prehistoryków: Ludwika Krzywickiego, Mariana Wawrzeckiego i Romana Jakimowicza. Przekazał on również, że Komisja ta przejęła w 1913 roku „Pamiętnik Fizyograficzny” i wydrukowała w nim kilka prac z zakresu archeologii¹⁵. Andrzej Abramowicz wymienił też tygodnik „Ziemia”, który – adresowany do szerokiego kręgu czytelników – zawierał liczne informacje archeologiczne¹⁶.

Dzięki monografiom lokalnym Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego znacznie lepiej poznane są działania archeologiczne oddziałów terenowych Towarzystwa. Powstało wiele publikacji przygotowanych przez miejscowych badaczy i poświęconych pracy oddziałów, w tym działalności archeologicznej. Stosunkowo dobre opracowania dokonań, także archeologicznych, oddziałów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ukazały się w Kielcach, Sandomierzu, we Włocławku i w Ostrowcu Świętokrzyskim.

Z lektury wyżej wymienionych studiów na temat działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wynika, że ich wspólną cechą jest omawianie pracy Centrali i poszczególnych oddziałów Towarzystwa. Autorzy tych opracowań korzystali z wybranych selektywnie sprawozdań z czasopism: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Sprawozdania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Ziemia”, rysu historycznego Stanisława Lenartowicza oraz relacji członków Towarzystwa, żyjących jeszcze w latach pisania tych prac¹⁷.

Wkład Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w działania muzealnictwa archeologicznego prezentuje Kazimierz Malinowski w książce *Prekursorzy muzeologii polskiej* w rozdziale: *Muzea krajoznawcze*¹⁸. W szczególny sposób docenił on rolę czasopisma „Ziemia”, które – jego zdaniem – w owym czasie pełniło funkcję pisma fachowego z dziedziny muzealnictwa¹⁹.

Kompleksowo sprawą muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zajął się Stanisław Szymański. W książce *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1950*, wydanej w 1990 roku w Warszawie, omówił dokonania Towarzystwa w dziedzinie muzealnictwa oraz rozważył organizację i rozwój jego muzeów lokalnych.

¹⁵ Faktyczne przejęcie pisma nastąpiło już w 1912 roku.

¹⁶ A. Abramowicz, *Historia...*, s. 97–98.

¹⁷ Stan ten zapewne jest spowodowany brakiem materiałów archiwalnych.

¹⁸ K. Malinowski, *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Poznań 1970, s. 73–77.

¹⁹ W szczególności dołączaną w formie dodatku do „Ziemi” rubrykę (dział) pod tytułem „Przegląd Muzealny”.

Podstawą do opracowania niniejszej monografii są źródła zawierające informacje do dwóch grup zagadnień:

- dziejów archeologii uprawianej na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku,
 - działalności archeologicznej członków przedmiotowego Towarzystwa.
- Najważniejszą kategorię źródeł dla mojej pracy stanowią:
- publikacje dotyczące historii i rozwoju archeologii w pierwszej połowie XX wieku;
 - wydawnictwa Towarzystwa obejmujące zarówno czasopisma, jak i publikacje książkowe;
 - opracowania dotyczące poszczególnych dziedzin działalności członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego;
 - opracowania pośrednio dotyczące Towarzystwa.

Do omówienia historii badań archeologicznych i rozwoju archeologii w okresie działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego szczególnie przydatne były prace: Józefa Kostrzewskiego²⁰, Andrzeja Abramowicza²¹, Konrada Jażdżewskiego²², Jerzego Gąssowskiego²³, Andrzeja Nadolskiego²⁴, Barbary Stolpiak²⁵, Jolanty Wrońskiej²⁶, a także Stefana Noska²⁷ i Leona Łuki²⁸. Niektórzy wymienieni autorzy, omawiając rozwój archeologii w pierwszej połowie XX wieku, wspominają również o działalności archeologicznej członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W pracy wykorzystuję również te opracowania z dziedziny archeologii, które przydatne są do rozważań na temat przejawiającej się w Towarzystwie działalności archeologicznej²⁹.

Bogatym źródłem informacji o dokonaniach Towarzystwa są jego publikacje. Szczególnie ważne są czasopisma wydawane przez jego Centralę: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Sprawozdania Polskiego

²⁰ J. Kostrzewski, *Zarys rozwoju badań prehistorycznych w Polsce w latach 1875–1925*, Kraków 1928; Idem, *Dzieje...*; Idem, *Z mego...*, oraz inne liczne publikacje autora wyszczególnione w spisie literatury, do których sięgam podczas omawiania konkretnych zagadnień.

²¹ Na wyróżnienie zasługują dwie publikacje A. Abramowicza: *Historia... oraz Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa 1967.

²² K. Jażdżewski, *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Łódź 1995.

²³ W głównej mierze wykorzystuję publikację J. Gąssowskiego, *Z dziejów...*

²⁴ A. Nadolski, *Dzieje archeologii polskiej XIX i XX wieku*, „Studia i Materiały Dziejów Nauki Polskiej”, ser. A, 1966, z. 9, s. 161–176.

²⁵ B. Stolpiak, *Rozwój prahistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego*, cz. 1: 1918–1928, Poznań 1984.

²⁶ J. Wrońska (J. Wrońska-Twardecka), *Główne kierunki...*, s. 361–376; Eadem, *Problematyka i rola...*, s. 193–228; Eadem, *Archeolodzy warszawscy...*

²⁷ S. Nosek, *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.

²⁸ L. J. Łuka, *Polskie badania na Pomorzu Gdańskim w okresie międzywojennym*, „Pomerania Antiqua”, t. 14, 1982, s. 67–80.

²⁹ Inne pozycje patrz: spis literatury.

Towarzystwa Krajoznawczego”, „Ziemia” i „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”. Na łamach tych czasopism drukowano sprawozdania z działalności i raporty finansowe³⁰.

Od 1907 do 1913 roku informacje sprawozdawcze zamieszczano w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”³¹. Natomiast w latach 1917–1918 materiały te publikowano w „Sprawozdaniach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”³². Od 1919 do 1935 roku Zarząd Towarzystwa nie wydawał drukiem osobnych sprawozdań i jedynym źródłem informacji o Towarzystwie pozostał dział informacyjny „Ziemi”, ukazującej się już od 1910 roku, w którym znajdowała się rubryka „Z Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”³³. W 1935 roku powrócono do koncepcji wydawania drukiem „Sprawozdań z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”. Ukazały się sprawozdania za 1935, 1936, 1937 i 1938 rok. Po II wojnie światowej Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego otworzył pismo o profilu typowo sprawozdawczym, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”.

Wymienione czasopisma, czyli tak zwane „organy wydawnicze” Towarzystwa, dostarczyły wiele przydatnych informacji. Równie istotne wiadomości opublikowano w czasopismach: „Orli Lot”, „Przegląd Krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska” i „Pamiętnik Fizyograficzny”³⁴, które wydawane były przez okręgi, poszczególne oddziały, komisje i koła Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Przy omawianiu roli czasopism w procesie odtwarzania historii i działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego nie sposób pominąć jego wydawnictw, takich jak: statuty³⁵, prospekt i pierwszy tom *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych, pozycji naukowych*³⁶ i opracowań lokalnych, dotyczących różnych zagadnień. Wy-

³⁰ W wyszukiwaniu wymienionych informacji pomocne w przypadku pisma „Ziemia” może być opracowanie: K. Polaka, H. Polakowej i W. A. Wójcika, *„Ziemia” 1910–1950. Bibliografia zawartości*, Warszawa 1997.

³¹ W 1916 roku ukazał się numer zbiorczy pisma poświęcony działalności Towarzystwa w latach 1906–1916. W 1928 roku wydano sprawozdanie z działalności w formie „Rocznika...” Zmieniono jednak tytuł pisma na: „Polskie Towarzystwo Krajoznawcze” i zrezygnowano w nim z działu naukowego.

³² W swojej pracy natrafiłem na jeden numer tych „Sprawozdań...”: *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Sprawozdanie za rok 1917*, Warszawa 1918.

³³ Rubryka stała w „Ziemi” od nr. 8, R. 1 (1910 r.). Po 1945 roku rubryka „Z Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” przybrała nazwę „Kronika”. Natomiast od nr. 1, R. 1 istniała w „Ziemi” rubryka „Kronika krajoznawcza”, w której również zamieszczano informacje o pracy Towarzystwa.

³⁴ Redagowany i finansowany przez członków PTK w latach 1912–1921.

³⁵ Udało mi się odnaleźć tekst statutu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego pochodzący z 1906, 1920, 1925, 1935 i 1946 roku. Ponadto natrafiłem na wzmianki o zmieniających się założeniach statutowych wynikających z rozwoju Towarzystwa, wśród których znajduje się projekt zmiany statutu opracowany w 1929 roku.

³⁶ Z dziedzin geografii, biologii, historii sztuki, archeologii itp.

mienione źródła są jednocześnie materialnym świadectwem działalności i dokonań Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Do wydawnictw Towarzystwa zaliczam także publikacje okolicznościowe wydane przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze – sukcesora Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Okazją do publikowania zarysu historii oraz artykułów o charakterze wspomnieniowym były i nadal są jubileusze Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Pierwszych prezentacji dorobku Towarzystwa dokonali jego założyciele i członkowie na łamach czasopisma „Ziemia”. Z okazji dwudziestolecia działalności (w 1926 roku) i ćwierćwiecza jego istnienia (w 1931 roku) opublikowano w wymienionym piśmie szereg artykułów opisujących działalność Towarzystwa³⁷.

Należy również odnotować, że w połowie lat trzydziestych XX wieku kierownictwo Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zwróciło się do Bolesława Olszewicza³⁸ z prośbą o napisanie monografii Towarzystwa w związku ze zbliżającą się czterdziestą rocznicą jego założenia. Do ukazania się dzieła nie doszło, ponieważ pracę nad przedsięwzięciem przerwała wojna, a zgromadzone materiały uległy zniszczeniu.

W 1956 roku z okazji pięćdziesięciolecia powstania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ukazał się drukiem *Pamiętnik jubileuszowy w pięćdziesiątą rocznicę założenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, wydany przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, a w nim – wśród kilku artykułów – znalazło się opracowanie Stanisława Lenartowicza omawiające dzieje Towarzystwa³⁹. Jest to pierwsze studium na temat działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Należy zaznaczyć, że prawie wszystkie publikacje dotyczące Towarzystwa, które ukazały się po 1956 roku, opierają się na tym opracowaniu.

Po prawie półwieczu, w 1999 roku ukazało się kolejne, szersze opracowanie działalności Towarzystwa pod tytułem: *Krajoznawstwo jako nośnik wartości i wartość*, opublikowane w czasopiśmie „Barbakan” przez Wandę Skowron⁴⁰.

³⁷ W rocznikach: 11 (1926 rok) i 12 (1927 rok) oraz w tomach: 16 (1931 rok) i 17 (1932 rok).

³⁸ Bolesław Henryk Olszewicz (1893–1972) – geograf specjalizujący się w kartografii, a także w historii geografii i kartografii. Od 1946 roku profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Był także założycielem Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Więcej: Z. Rzepa, *Bolesław Henryk Olszewicz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24/1, z. 100, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 5–7.

³⁹ K. Staszewski, *Historia PTK*, [w:] J. Kołodziejczyk, A. Słomczyński, K. Staszewski, *Pamiętnik jubileuszowy w 50 rocznicę założenia PTK*, Warszawa 1958, s. 10–30.

⁴⁰ W. Skowron [Przewodnicząca Komisji Historii i Tradycji PTTK], *Krajoznawstwo jako nośnik wartości i wartość*, „Barbakan”, nr 30 (169), 1999, s. 6–34.

W 2003 roku na stronach internetowych Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego pojawiła się informacja, że pracująca w jego strukturze Komisja Historii i Tradycji zbiera i opracowuje materiały do publikacji, która ma być całościowym ujęciem jego dziejów⁴¹. Na oficjalnej stronie internetowej Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego⁴² wśród zamieszczonych materiałów znajdują się opracowania działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w latach 1906–1918 i 1945–1950⁴³. Ich autorami są: Wanda Skowron, Janusz Umiński i Edward Wiczorek. Brakuje w nich omówienia działalności Towarzystwa w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Rocznice założenia poszczególnych oddziałów Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego również były okazją do opublikowania szeregu monografii. Opracowania te, mając charakter lokalny, omawiają historię konkretnego oddziału Towarzystwa z uwzględnieniem jego działalności w latach istnienia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Ukazało się wiele tego typu opracowań i wciąż powstają nowe⁴⁴. Opublikowane monografie są stosunkowo ważne, ponieważ ich autorzy, oprócz źródeł pisanych, wykorzystali także wiedzę żyjących członków, kiedyś aktywnie uczestniczących w pracach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego⁴⁵.

Kolejna grupa publikacji poświęcona jest działalności muzealnej Towarzystwa. Ta dziedzina jest stosunkowo najlepiej opracowana. Istotne są prace: Kazimierza Malinowskiego *Prekursorzy muzeologii polskiej*⁴⁶ oraz Stanisława Szymańskiego *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*⁴⁷. Informacje z dziedziny muzealnictwa Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zawierają również roczniki muzealne poszczególnych placówek wychodzące po II wojnie światowej.

Wzmianki o funkcjonowaniu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego znajdują się w publikacjach omawiających historię polskiego krajoznawstwa

⁴¹ PTTK wyraźnie nawiązuje do tradycji jednego ze swoich poprzedników – PTK.

⁴² Adres strony: www.pttk.pl/zycie/khit.

⁴³ Opracowania te oparte są głównie na czasopiśmie wydawanych przez PTK. Zostały napisane w latach 2002–2003 i następnie udostępnione w postaci plików przygotowanych do druku w programie komputerowym – Microsoft Word. Chciałbym w tym miejscu zaznaczyć, że te udostępnione drogą elektroniczną informacje w żadnym stopniu nie ustępują drukowanym publikacjom naukowym.

⁴⁴ Z opublikowanych można wymienić następujące: A. Massalski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na Kielecczyźnie 1908–1950*, Kielce 1983; T. Olejnik, *75 lat krajoznawstwa i turystyki na ziemi wieluńskiej 1908–1983*, Wieluń 1983; A. Ratka, *Turystyka i krajoznawstwo w Rudzie Śląskiej w latach 1924–1993*, Ruda Śląska 1994 i in.

⁴⁵ Niektóre z tych prac zawierają informacje od zmarłych już osób.

⁴⁶ K. Malinowski, *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Poznań 1970, s. 73–77.

⁴⁷ S. Szymański, *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1950*, Warszawa 1990.

oraz w artykułach prasowych informujących o działalności Towarzystwa, a ukazujących się w latach jego istnienia.

Z szeregu prac przedstawiających historię polskiego krajoznawstwa należy przede wszystkim wymienić opracowanie Zbigniewa Kulczyckiego *100 lat społecznej turystyki w Polsce*⁴⁸, pracę Władysława Krygowskiego *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*⁴⁹ i opracowanie zbiorowe *PTTK w dwudziestoleciu PRL*⁵⁰. Należy również wymienić prace Małgorzaty Kitowskiej: *Tradycje ruchu turystyczno-krajoznawczego w polskim szkolnictwie pod zaborami (do 1914 roku)*⁵¹ i *Opieka władz państwowych nad turystyką i krajoznawstwem w szkolnictwie polskim w latach 1919–1939*⁵².

Wzmianki na temat działalności Towarzystwa i prac archeologicznych jego członków napotkałem w artykułach rozsianych w różnych czasopismach tamtego okresu. Ponadto na informacje o współpracy z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym natrafiłem w czasopismach ówczesnie działających organizacji społecznych⁵³.

Opublikowane materiały stanowiły znaczącą część bazy informacyjnej dla omówienia większości zagadnień. Jednak dla pełniejszego opracowania tematu wykorzystałem także zachowane materiały archiwalne w postaci dokumentów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz korespondencji pomiędzy poszczególnymi jego członkami.

Należy zaznaczyć, że większość dokumentów Towarzystwa Krajoznawczego pochodzących z lat 1906–1917 zaginęła podczas końcowych działań I wojny światowej⁵⁴. Natomiast w latach 1918–1939 działalność Towarzystwa była dokumentowana przez jego władze aktami, które gromadzono w prowadzonym od połowy lat dwudziestych XX wieku archiwum. Jednak i te materiały nie zachowały się, zostały bowiem zniszczone w czasie powstania warszawskiego w sierpniu 1944 roku⁵⁵.

⁴⁸ Z. Kulczycki, *100 lat społecznej turystyki w Polsce*, Warszawa 1973.

⁴⁹ W. Krygowski, *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*, Warszawa 1973.

⁵⁰ *PTTK w dwudziestoleciu PRL*, Warszawa 1967.

⁵¹ M. Kitowska, *Tradycje ruchu turystyczno-krajoznawczego w polskim szkolnictwie pod zaborami (do 1914 roku)*, [w:] J. Faryś, R. Nira, M. Szczerbiński (red.), *Pokolenia spełnionego obowiązku*, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 399–406.

⁵² Eadem, *Opieka władz państwowych nad turystyką i krajoznawstwem w szkolnictwie polskim w latach 1919–1939*, [w:] J. Faryś, R. Nira, M. Szczerbiński (red.), *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku*, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 549–560.

⁵³ W czasopiśmie „Ziemia” okresowo ukazywała się rubryka: „Ze stowarzyszeń”, w której prezentowano działalność ówczesnie istniejących towarzystw.

⁵⁴ Ze sprawozdań zamieszczonych w tamtym okresie w „Ziemi” można się dowiedzieć, że Centrala prosiła o przesłanie jej podstawowych aktów, takich jak statut i regulaminy.

⁵⁵ Na podstawie różnych wzmianek w czasopismach Towarzystwa można wyciągnąć wniosek, że do końca lat dwudziestych XX wieku posługiwano się w Towarzystwie tylko niezbędnymi dokumentami: statutem, regulaminami, nadsyłanymi sprawozdaniami w formie listów, rachunkami kasowymi, delegacjami, a także innymi dokumentami o niższej randze. Materiały te

Z lat 1906–1939 zachowały się jedynie pojedyncze notatki, dokumenty i korespondencje członków znajdujące się w archiwach miast, w których kiedyś istniały jego oddziały i muzea⁵⁶. Są to materiały zebrane w kilku teczkach i przechowywane w Inowrocławiu, Kielcach, Lublinie, Łowiczu, Radomiu, Siedlcach, Warszawie i we Włocławku. Źródła te wyrywkowo dokumentują pracę poszczególnych oddziałów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie odnalazłem niewielką ilość korespondencji pomiędzy członkami Towarzystwa. Materiały te pozwalają jedynie na zorientowanie się we wzajemnych kontaktach osób zrzeszonych w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym.

W miarę kompletne materiały zachowały się w odniesieniu do lat po II wojnie światowej. Są one przechowywane w Bibliotece i Archiwum Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Warszawie. Duża część tych dokumentów to protokoły z posiedzeń oraz notatki dokumentujące działalność Towarzystwa po zakończeniu wojny.

Ta stosunkowo niewielka ilość zachowanych archiwaliów pozwala jedynie na wybiórcze weryfikowanie faktów i epizodów działalności Towarzystwa, które – na szczęście – zostały dokładnie zrelacjonowane w sprawozdaniach i artykułach opublikowanych w jego czasopismach.

W poszukiwaniu źródeł dotyczących działalności archeologicznej Towarzystwa udałem się do miast, które niegdyś były jego prężnymi ośrodkami, i przeprowadziłem tam kwerendę w oddziałach Muzeum Narodowego, muzeach miejskich i regionalnych, które powstały na bazie dawnych muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego⁵⁷. Ponadto materiałów i informacji szukałem

gromadzono i przechowywano w warszawskim Oddziale Towarzystwa pełniącym do 1918 roku funkcję oddziału nadrzędnego, a następnie w wyodrębnionej z niego Centrali Towarzystwa z siedzibą w Warszawie. W następnych latach działalności (około 1929 roku) w związku z wzrostem struktur Towarzystwa i idącymi za tym zmianami organizacyjnymi założono Archiwum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie, które podlegało Radzie Głównej Towarzystwa. Wzmianka o regulaminie dla Archiwum oraz o porządkowaniu jego zasobów zamieszczona została w piśmie „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 22, s. 406.

⁵⁶ Wspomniane materiały znajdują się w zasobach Archiwów Państwowych. Są to wiadomości niepełne, ale pokrywają się ze znanymi informacjami opublikowanymi w czasopismach Towarzystwa. Wyszczególnienie patrz: spis literatury.

O niekompletnych archiwaliach wspominają i omawiają je także autorzy wydanych opracowań oddziałów Towarzystwa. Takie opracowania, w formie maszynopisu, znajdują się w oddziałach PTTK w Radomiu i we Włocławku: J. Boniecki, H. Sznuro, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Radomiu (1908–1968), Radom 1968 [maszynopis w posiadaniu Zarządu Wojewódzkiego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Radomiu] i H. Gnatowska, H. Wawrzyniak, M. Łoćka, Kronika 50-lecia działalności oddziału kujawskiego PTK–PTTK we Włocławku 1908–1958. (Kronika wraz z odbitkami zachowanych materiałów archiwalnych we Włocławku), Włocławek 1993 [maszynopis w posiadaniu Oddziału Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego we Włocławku].

⁵⁷ Odwiedziłem ośrodki znajdujące się w granicach Polski. Drogą telefoniczną i elektroniczną (e-mail) uzyskałem informacje, że w zbiorach archiwalnych państw: Litwy, Ukrainy i Białorusi nie ma materiałów dotyczących PTK.

w aktualnie działających oddziałach Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Sandomierzu, Ostrowcu Świętokrzyskim, Opatowie, Radomiu, Płocku, Łowiczu, Skierniewicach, Warszawie, we Włocławku, w Bydgoszczy, Częstochowie, Kielcach, Łodzi, Toruniu, Poznaniu, Piotrkowie Trybunalskim, Sieradzu i Kaliszu.

Z aktualnych ksiąg inwentarzowych muzeów uzyskałem wiadomości o liczbie i stanie ocalałych zabytków archeologicznych, pochodzących z inwentarzy muzeów prowadzonych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. W poszczególnych oddziałach Towarzystwa natrafiłem na pojedyncze pisane dokumenty związane z ich historią oraz – o czym już wspominałem – na opracowania w formie maszynopisów, które dokumentują historię konkretnego oddziału⁵⁸.

W Warszawie, poza zbiorami Centralnej Biblioteki Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego imienia Kazimierza Kulwiecia i Archiwum Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, zapoznałem się także z wybranymi materiałami związanymi z badaniami archeologicznymi omawianego okresu przechowywanymi w Państwowym Muzeum Archeologicznym.

Z wykorzystanych źródeł najbardziej przydatne do opisu działalności Towarzystwa okazały się kroniki i sprawozdania zamieszczane w czasopismach: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Sprawozdania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, a przede wszystkim „Ziemia”. Zawierają one prawie kompletne informacje o działalności stowarzyszenia, a przez to pozwalają na stosunkowo dokładne odtwarzanie jego historii. Wymienione czasopisma opisują działalność Towarzystwa oraz prezentują, w miarę szczegółowe, zestawienia zbiorcze własnych członków, oddziałów i muzeów. Informacje te podawane w artykułach oraz w sprawozdaniach miesięcznych i rocznych udało mi się zebrać, a także usystematyzować na potrzeby niniejszej pracy⁵⁹.

Należy także wyjaśnić, jak w Towarzystwie pojmowano zakres tematyczny pojęcia „archeologia”. Z lektury programów działalności i sprawozdań wynika, że pod tym terminem rozumiano badania najdawniejszych dziejów człowieka i jego kultury, jak również gromadzenie, przechowywanie i ochronę zabytków pozostawionych przez dawnych mieszkańców badanych obszarów,

⁵⁸ Zachowane dokumenty to w większości miesięczne sprawozdania z działalności, pisane odręcznie, które następnie przesyłano do Warszawy i tam publikowano w czasopismach Towarzystwa.

⁵⁹ W tej pracy wykorzystałem również opracowania: S. Łoza, *Zestawienie artykułów, wzmianek i ilustracji zawartych w rocznikach z lat 1910–1929 czasopisma „Ziemia”*, Warszawa 1930–1933; K. Polak, H. Polakowa, W. A. Wójcik, op. cit.

a także opis i dokumentowanie architektury zabytkowej. Przedmiotem zainteresowań były też czasy nowożytne. Działania członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego obejmowały archeologię przedhistoryczną, archeologię historyczną, muzealnictwo oraz popularyzację archeologii jako dyscypliny naukowej.

Ze względu na szeroki zakres prac badawczych i konserwatorskich, ale jednocześnie na wspomnianą niewielką liczbę zachowanych źródeł archiwalnych nie jest w tej pracy możliwe szczegółowe omówienie wszystkich stanowisk archeologicznych badanych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Natomiast podjąłem próbę przedstawienia wkładu Towarzystwa w rozwój archeologii w omawianym okresie. Marginalnie wspominam tylko o zainteresowaniach architekturą i numizmatyką⁶⁰.

⁶⁰ Z moich ustaleń wynika, że krajoznawcy łączyli architekturę z historią sztuki. Prowadząc badania, udało mi się wyszczególnić wiele zabytkowych obiektów architektonicznych, którymi interesowało się Towarzystwo.

Rozdział 2

Definicja pojęcia „krajoznawstwo” funkcjonującego w Towarzystwie

Okres przełomu XIX i XX wieku to czas, w którym trwała wymiana poglądów oraz kształtowały się warsztaty różnych nauk. W tym procesie ważną rolę odegrały polemiki przedstawicieli i znawców różnych nauk. Wtedy też ukształtowały się definicja i warsztat krajoznawstwa.

Należy przypomnieć, że w polskiej historii zainteresowanie krajoznawstwem ma stosunkowo długą tradycję. Dziedziną tą zajmowały się już kręgi związane z Sejmem Czteroletnim. Następnie prace kontynuowała Komisja Spraw Wewnętrznych Królestwa Kongresowego. Zainteresowanie własną okolicą i poznawanie jej były praktykowane w zaborach austriackim i pruskim. Wreszcie krajoznawstwem interesowali się artyści Młodej Polski i ludzie nauk humanistycznych oraz przyrodniczych.

W dziedzinie polskiego krajoznawstwa zaistniały społeczne inicjatywy, które doprowadziły do wydania pierwszych publikacji. Zdecydowanie najważniejszą był piętnastotomowy *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*¹ powstały między 1880 a 1914 rokiem. Trzeba też zwrócić uwagę na prace krajoznawcze Zygmunta Glogera².

W 1873 roku powstało pierwsze Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Natomiast założone w 1906 roku Polskie Towarzystwo Krajoznawcze było drugim z kolei towarzystwem o charakterze krajoznawczym³.

¹ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, J. Krzywicki, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1880–1914.

² Historię polskiego krajoznawstwa omówił A. Patkowski w artykule pod tytułem: *Idea, cele i zadania współczesnego krajoznawstwa polskiego*, „Ziemia”, R. 38, 1947, nr 5, s. 99–100 (przedruk z „Przeglądu Krajoznawczego” z 1937 r.).

³ Pierwszą organizacją turystyczno-krajoznawczą było Towarzystwo Tatrzańskie. W dalszej części rozdziału w kolejności zakładania prezentuję polskie towarzystwa o charakterze turystyczno-krajoznawczym.

Zmienne warunki polityczne, w jakich przyszło pracować członkom Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, miały istotny wpływ na podejmowanie działań archeologicznych. Ważną kwestią będzie też zdefiniowanie pojęcia „krajoznawstwo”⁴, które znajduje się w nazwie oraz w statucie stowarzyszenia i zapewne znalazło się tam celowo.

Definicja „krajoznawstwo” rozwijała się w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym oraz w innych podobnych stowarzyszeniach o charakterze krajoznawczym, względnie turystycznym. Należy zwrócić uwagę, że oprócz założonego w 1873 roku Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego w Zakopanem na terenie ziem polskich i później II Rzeczypospolitej założono następujące pokrewne stowarzyszenia: w 1906 roku – Akademicki Klub Turystyczny we Lwowie i Krajowy Związek Turystyczny w Krakowie, w 1909 roku – Akademicki Związek Sportowy w Krakowie, w 1911 roku – Polskie Towarzystwo Turystyczne „Beskid” w Cieszynie, w 1913 roku – Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Poznaniu, w 1914 roku – Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze we Lwowie, w 1919 roku – Polski Touring Klub w Warszawie⁵.

W celu wyjaśnienia nazwy „krajoznawstwo”, funkcjonującej w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, przestudiowałem słowniki i artykuły programowe w czasopismach Towarzystwa⁶. Po raz pierwszy określenie to występuje w tzw. słowniku warszawskim z 1902 roku, który podaje następującą definicję: „Krajoznawstwo jest to zbiór wszelkich (nie tylko geograficznych) wiadomości o danym kraju”⁷. Szeroki zakres hasła, jaki tutaj przyjęto, tylko ogólnie wyjaśnia przedmiotowe pojęcie.

Analizując zmiany definicji w toku działalności Towarzystwa, można stwierdzić, że zakres pojęcia „krajoznawstwo” kształtował się przez cały ten okres. Do 1925 roku w pismach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego rzadko poruszano temat definicji pojęcia „krajoznawstwo”⁸. Dopiero wraz z dyskusją rozpoczętą we wspomnianym roku na temat przyszłości i miejsca Towa-

⁴ Jak sugeruje Aleksander Patkowski, krajoznawstwo najprawdopodobniej powstało z romantycznego uroku przygód średniowiecznych wypraw rycerskich, z „bohaterstwa” wielkich odkryć nieznanych krajów, z gorliwości do interesów kupieckich na szlakach handlowych. Rozwijać się miało w miarę rozbudowy infrastruktury i rozrostu środków komunikacyjnych. A. P., *Nowe drogi ruchu krajoznawczego w Polsce*, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 1–2, s. 3–5.

⁵ M. Orłowicz, *Polskie towarzystwa turystyczne i krajoznawcze*, „Orli Lot”, R. 2, 1921, nr 3, s. 43–44; nr 4, s. 55–56.

⁶ Sięgnąłem po takie opracowania, ponieważ „słownik” wyjaśnia znaczenia słów funkcjonujących w danym języku według przyjętych reguł i uporządkowanych najczęściej w porządku alfabetycznym.

⁷ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927, t. 2 (1902), s. 953.

⁸ Od tego roku zaczęły się ukazywać w „Ziemi” artykuły programowe próbujące określić i zdefiniować polskie „krajoznawstwo”. Publikacje te odsłoniły kulisy wcześniejszych dyskusji i polemik w PTK na temat definicji. Wraz z nastaniem 1925 roku w pracach Towarzystwa przejawia się odchodzenie od koncepcji traktowania „krajoznawstwa” jako odrębnej dziedziny wie-

rzystwa w organizacjach społecznych zaczęły się ukazywać w „Ziemi” szersze rozważania na ten temat. Z tych opracowań można wyczytać, że w pierwszych latach działalności członkowie Towarzystwa Krajoznawczego uważali, że „krajoznawstwo” to samodzielna nauka wiążąca inne dziedziny wiedzy. Pierwszym zwolennikiem takiego potraktowania zagadnienia był Ludomir Sawicki. Wygłosił na ten temat odczyt 10 listopada 1909 roku na posiedzeniu Towarzystwa w Warszawie⁹. Komentując jego wystąpienie, K. Kulwiec napisał: „Pojęcie o krajoznawstwie jako o nauce samodzielnej jest u nas dotychczas nieustalone, toteż i poglądy na treść jego oraz na stosunek do nauk pokrewnych są niekiedy bardzo rozbieżne”¹⁰. Cytat ten uwidacznia dyskusję toczoną w Towarzystwie wśród geografów związanych z Towarzystwem Krajoznawczym, która przybrała charakter próby zdefiniowania przedmiotu i zakresu polskiego „krajoznawstwa”.

W związku z tym, że wymiana poglądów na temat zakresu „krajoznawstwa” bezpośrednio dotyka problematyki tożsamości narodowej, a także archeologii, zrozumiałe jest, że tym samym wpływa na moje rozważania, dlatego poniżej relacjonuję przebieg dyskusji.

Podobne do Ludomira Sawickiego poglądy na „krajoznawstwo” miał również Wacław Nałkowski¹¹, który przewidywał możliwość istnienia „krajoznawstwa naukowego”¹². Wypowiadając się na łamach „Ziemi” w 1910 roku, napisał: „krajoznawstwo będzie to wiedza o kraju, możliwie pełny zbiór faktów odnoszących się do danego kraju, ani nauka, ani sztuka, lecz informacja, źródło, z którego zarówno geografia, jak i inne nauki i sztuki czerpać mogą materiał do swych opracowań”¹³.

Bolesław Olszewicz był odmiennego zdania. W pierwszym i jedynym wydanym podczas I wojny światowej zeszycie *Historii krajoznawstwa polskiego* wskazał on na różnice pomiędzy geografią a „krajoznawstwem”: „ściślej mó-

dzy. Dyskusje na ten temat trwały jednak dalej, aż 1939 roku. Wiele przemyśleń w tej kwestii publikowali w „Ziemi” K. Kulwiec i A. Patkowski.

⁹ Odczyt nosił tytuł: *Geografia a krajoznawstwo*. Został opublikowany we „Wszechświecie”, t. 28, 1909, nr 47, s. 737–741.

¹⁰ K. Kulwiec, *Komentarz do odczytu pt.: „Geografia a krajoznawstwo” wygłoszonego przez Ludomira Sawickiego na posiedzeniu PTK w Warszawie*, „Ziemia”, R. 1, 1910, nr 4, s. 63.

¹¹ Wacław Nałkowski (1851–1911) – geograf, znany reformator geografii szkolnej, publicysta, krytyk, ojciec Zofii Nałkowskiej. W latach 1871–1876 studiował nauki ścisłe i geografię na Uniwersytecie Jagiellońskim, a potem w Lipsku. Od roku 1880 w Warszawie. Do końca życia był nauczycielem geografii w prywatnych szkołach. Autor licznych publikacji, w tym podręczników. Wyznawał idee demokratyczne, socjalistyczne oraz pozytywistyczne. Więcej informacji na temat W. Nałkowskiego podaje S. Konarski, *Nałkowski Wacław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22/3, s. 94, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 500–503.

¹² Do zagadnienia podchodził jednak nieco ostrożniej i „krajoznawstwo” określał mianem „encyklopedii geograficznej”.

¹³ W. Nałkowski, *Krajoznawstwo i jego stosunek do geografii*, „Ziemia”, R. 1, 1910, nr 2, s. 17–19; nr 3, s. 33–36.

wiąc [różnice pomiędzy] geografią szczegółową pewnego obszaru a krajoznawstwem, są natury metodycznej [...]. Badanie poszczególnych obszarów kuli ziemskiej jest zadaniem geografii szczegółowej (zwanej też chorologią) [...] obszar ten może też być terenem pracy krajoznawstwa. Jednakże krajoznawstwa nie spaja i nie zespala metoda geograficzna, nie szuka więc krajoznawca uogólnień [...]. W przeciwieństwie do geografii nie dąży krajoznawstwo do syntezy, jest ono zbiorem wiadomości o danym obszarze i to nie tylko geograficznych, lecz także historycznych, ekonomicznych, statystycznych, przyrodniczych itd. Słowem jest tym wszystkim, co służy do poznania pewnego kraju lub ludu. Nie jest więc krajoznawstwo nauką, gdyż choć stwarza fakty i skrętnie je notuje, jednak nie wytwarza teorii, brak jej również wewnętrznej spistości [...]. Krajoznawstwo ogólnie nie istnieje, mamy więc tylko krajoznawstwo Francji, Holandii, u nas na pierwszym miejscu, podobnie jak wszędzie stawiamy krajoznawstwo własnego kraju i pod tą nazwą pojmujemy to, co Niemcy nazywają »Heimatkunde«, a Rosjanie »rodinowiedzenie« (właściwie »krajewiedzenie«)¹⁴.

W podobny sposób wypowiedział się również Stanisław Pawłowski¹⁵ w artykule w „Ziemi”: *Krajoznawstwo a geografia*¹⁶. Poszukiwał on odpowiedników ujęcia zakresu „krajoznawstwa” w literaturze innych państw. Ponadto, co ważne, wyrażał opinię, że „krajoznawstwo” mogło być metodą, ruchem popularyzacyjno-naukowym lub dziedziną innej nauki, w tym wypadku geografii. Dla „krajoznawstwa” jako nauki nie widział S. Pawłowski innego wyjścia, jak „uznać się za gałąź geografii, za geografę stosowaną ziemi ojczystej”¹⁷. Dla niego „krajoznawstwo” jako metoda to zagadnienie poglądu, natomiast „krajoznawstwo” jako ruch popularyzacyjno-naukowy to uświadamiający ruch oświatowy. S. Pawłowski wyraził przekonanie, że „krajoznawstwo” jako gałąź geografii powinno się zajmować wyłącznie ziemią ojczystą. Napisał: [krajoznawstwo] „Jest to geografia regionalna kraju lub nawet mniejszej krainy, w każdym razie mniejszej części ziemi. Niekiedy może to być nawet tzw. bliższa ojczyzna, a więc sięgająca do granic naszego codziennie oglądanego horyzontu, lub ojczyzna dalsza zależnie od rozwoju umysłowego człowieka, jego zainteresowań, zawodu itp.”¹⁸ Jak łatwo zauważyć, ówczesne określenie istoty

¹⁴ B. Olszewicz, *Historia krajoznawstwa polskiego*, Warszawa 1916; A. Patkowski, *Istota, idea program naszego ruchu krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 1, s. 2.

¹⁵ Stanisław Pawłowski (1882–1940) – geograf, od 1919 roku profesor Uniwersytetu Poznańskiego. Od 1936 roku członek Polskiej Akademii Umiejętności. Ponadto od 1938 roku zastępca przewodniczącego Międzynarodowej Unii Geograficznej. Zajmował się geografią fizyczną i ekonomiczną. Opublikował ponad 300 swoich prac.

¹⁶ S. Pawłowski, *Krajoznawstwo a geografia*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 393–395.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Takie ujęcie „krajoznawstwa” pochodzi od klasycznego określenia „chorografia” (krajoznawstwo) aleksandryjskiego uczonego Klaudiusza Ptolemeusza: „chorografia zamyka się

„krajoznawstwa” mieściło się w ujęciu stosunku i rozgraniczenia zakresu „krajoznawstwa” oraz „geografii”.

Pod wpływem przedstawionej powyżej polemiki w 1928 roku stanowisko Ludomira Sawickiego w kwestii naukowego charakteru „krajoznawstwa” uległo zasadniczej zmianie. W odczycie wygłoszonym przez radio pod tytułem: *Idea i organizacja krajoznawstwa w Polsce*, opublikowanym następnie przez Komisję Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej w Krakowie, mówił, że „krajoznawstwo” jest „centralą wiadomości” o charakterze syntetycznym. Według niego owa „centrala wiadomości” miała wykazywać daleko idące podobieństwo do geografii, jednak nie dążyła do rozwiązywania oderwanych, teoretycznych zagadnień, a jedynie zbliżała ogół społeczeństwa do jego środowiska. Rolą „krajoznawstwa” miało być propagowanie, popularyzowanie wyników nauki oraz upowszechnianie wiedzy¹⁹.

Rozważania na temat istoty „krajoznawstwa” trwały w Towarzystwie do końca dwudziestolecia międzywojennego. Przerwały je dopiero działania II wojny światowej.

Ostatecznie sformułowany przez A. Patkowskiego w 1939 roku pogląd na zakres pojęcia „krajoznawstwo” zakładał jego dualizm²⁰. Z jednej strony przyjął on, że „krajoznawstwo” to popularyzator, nośnik nauki, z drugiej zaś wskazywał, że jest to także zespół nauk *science geographiques*, posługujących się konsekwentną i stosowną, to jest analityczną i regionalną, metodą badawczą.

Sprawę pojmowania określenia „krajoznawstwo” po II wojnie światowej przedstawiam na tle porównawczym. Przystudiowałem przede wszystkim zakres pojmowania tego określenia w Niemczech i ZSRR²¹. Zwróciłem uwagę, że do 1939 roku polskie „krajoznawstwo” wzorowało się na rozwiązaniach nie-

w opisie pewnej części całości (ziemi), niejako tej, którą nasz słuch i wzrok objąć jest w stanie” (greckie „horos” oznacza granicę, kraj, kraniec, a „choros” – miejscowość). Ibidem, s. 394.

¹⁹ Nie udało się dotrzeć do tekstu odczytu, jak również do publikacji Kół Krajoznawczych. Informacja odtwórcza za: S. Pawłowski, *Krajoznawstwo...*, s. 393–395.

²⁰ A. Patkowski, *Istota, idea i program naszego ruchu krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 1, s. 2–4.

²¹ Dla celów porównawczych zbadałem, jak do 1939 roku pojmowano „krajoznawstwo” w Anglii, Francji i Włoszech. W Anglii *regional survey* oznaczał przegląd, odbicie, odtworzenie regionu, a także sprawozdanie z obserwacji, opisów i badań regionu. Postarano się tam o wszechstronne zbadanie każdej miejscowości. Wykonano szczegółowe zdjęcia kartograficzne całego kraju i pokryto go gęstą siecią stacji meteorologicznych oraz fenologicznych punktów obserwacyjnych. W najmniejszych miejscowościach zawiązywano różne towarzystwa badające kraj pod względem geograficznym, historycznym i przyrodniczym. Ponadto przy ratuszach miejskich otwierano biblioteki publiczne wyposażane w bogatą literaturę krajoznawczą. Inaczej sprawa wyglądała w krajach romańskich. We Włoszech i Francji używano określeń: *science du lieu natal* i *letude du milieu immédiat*, które tak naprawdę oznaczały geografii regionalną. Uprawiane w tych państwach krajoznawstwo miało charakter wybitnie regionalny oraz cechowało się znacznym zaangażowaniem społecznym. Ibidem, s. 3–4.

mieckich, natomiast po roku 1945 zaczęły w nim dominować wzorce radzieckie, nasycone ideologią socjalistyczną²².

Ruchy krajoznawcze naszych sąsiadów, wschodniego i zachodniego, także zajmowały się definicją „krajoznawstwa” (*Heimatkunde* i *krajewiedzenie*).

W Niemczech²³ już od 1906 roku przejawiało się nacjonalistyczne ujęcie istoty „krajoznawstwa”. Takie stanowisko zaprezentował na zjeździe nauczycielskim w Monachium²⁴ Theobald Ziegler²⁵. Oświadczył on, że: „krajoznawstwo – to niemiecka historia, etnografia i geografia. To niemieckie prawo państwowe i cywilne, to niemiecka literatura i sztuka, to język niemiecki i dialekty miejscowe, pieśń niemiecka i niemiecka wiara”²⁶.

Poza tym skrajnym ujęciem obowiązywało w Niemczech określenie znanego filozofa i pedagoga Eduarda Sprangera²⁷, który głosił, że „krajoznawstwo” to zorganizowane poznanie przyrody i kultury tej części ziemi, z którą badacze z racji urodzenia czy dłuższego przebywania są szczególnie mocno związani, zarówno materialnie, jak i duchowo²⁸.

W dziele redagowanym przez Walthera Schoenichena, zatytułowanym *Handbuch der Heimaterziehung*, E. Spranger podał następującą definicję „krajoznawstwa”: „jest to uporządkowana wiedza o najściślejszym związku człowieka we wszelkich jego fizycznych i duchowych stosunkach z pewną określoną częścią ziemi, która jest miejscem rodzinnym lub co najmniej ośrodkiem dłuższego zamieszkania”²⁹. To środowisko Niemcy określili nazwą *Heimat*, mającą właściwy odpowiednik w językach romańskich w terminie „region” (*regio*), stąd krajoznawczy ruch niemiecki miał kierunek wybitnie regionalny.

Ruch ten miał uczyć zrozumienia związku, jaki łączy każdą ściślejszą ojczyznę obywatela (*Heimat*) z całością (*Vaterland*). W ten sposób w Niemczech „krajoznawstwo” nie skupiało się w ramach parafiańszczyzny i jednostronnego partykularyzmu, formowało się w zdrowy regionalizm. Krajoznawstwo niemieckie pomimo szerokiego horyzontu swych wpływów, dużej liczby czyn-

²² W przypadku wzorowania się na krajoznawstwie niemieckim nie uwzględniano jego wybitnie nacjonalistycznego aspektu.

²³ Między innymi zagadnieniem niemieckiego krajoznawstwa zajął się S. Pawłowski w artykule: *Krajoznawstwo a geografia*, zamieszczonym w „Ziemi”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 393–395.

²⁴ Zjazd odbyty w 1906 roku.

²⁵ Theobald Ziegler (1846–1918) – profesor filozofii i pedagogiki Uniwersytetu w Strasburgu, filozof, pedagog, historyk literatury, interesował się także kulturą polityczną i społeczeństwem.

²⁶ A. Patkowski, *Istota...*, s. 3.

²⁷ Eduard Spranger (1882–1863), profesor uniwersytetów w: Lipsku (1911), Berlinie (1920) i Tybindze (1946), filozof, psycholog, działacz oświatowy i pedagog.

²⁸ A. Patkowski, *Istota...*, s. 3.

²⁹ H. Conwentz, *Der Bildungswert der Heimatkunde* (1923), [w:] W. Schoenichen, *Handbuch der Heimaterziehung*, Berlin 1924, s. 3–26.

nych pracowników i obfitej literatury stale poddawało rewizji definicję oraz program ruchu krajoznawczego.

W carskiej Rosji krajoznawstwem zajmował się Piotr Siemionow Tiań-Szański³⁰. Zestawiając zakres geografii i krajoznawstwa, wysnuł on następujące wnioski: „Jeżeli geografia jako cel istotny ma badanie w szerokich zarysach całej kuli ziemskiej, to krajoznawstwo zajmuje się szczegółowym poznaniem jakiegoś określonego kraju. Geografia patrzy przez teleskop, krajoznawstwo przez mikroskop. Geografia podaje wyniki swych obserwacji i uogólnień na mapkach o skali niewielkiej, obejmujących bądź całą kulę ziemską lub jej oddzielne wielkie połacie, krajoznawstwo skupia swe obserwacje na mapkach szczegółowych o wielkiej skali, obejmujących niewielkie regiony”³¹. Historia pokazała, że jego pogląd nie został uwzględniony w późniejszym krajoznawstwie radzieckim i nie znalazł kontynuatorów.

Właściwy ruch krajoznawczy u naszego ówczesnego wschodniego sąsiada rozwinął się później niż w Polsce. Za datę jego rozpoczęcia uznaje się tam rok 1921, w którym zawiązano pierwszą organizację krajoznawczą. Ruch ten przybrał charakter społeczny i był podporządkowany obowiązującej doktrynie politycznej³².

Podstawową definicję krajoznawstwa radzieckiego sprecyzował M. Bolszakow³³ w instruktywnym *Wstępie do krajoznawstwa*³⁴: „Krajoznawstwo (krajewiedzenie) jest to ruch społeczny, obejmujący organizacyjne siły naukowe i szerokie masy ludowe kraju, zmierzający do podniesienia poziomu gospodarczego i kulturalnego określonych, stosunkowo niewielkich regionów, co się osiąga w związku i na podstawie wszechstronnego i syntetycznego poznania tych regionów”³⁵. Definicja ta uzyskała status powszechnie obowiązującej i zgodnie z nią rozwijano ruch krajoznawczy w Związku Radzieckim.

Należy zaznaczyć, że w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym do 1945 roku turystyka była jednym z narzędzi do uprawiania „krajoznawstwa”. Natomiast później jej funkcja nabrała nowego znaczenia. Turystyka stopniowo zaczęła wypierać krajoznawstwo. Przybierając formę masową i powszechną, miała wkrótce się wysunąć na pierwsze miejsce w działalności Polskiego To-

³⁰ Piotr Siemionow Tiań-Szański (1927–1914) – rosyjski geograf, przyrodnik i podróżnik. Członek Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego. Przydomek Tiań-Szański został mu nadany za odkrycia w Azji.

³¹ A. Patkowski, *Istota...*, s. 3.

³² Obszerny artykuł poświęcony krajoznawstwu radzieckiemu opublikował: K. Kulwieć, *Z krajoznawstwa rosyjskiego*, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 3, s. 42–45.

³³ M. Bolszakow – krajoznawca radziecki. Brak dokładniejszych informacji na jego temat.

³⁴ A. M. Bolszakow, *Wwiedzenie w krajewiedzenie. Przedślowie akademika S. F. Oldenbura*, Priboj 1929.

³⁵ A. Patkowski, *Nowe drogi ruchu krajoznawczego w Polsce*, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 1–2, s. 3–4, [za:] A. M. Bolszakow, op. cit.

warzystwa Krajoznawczego. Nowi członkowie Towarzystwa³⁶ starali się, aby w programie działalności uwzględniać rozwiązania myśli radzieckiej wraz z obowiązującą doktryną polityczną. Ruch turystyczny, jak napisał Stanisław Lenartowicz, „odgrywać będzie w Polsce doniosłą rolę gospodarczą, społeczną i kulturalno-wychowawczą. Rola ta będzie tym donioślejsza, że istnieje przy Komisji Centralnych Związków Zawodowych Fundusz Wczasów, który będzie również rozwijał działalność w tym kierunku”³⁷.

W związku z zaistniałymi warunkami politycznymi porzucono rozważania nad definicją „krajoznawstwa”. Ogólnie cały ruch krajoznawczy skupiony w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym uznano za związany z „siłami reakcyjnymi” i zaniechano jego rozwoju.

„Krajoznawstwo” uprawiane w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym prezentuje się dzisiaj jako ruch społeczny o dużej wadze i wielkich możliwościach dynamicznego rozwoju i zastosowania. Definicja „krajoznawstwa” zawarta we współczesnym *Słowniku języka polskiego* zakłada, że: „jest to ruch społeczny popularyzujący wiedzę o kraju względnie regionie, poprzez między innymi organizowanie wycieczek, obozów wędrownych o charakterze poznawczo-dydaktycznym, poznanie kraju względnie regionu w zakresie różnych dziedzin, np. archeologii, geografii, historii, etnografii itp.”³⁸. Definicja ta, z wyjątkiem wyłączenia z niej naukowego charakteru poznania kraju lub regionu, pokrywa się z ukształtowanym w 1939 roku dualistycznym poglądem na „krajoznawstwo” A. Patkowskiego.

Krajoznawstwo jako ruch społeczny wypracowało w Towarzystwie właściwą sobie ideologię i realizowało związany z nią program działania. Ruch ten ujęty w ramy naukowe pełnił także, uwzględniając oczywiście specyficzne uwarunkowania, funkcję naukową. Krajoznawcy zdawali sobie sprawę, iż nie byli odpowiednio przygotowani do prowadzenia badań we wszystkich dziedzinach działalności nakreślonych przez statut swojej organizacji. Chcąc zachować naukowy charakter działalności Towarzystwa, postulowali, aby poszczególnymi naukami wchodzącymi w zakres „krajoznawstwa” zajmowali się specjaliści z tych właśnie dziedzin. Wówczas można było mówić o naukowym charakterze działalności Towarzystwa.

W sformułowanej w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym dualistycznej definicji „krajoznawstwa” włączono do jej zakresu archeologię³⁹. Jednak od samego początku istnienia Towarzystwa dostrzeżono potrzebę powierzenia badań archeologicznych specjalistom – archeologom.

³⁶ Nowych członków włączano do PTK na zasadzie kooptacji.

³⁷ S. Lenartowicz, *Zagadnienie turystyki powszechnej*, „Ziemia”, R. 30, 1946, nr 3, s. 2.

³⁸ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1978, s. 1036.

³⁹ Szczególnie widoczne w paragrafie 1 statutu Towarzystwa z 1906 roku.

Przejawia się tutaj element ścisłego powiązania archeologii z naukami geograficznymi. Ważnym aspektem „krajoznawstwa” jako osobnej gałęzi wiedzy jest sprawowanie przez krajoznawców funkcji nadrzędnej w stosunku do archeologów, którzy, będąc członkami i pracując w Towarzystwie, podlegali organizacyjnie – w jego obrębie – krajoznawcom, podobnie jak przedstawiciele innych nauk wchodzących w zakres tak rozumianego „krajoznawstwa naukowego”.

Zadaniem archeologii, jako nauki składowej krajoznawstwa – geografii, miało być badanie śladów życia człowieka w dawnych wiekach na określonym terenie. Natomiast pełniąc funkcję przekaznika podstawowego źródła, archeologia powinna informować o całokształcie działalności materialnej i kulturowej człowieka przedhistorycznego.

Archeologia razem z geologią, w przeciwieństwie do innych nauk uprawianych w ruchu „krajoznawstwa”, miały informować o tym, co zostało ukryte pod powierzchnią ziemi.

Rozdział 3

Kierunki społecznej działalności archeologicznej Towarzystwa na tle idei poznania kraju i zabytków przeszłości

Zgodnie z zapisami statutu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego jego działalność archeologiczna miała polegać na rejestracji oraz właściwej ochronie zabytków archeologicznych i architektonicznych na terenie ziem polskich, a także na popularyzowaniu wiedzy archeologicznej. W pierwszym statucie z 1906 roku przewidywano nawet angażowanie się Towarzystwa w badania archeologiczne¹.

W Polskim Towarzystwie Krajoznawczym bezpośredni wpływ na podejmowanie prac z dziedziny ochrony zabytków archeologicznych i architektonicznych miały wartości głoszone przez członków Towarzystwa. Ponieważ idea głoszona przez krajoznawców zrzeszonych w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym miała duży wpływ na podejmowanie działań archeologicznych, dlatego w dalszej części rozdziału omawiam proces kształtowania się myśli przewodniej Towarzystwa w okresie jego funkcjonowania².

¹ Inicjatywy i efekty naukowej działalności archeologicznej omówię w dalszej części niniejszego opracowania.

² Idea przewodnia kreuje wewnętrzne i zewnętrzne kierunki działania oraz postępowania organizacji społecznych, czyli w konsekwencji wpływa na sprecyzowanie celu lub celów działania. Fundamentalne założenia i zadania kreślą zazwyczaj czołowi działacze konkretnej organizacji. W procesie tworzenia i kształtowania programu nierzadko odwołują się do wartości nadrzędnych, jak na przykład religia, ewentualnie sięgają do historii. Formułując podstawowe idee i postulaty, nadają tym samym określony kształt swojemu stowarzyszeniu. Zdaniem A. Patkowskiego, jednego z reformatorów polskiego krajoznawstwa: „Idea, stanowiąc syntezę ruchu społecznego zespala energię ludzką i żadna organizacja społeczna nie może funkcjonować bez nakreślonej idei [...] Idea stwarza nakazy, tłumiące prymitywizm egoizmu osobistego i grupowego, naiwność płytkiego snobizmu”. A. P. (A. Patkowski), *Nowe drogi ruchu krajoznawczego w Polsce*, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 1–2, s. 3–5.

Pomysłodawcy i założyciele Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zamierzali realizować pracę krajoznawczą, w zakres której wchodziła archeologia, wykorzystując potencjał całego społeczeństwa, a nie tylko wybranych grup społecznych. Aleksander Patkowski zauważył, że założenia takiej organizacji pracy zostały przejęte od naszych zachodnich sąsiadów i wiązały się z pojęciami *Heimat* i *Vaterland* używanymi w określeniach terminu krajoznawstwa niemieckiego – *Landeskunde* czy *Heimatkunde*³.

Jak wcześniej zasygnalizowałem, krajoznawstwo niemieckie miało specyficzne formy organizacji i wywierało znaczny wpływ na życie państwowe w Niemczech. Podobne zjawisko zamierzali osiągnąć założyciele Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, wciągając do swojej organizacji przedstawicieli różnych grup społecznych. Pozyskiwanie i organizowanie społeczeństwa oraz realizowanie z jego pomocą prac krajoznawczych miało miejsce przez cały okres istnienia Towarzystwa.

Główną przesłanką programową, przyświecającą członkom Towarzystwa, było: **uświadamianie społeczeństwa o jego polskiej tożsamości narodowej**, która ewoluowała w związku ze zmieniającą się sytuacją polityczną.

Znamienne jest, że w pierwszych latach działalności Towarzystwa ułożono hasło w brzmieniu: „przez poznanie – do umiłowania kraju, a przez umiłowanie – do czynów ofiarnych”, które miało być odzwierciedleniem ideałów i miało pobudzić naród polski do działań patriotycznych. W hasło zawarto dwie wartości: poznanie i uczucie. Na pierwszym miejscu znalazło się poznanie, które miało doprowadzić do umiłowania, a w następstwie do poświęcenia się pracy na rzecz nieistniejącego państwa polskiego, poznanie zaś powinno służyć zgłębieniu tajników ziemi ojczystej. Z kolei umiłowanie pojmowano jako partykularne uczucie miłości do własnej ojczyzny i do własnego narodu.

W pierwszym okresie działalności Towarzystwa ustanowiono też „znak”, który był materialnym wyrazicielem idei. W pierwszej kolejności symbolizował on łączność członków Towarzystwa oraz wyrażał hołd dla przeszłości narodu polskiego. W jego wizerunku – jako symbolu przeszłości – umieszczono zarys ruin zamku w Ogrodzieńcu, gdzie zrodzić się miała myśl zawiązania Towarzystwa. W symbolice „znaku” zawarto koncepcję skupienia pracy krajoznawców ze wszystkich zaborów w jednej organizacji. Postulowano, że bez członków rekrutujących się z Wielkopolski i Małopolski krajoznawstwo polskie nie byłoby pełnym ruchem. Ostateczny wygląd „znaku” został rozstrzy-

³ *Heimat* – pojęcie oznaczające najbliższą okolicę – ojczyznę niemieckiego obywatela. *Vaterland* – pojęcie używane do określenia całego terytorium Niemiec, w jego zakres wchodziły mniejsze jednostki, czyli najbliższe okolice (małe ojczyzny – *Heimat*) poszczególnych obywateli. Ibidem, s. 2–4.

gnięty na jednym z posiedzeń Zarządu Towarzystwa w 1907 roku⁴. Do jego symboliki, oprócz wyżej wymienionych elementów, włączono także herby trzech miast: Warszawy, Poznania i Krakowa, czyli herby tych stolic dzielnicowych, które miały wyrażać ideę zjednoczonej Polski.

Wyjaśnienia założeń ideowych i postulatów pracy krajoznawczej Towarzystwa podjęli się: Mikołaj Wisznicki⁵, który pojmował krajoznawstwo jako narzędzie do rozbudzania uczuć narodowych, i Ludomir Sawicki wyrażający pogląd, że krajoznawstwo powinno się przekształcić w masowy ruch społeczno-narodowy, oraz Aleksander Janowski przyznający doniosłą rolę krajoznawstwu: „krajoznawstwo wybrało walory najcenniejsze, by służyć narodowej sprawie, a w pierwszym rzędzie w programie swoim nakreśliło obowiązek poznania swej Ziemi Rodzinnej, budzenie do niej miłości, jako do odwiecznego niewzruszonego fundamentu państwowości polskiej [...]. Krajoznawstwo winno stać się jak życie i wiązać realne zadania z legendą przeszłości. Potrafi ono wyczuć czar krajobrazu polskiego, cenić bogactwo swej ziemi, gorącą miłością objąć lud polski i stanąć w zachwycie przed bezcenną pięknnością zabytków odwiecznej kultury, tak bogato rozsypanych po wszystkich zakątkach dawnej Rzeczypospolitej”⁶.

W pierwszym i w drugim okresie działalności⁷, zgodnie z postulatami opracowanymi przez wymienionych działaczy, uznawano i przyjmowano w Towarzystwie, że im większa będzie samowiedza narodowa oraz im pełniejsze i powszechniejsze poczucie dobra narodu, tym trudniej będzie zaborcom zatrzeć tożsamość narodową Polaków. Takie krajoznawstwo, czyli wiedza o kraju, najpełniejszy zbiór informacji o dorobku kulturalnym, o dziejach naszego kraju, postrzegano jako najpewniejszą drogę do szerzenia samowiedzy narodowej. Wierzono, że poprzez skrupulatne realizowanie założeń **idei uświadamiania społeczeństwa o jego polskiej tożsamości narodowej** może nadejść wyzwolenie polityczne kraju. Realizacja tych planów stała się ważnym zadaniem krajoznawców zrzeszonych w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym. Budzenie patriotyzmu w szerokich kręgach społecznych, a zwłaszcza

⁴ Symbolika „znaku” zaniepokoiła w swoim czasie żandarmerię carską. Dopytywano się założycieli PTK, na jakiej zasadzie i z czyjego pozwolenia Towarzystwo używa takiego znaku. Znak PTK w pierwszej jego wersji został zaprojektowany w 1907 roku przez członka honorowego Towarzystwa, pułkownika Mikołaja Wisznickiego. Następnie w 1909 roku w związku z koniecznością odlania go w metalu jako znaczka członkowskiego uległ on drobnym zmianom wizerunkowym.

⁵ Mikołaj Wisznicki (ur. w latach siedemdziesiątych XIX wieku – zmarły po 1945 roku) – malarz, pedagog i eseista.

⁶ S. Jeżewski, *Zarys Historii Oddziałów P.T.K. i P.T.T.K. w Ostrowcu Świętokrzyskim 1913–1973*, Ostrowiec Świętokrzyski 1973, s. 3.

⁷ Przypominam, że pierwszy okres obejmuje lata 1906–1914, drugi natomiast 1914–1918. Datę graniczną pomiędzy tymi dwoma okresami wyznacza rozpoczęcie I wojny światowej na ziemiach polskich – 3 sierpnia 1914 roku.

wśród młodzieży polskiej było naczelnym i dominującym celem wewnętrznym Towarzystwa.

W Polskim Towarzystwie Krajoznawczym do 1918 roku, co należy podkreślić, wszystkie kierunki działalności były podporządkowane zamierzeniom zjednoczenia ludzi nauki oraz badaczy ze wszystkich zaborów. Towarzystwo miało także aspiracje przyczynić się – pośrednio – do odzyskania samodzielności i niezależności politycznej ziem polskich na drodze ukształtowania społeczeństwa w duchu patriotycznym.

W początkowych okresach działalności Towarzystwa, czyli w latach 1906–1918, zawodowi archeolodzy – skupieni w Centrali w Warszawie – oraz amatorzy archeolodzy – w oddziałach terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – podejmując badania archeologiczne, starali się pozyskać materialne dowody na potwierdzenie jedności ziem polskich znajdujących się pod trzema zaborami.

Rolę i znaczenie społecznych działań archeologicznych w 1910 roku próbował uchwycić Ludomir Sawicki. W artykule zamieszczonym w pierwszym numerze „Ziemi” w 1910 roku pod tytułem: *Szkic programu badań krajoznawczych* napisał, że badania archeologiczne powinny służyć krajoznawcom w poznaniu i zrozumieniu stanu kultury materialnej i duchowej rozpatrywanej jednostki krajoznawczej⁸. W swoich rozważaniach posunął się jeszcze dalej i zasugerował, że krajoznawcy, pomijając oczywiście aspekt geograficzny, powinni zainteresować się w kolejności: historią, socjologią i ekonomią badanych terenów.

Wracając do kwestii idei programowej Towarzystwa, należy się zastanowić, jak zamierzano osiągnąć cel uświadomienia narodu, który był wyczerpany zrywami niepodległościowymi i uciskany jarzmem zaborców. Czołowi działacze i reformatorzy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, wychodząc ze stanowiska psychologii, uznali, że jedyną drogą poznania jakiegokolwiek obiektu, i to poznania gruntownego, jest przede wszystkim przebywanie i obcowanie z nim w bezpośrednim kontakcie. Poprzez upowszechnianie wiedzy o kraju⁹, budzenie wrażliwości na jego zabytki historyczne i na piękno przyrody ojczystej dążono do rozbudzenia obywatelskiego patriotyzmu, do uchronienia narodu przed zatarciem jego własnej tożsamości. W ten oto sposób można było rozwinąć w społeczeństwie rzetelne zrozumienie.

W kontekście rozważań na temat **idei uświadamiania społeczeństwa o jego polskiej tożsamości narodowej** w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym można byłoby wysnuć wniosek, że ze względu na osiągnięty cel, jakim

⁸ Za taką jednostkę uważał określony region geograficzny. L. Sawicki, *Szkic programu badań krajoznawczych*, „Ziemia”, R. 1, 1910, nr 1, s. 5–7.

⁹ Stwierdzenie „wiedza o kraju” obejmowało swoim zakresem wiadomości z dziedziny geografii, etnologii, prehistorii itd.

było odzyskanie przez Polskę niepodległości, po dwóch pierwszych okresach pracy Towarzystwa powinien w zasadzie nastąpić kres jego dalszej działalności. Tak się jednak nie stało. Kierownictwo Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego szybko zrozumiało, że dotychczas głoszone przez członków Towarzystwa wartości nie straciły na aktualności, zniewolony przez lata naród polski należało bowiem uczyć życia w wolnym kraju.

Podłoże i dalszy schemat ideowy działalności Towarzystwa z początkiem trzeciego okresu działalności opracował jeden z jego założycieli, Kazimierz Kulwieć¹⁰. W interesujący sposób przedstawił możliwość dalszej pracy Towarzystwa, konfrontując egzystencję państwową z życiem samodzielnego organizmu biologicznego (ludzkiego)¹¹.

Kazimierz Kulwieć uważał, że po roku 1918 najbardziej oddalone ziemie kresowe powinny się stać przedmiotem szczególnej troski narodowej, a najdokładniejsze ich poznanie winno leżeć w gestii krajoznawstwa uprawianego

¹⁰ Szczegółowe rozważania w tej kwestii zostały zawarte w artykule programowym: K. Kulwieć, *Krajoznawstwo w zjednoczonej Polsce*, „Ziemia”, R. 5, 1914–1918, nr 44–52, s. 610–614.

¹¹ K. Kulwieć w duchu pozytywistycznym dowodził, że w obu przypadkach występuje szereg zjawisk analogicznych, czyli powstanie i rozwój, wzrost, przystosowywanie się do warunków, czynna walka i samoobrona, odradzające się w nowych pokoleniach, okresy pracy i zdrowia, chwile słabości i upadku Są to zjawiska występujące zarówno w życiu pojedynczego ustroju, jak i w dziejach zbiorowości – czyli państwa. W dalszych rozważaniach sięgnął do psychologii. Zadał pytanie, czy samopoczucie, samowiedza, samokrytyka istnieją i czy są konieczne dla normalnie rozwijającego się ustroju społeczno-narodowego. Postulował, że właśnie te trzy procesy mogłyby być rozwijane skutecznie na drodze rodzimego krajoznawstwa. Dalej rozważał samopoczucie – stan podświadomy istniejący w jednostce od pierwszej chwili życia aż do jej zgonu. Samopoczucie – dobre lub złe, normalne lub zachwiane – w jego ujęciu jest najmniej zawodnym wskaźnikiem zdrowia lub choroby całego organizmu i decyduje o jego sprawności biologicznej. Cały ten stan fizjologiczny miał być skoordynowany przez percepcję zakończeń nerwowych, charakter bowiem odbieranych przez zakończenia bodźców za pośrednictwem sieci systemu nerwowego powoduje całą skalę naszych stanów czucia nerwowego, decydującego o tym, czy odczuwamy harmonię, czy rozdzźwięk w swym byciu wewnętrznym. Czucie to sprawia, że odczuwamy, tak w całości, jak i w poszczególnych swych organach, swoją własność cielesną. Takie zjawisko samopoczucia posiadać ma też naród, który jest skoordynowany jednolitością, zajmuje określoną przestrzeń, jest zespolony w swoich składnikach terytorialnych i odczuwa swoją ciągłość historyczną. Dzięki temu zjawisku naród czuje się skonsolidowaną całością, reagując nieświadomie odruchami, refleksami na bodźce zewnętrzne, zarówno dobroczynne, jak i szkodliwe. Uczucie przychylności sąsiedzkiej lub wrogiej zawziętości, pragnienie walki wobec doznanych krzywd i nastroje sojusznicze płyną z takiego właśnie samopoczucia, które uważać można za zmysł samoobrony. W tym wszystkim występuje szereg zjawisk życia zbiorowego, analogicznego do dziedziny czucia i uczucia osobniczego. Najbardziej wrażliwe czynniki takiej konstrukcji to te zewnętrzne, narażone bezpośrednio na wszelkie bodźce, a więc okolice obwodowe, takie jak skóra w organizmie i kresowe dzielnice dla narodu. Pierwszorzędnym zadaniem osiągnięcia sprawności narodowej było utrzymanie jak najściślejszej łączności ze swoimi zakończeniami kresowymi, które niekiedy rozrastały się daleko poza obręb głównych konturów kraju, przenikając do krain narodowo obcych, przyjmując formę wypustek. Poglądy te były charakterystyczne dla kół zamożnej części ówczesnego społeczeństwa kapitalistycznego, a szczególnie burżuazji przemysłowej, na co zwrócił uwagę J. Gąssowski, *Z dziejów polskiej archeologii*, Warszawa 1970, s. 119–120.

w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym¹². Proces ten miał się odbywać drogą ciągłego, wzajemnego kontaktu oddziałów – zakładanych na kresach – z Centralą w Warszawie. Ten nadrzędny cel powinien być realizowany poprzez rozpowszechnianie wiedzy krajoznawczej, popularyzowanie najważniejszych wiadomości o Polsce w najszerszych warstwach społecznych, docieranie z geografią, statystyką, historią kraju do tych zakątków, które przez długi czas podlegały procesom wynarodowienia. Społecznicy skupieni w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym powinni uświadamiać mieszkańców miast i wsi, odległych od stolicy, o ich polskim pochodzeniu. Cel ten powinien być realizowany bez zwłoki.

Kazimierz Kulwieć zdawał sobie sprawę, że to praca niełatwa i będzie wymagała sprawdzonych działań metodycznych. Ponadto musi zostać przystosowana do warunków, w których dotychczas występowały procesy rusyfikacji i germanizacji. Realizacja nowych celów, tak jak wcześniej, miała się odbywać drogą poznania kraju.

Podobną koncepcję sformułował w 1926 roku Artur Górski¹³, który wywodząc swoje poglądy ze wskazań delfickich, postulował: „Poznaj siebie samego” i sięgając do poglądów Leonarda da Vinci, precyzował: „Tem głębsza miłość, im głębsze poznanie”¹⁴. Przez pierwsze hasło rozumiał on przede wszystkim odnalezienie się jednostki w czasie i przestrzeni, w dziejach kraju i narodu. A. Górski dopatrywał się ścisłego związku pomiędzy człowiekiem a jego obszarem zamieszkania, dlatego poruszał zagadnienia środowiska geograficznego i historycznego. W swoich wypowiedziach podkreślał znaczenie wsi w procesie poznawczym i postulował jak najczęstsze odwiedzanie ich.

Zasadniczą kwestią poglądów A. Górskiego pozostawało poznanie własnej ziemi. Jednak samo poznawanie miało stanowić zaledwie początek działań, ponieważ dalszy ciąg percepcji stanowić miały badania mające na celu wydobycie i zaprezentowanie tego, co jest ukryte pod ziemią, co złożyła tam przyroda i prehistoria. Zatem zdaniem A. Górskiego praca krajoznawcza, realizowana w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, nie powinna skupiać się jedynie na samym obcowaniu z przyrodą, ale trzeba też było podjąć starania o głębsze poznanie własnej historii poprzez badania archeologiczne i geologiczne.

Zewnętrzny przejawem **idei uświadamiania społeczeństwa o jego polskiej tożsamości narodowej** w Towarzystwie był zapoczątkowany w 1925

¹² Wpływ na poglądy K. Kulwiecia zapewne miały ówczesne wydarzenia historyczne, jak i aspiracje działaczy politycznych.

¹³ Można by nadać jej miano historyczno-przyrodniczej.

¹⁴ Oba cytaty pochodzą z artykułu programowego A. Górskiego, *Ideologia krajoznawstwa*, zamieszczonego w „Ziemi”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 350–353.

roku nurt regionalizmu, który włączył się w dotychczasowy nurt pozytywistyczny¹⁵. Jako pierwszy o regionalny kierunek polskiego krajoznawstwa upominał się w 1913 roku Jan Gwalbert Pawlikowski w książeczce pod tytułem: *Kultura i natura*¹⁶. Napisał on: „Pomiędzy czynnikami, warunkującymi charakter uczuciowego stosunku człowieka do przyrody, jest jeden jeszcze wielkiej wagi. Jest nim przywiązanie do ziemi ojczystej. I dziś jeszcze chłop nasz, nawet kiedy szersze pojęcie ojczyzny nie jest mu obce, w gwarze swojej nazywa »ojczyzną« swoją ojcowiznę. Niemcy mają na to osobną nazwę: »Heimat«, której nam i wielu innym ludziom brakuje. O ile chodzi o ziemię w dosłownym znaczeniu, to jest o terytorjum z jego przyrodzonymi właściwościami, to miłość ziemi ojczystej, wchodząca w skład szerokiego pojęcia miłości ojczyzny, jest właściwie zawsze tylko idealną projekcją realnego, organicznego uczucia, które nas łączy z ową »Heimat«, z ziemią rodzinną w ściślejszym znaczeniu. Mickiewicz, kiedy mówi: »Litwo, ojczyzno moja!« nie jest przecież wyznawcą separatyzmu litewskiego, ale piękność ojczyzny widzi tylko i widzieć nie może inaczej, jak przez pryzmat ziemi rodzinnej, którą mu jest Litwa... Ta ekskluzywna nieco miłość ojczyzny, wnosi w nią niejako zapach ziemi, swoją siłę, swoją pierwotność. A sama nawzajem od tego wyższego pojęcia bierze chrzest, nowe światło i nową godność. W kochanym człowieku możemy kochać, szczególnie rys jeden, ale dlatego rysu kochamy go przecież całego»¹⁷.

W przejawiającym się po 1925 roku regionalnym kierunku działań Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zawarto zarówno emocjonalne, intelektualne, jak i praktyczne wartości społeczne. Uczuciowe przywiązanie do niewielkich środowisk, do określonych miejscowości wymagało podkreślenia poznania, które dotychczas skupiało się na rzeczach ogólnych i mniej określonych. Znanstwo przyrody i kultury wsi, miasta lub powiatu nakładało obowiązek docierania bezpośrednio do źródeł i do stałego rozszerzania pola ob-

¹⁵ W literaturze występuje kilka ujęć regionalizmu. Regionalizm to właściwie ruch społeczno-kulturalny dbający o zachowanie tożsamości określonego regionu. W jego zakres wchodziły wówczas takie zagadnienia, jak kultura i zespół cech charakterystycznych dla danego regionu. Regionalizm ujęty w ramy ruchu powszechnego miał doprowadzić prowincję do pobudzenia umysłowego i kulturalnego. Miał pogłębić jej życie umysłowe i tym samym przyczynić się do kulturalnego scalenia wszystkich ziem polskich. Sama idea regionalizmu została przeszczepiona na polski grunt z krajów romańskich, szczególnie z Francji, gdzie krajoznawstwo regionalne uprawiano znacznie wcześniej. We Francji poeta prowansalski Leon de Berlye-Pérussis w 1874 roku stworzył dla występującego wówczas ruchu krajoznawczego miano „regionalizm”. Odtąd posługiwano się we Francji pojęciem „krajoznawstwo regionalne”. W Polsce pierwsze przemyslenia na temat regionalizmu pochodzą jeszcze z okresu, kiedy nasze ziemie znajdowały się pod obcym panowaniem, choć przyjmuje się, że właściwy ruch regionalny powstał między innymi w wyniku dyskusji o formie ustroju państwa polskiego po I wojnie światowej (ówczesnie zastanawiano się, czy organizacja państwa miała mieć charakter centralistyczny, czy federalistyczny).

¹⁶ Książeczka ta ukazała się jako osobne odbicie „Lamusa”, R. 4, 1913.

¹⁷ A. P. (A. Patkowski), *Nowe...*, s. 4.

serwacji. Była to jednocześnie najwłaściwsza droga do podnoszenia kultury obywateli danego środowiska oraz jego aktywizacji społecznej.

W Towarzystwie uznano, wychodząc od własnego najbliższego środowiska, że regionalizm krajoznawczy powinien wszechstronnie objąć różne dziedziny życia, w tym fizjografię kraju (geografię, geologię, gleboznawstwo, hydroografię, klimatologię, florę i faunę) oraz wiedzę o człowieku w związku z przyrodą (antropologię, prehistorię, osadnictwo, etnografię, językoznawstwo, historię gospodarczą i polityczną, historię kultury), a także całą sferę praktycznego działania (komunikację, rolnictwo, przemysł, handel, oświatę i wychowanie, higienę społeczną) wraz z całokształtem zagadnień dotyczących administracji i obrony kraju.

W kontekście programu regionalnych działań Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego jego przydatność dla prowadzenia ochrony zabytków archeologicznych przeanalizował Włodzimierz Antoniewicz. Dostrzegł on możliwość realizowania przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze ochrony zabytków archeologicznych, która byłaby dopełnieniem państwowej instytucji do tego celu powołanej. W obszernym artykule¹⁸ omówił zakres prehistorii, zapoznał z jej rozwojem oraz wskazał miejsce prehistorii w badaniach krajoznawczych. Dla członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wytyczył podstawowe zadania związane z ochroną zabytków na nadchodzące lata. O prehistorii napisał, że jest nauką humanistyczną, ponieważ głównym przedmiotem jej badań jest człowiek, jego przeszłość przedhistoryczna i jego związek z otaczającą go przyrodą. Stwierdził, że metody badań prehistorycznych są metodami przyrodniczymi, gdyż oparte są na doświadczeniach i sprawdzone wielokrotnie na obserwacji zjawisk przyrodniczych. Świadomy, że prehistoria – stojąc na pograniczu nauk humanistycznych i przyrodniczych – korzystać może z usług etnologii, antropologii, historii, geografii, geologii, zoologii z paleontologią i botaniki, dostrzegając, że wymienione dziedziny wchodziły w zakres krajoznawstwa. Zaproponował również, że opracowane osiągnięcia badawcze wymienionych dziedzin – zgodnie z ambicjami krajoznawców – można udostępnić społeczeństwu po to, aby umocnić w narodzie poczucie własnej tożsamości.

Od 1931 roku w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym realizującym założenia regionalizmu zwrócono uwagę, że uprawiane w nim krajoznawstwo ogranicza się tylko do poznania własnego kraju. Natomiast pojęcie „krajoznawstwo” jest zdecydowanie szersze, sięga dalej i w jego zakres włączyć można zagadnienia i problemy nieraz odległych terenów globu ziemskiego. Spoglądając z perspektywy każdego narodu, można by dyskutować na temat jego

¹⁸ W. Antoniewicz, *Badania archeologiczne w Polsce w zakresie regionalnym*, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 2, s. 20–25.

własnego odrębnego krajoznawstwa. Co prawda od początku istnienia Towarzystwa podejmowano rozważania o krajoznawstwie niemieckim, rosyjskim czy innym, jednak zawsze robiono to z pozycji rodzimego krajoznawstwa i dyskutowano na ten temat jedynie w kontekście patriotycznym.

Ówczesne poszerzenie horyzontu nie wpłynęło znacząco na rozwój krajoznawstwa uprawianego w Towarzystwie. Nadal zdecydowano się całą swoją działalność wiązać z terenami ziem polskich.

W 1931 roku w kierownictwie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego narodziła się nowa idea, którą starano się włączyć w prace Towarzystwa. Była to **idea ukochania ziemi ojczystej**, a jej przesłanie związane było z polityką realną państwa polskiego. Sformułował ją ówczesny prezes Rady Głównej, Władysław Raczkiewicz¹⁹. Jej założenia były zbliżone do kryteriów poprzedniej. Nie umniejszając uczuciowemu przesłaniu poprzedniej myśli przewodniej, głęboko zakorzenionej w polskim krajoznawstwie, W. Raczkiewicz nakreślił nowe ważne zadania do wykonania przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, przede wszystkim w dziedzinie własnej organizacji i polityki. Apelowal on o zespolenie i skierowanie wysiłków zmierzających do utworzenia jednego wielkiego zrzeszenia wszystkich miłośników i znawców rodzimego kraju. Ruch ten powinien przybrać formę aktywną i dynamiczną. Samo umiłowanie nie mogło się ograniczać jedynie do sentymentalnego i patriotycznego frazesu. Prawdziwe umiłowanie powinno zostać oparte na dogłębnym poznaniu. Z kolei poznanie bez szczerego ukochania kraju mogłoby się stać martwym hasłem ideowym. Zdaniem W. Raczkiewicza nie ulegało wątpliwości, że ruch krajoznawczy, zmierzający do wszechstronnego poznania wartości kraju pod względem jego kultury duchowej i materialnej, był w państwie zagadnieniem wybitnie twórczym. Zatem aktywność krajoznawcza powinna brać pod uwagę wszystkie czynniki prowadzące do rozwoju życia kraju, do podniesienia jego duchowych i materialnych walorów, do uczynienia z niego samodzielnego i odrębnego ustroju w zespole uniwersalnej kultury narodów. Do tego celu prowadzić miało kształtowanie świadomości społeczeństwa organizowanego w myśl konkretnej idei twórczej. W tym przypadku powinna to być idea takiego poznania kraju, która mogłaby połączyć wszystkich obywateli w jeden „czujący i rozumny organizm”.

W myśl omawianej idei krajoznawstwo uprawiane przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – oprócz znawstwa i miłośnictwa tego, co już było lub pozostało – powinno się zająć tym, co aktualne, tworzące się i sięgające w przyszłość. Ponadto członkowie Towarzystwa – jak i właściwie całe społeczeństwo – powinni uzmysłwić sobie, że ruch krajoznawczy to proces uniwersalny, przenikający niemal wszystkie komórki życia społecznego i państwowego.

¹⁹ W. Raczkiewicz, *Krajoznawczy drogowskaz*, „Ziemia”, R. 16, 1931, nr 23–24, s. 334–336.

Krajoznawstwo także miało łączyć i spajać w sobie całościowość różnych zagadnień z zakresu kultury duchowej i naukowej. Postawiono mu zadanie bycia łącznikiem pomiędzy wiedzą w czystej formie a zastosowaniem jej do poszczególnych funkcji na różnych odcinkach pracy zbiorowej.

Na dwa lata przed wybuchem II wojny światowej działalnością Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i potencjałem społecznym drzemającym w Towarzystwie zainteresował się archeolog Konrad Jażdżewski, wówczas pracownik Państwowego Muzeum Archeologicznego²⁰. Powołując się na teoretyka krajoznawstwa Eustachego Nowickiego, przytoczył jego opinię: „sięgamy do krajoznawstwa, ponieważ w nim tkwią fizyczne i duchowe korzenie naszej egzystencji”²¹ i przez analogię stwierdził, że w prehistorii naszego kraju tkwią fizyczne i duchowe korzenie naszej przeszłości historycznej. To wzajemne powiązanie zakresu prehistorii i krajoznawstwa spowodowało, że K. Jażdżewski rozważył powiązania obu gałęzi zainteresowań dla osiągnięcia celu – poznania własnego zakątka ziemi i popularyzacji jego osobliwości. W kontekście cech wspólnych prehistorii i krajoznawstwa dopatrywał się on roli rozbudzania kultu dla najdawniejszej przeszłości ziemi ojczystej. Dostrzegł, że krajoznawstwo oddawało i oddać mogło w jeszcze większym stopniu usługi archeologii krajowej, szczególnie w dziedzinie ochrony zabytków archeologicznych. Według K. Jażdżewskiego to właśnie kwestia ochrony zabytków była najpilniejsza, ponieważ trwał proces bezmyślnego i nieustannego niszczenia zabytków przedhistorycznych w Polsce. Powtórzył za innymi ówczesnymi badaczami, że wszystkie badania archeologiczne powinny mieć przede wszystkim cechy naukowe i być pozbawione cech szkodliwego dyletantyzmu. Zwrócił także uwagę na niedobór wykwalifikowanych specjalistów i stwierdził, że potrzeba będzie wielu lat, zanim w Polsce wykształci się tyłu archeologów, aby mogli podołać najpilniejszym swym zadaniom. Zatem w tych warunkach koniecznością było współdziałanie wszystkich ludzi dobrej woli, a przede wszystkim krajoznawców, w misji ratowania zabytków archeologicznych. W związku z tym opracował program współpracy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie w zakresie ochrony zabytków. K. Jażdżewski zaproponował, aby Towarzystwo mogło współdziałać z wymienioną państwową instytucją za pomocą swoich muzeów krajoznawczych, które mogłyby się stać regionalnymi placówkami ochrony zabytków archeologicznych, a z czasem także archeologicznymi stacjami badawczymi²². Jego zdaniem kierowaniem ochroną zabytków przedhistorycz-

²⁰ K. Jażdżewski, *Archeologia a krajoznawstwo*, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 9–10, s. 186–192.

²¹ E. Nowicki, *Wychowawcza wartość krajoznawstwa*, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 3, s. 12.

²² Konrad Jażdżewski podjął się opracowania programu współpracy pomiędzy muzeami Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego a Państwowym Muzeum Archeologicznym w kontekście rozporządzenia z dnia 15 kwietnia 1932 roku Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświece-

nych w terenie mogłyby się zająć w pierwszej kolejności muzea krajoznawcze. W związku z tym określił podstawowe warunki, jakie musiałyby spełniać te placówki, mianowicie: posiadanie odpowiedniego lokalu i zagwarantowanie środków finansowych. Zwrócił uwagę, że kustosze muzeów krajoznawczych przeważnie byli amatorami. Wprawdzie byli to ludzie godni szacunku ze względu na swoją bezinteresowną działalność, ale niefachowcy, którzy funkcje swoje piastowali dorywczo, zwykle obarczeni jakąś inną pracą zarobkową. Dlatego zaproponował, aby kilka muzeów krajoznawczych na terenie jednostki administracyjnej lub regionu utrzymywało wspólnego kustosza. Człowiek taki powinien być specjalistą z zakresu jednej z nauk humanistycznych lub przyrodniczych. Wykonując swoją pracę, kustosz dokonywałby objazdów kolejnych podległych mu muzeów, dbał o ich urządzenie i wykonywał, w miarę napływu środków pieniężnych, podróże badawcze po powierzonym mu terenie. Kustoszów można byłoby dobierać w taki sposób, aby każdy z nich był specjalistą z innej dziedziny muzealnictwa. Połączone osobą kustosza trzy lub cztery placówki muzealne mogłyby tworzyć większe okręgi, które w razie zapotrzebowania dokonywałyby wymiany specjalistów.

Konrad Jażdżewski wskazywał, że ówczasnie nie brakowało dyplomowanych etnologów, archeologów, antropologów, przyrodników czy historyków sztuki, którzy z powodu braku zajęcia podjęliby się pracy za niewielkie wynagrodzenie. Mogliby pracować w miejscowościach, w których nie chcą przyjmować posad lepiej sytuowani specjaliści ze względu na brak większych bibliotek i innych pomocy naukowych, jak i niezrozumienie dla pracy naukowej w miejscowym społeczeństwie. Myśląc realnie, K. Jażdżewski podkreślił, że kustosz, choć specjalista tylko z zakresu jednej dziedziny wiedzy, jeśli tylko będzie stale i wystarczająco opłacanym pracownikiem muzeum, będzie wykonywał swoje obowiązki zawsze z większym pożytkiem aniżeli kustosz „honorowy”. Zaznaczył, że studia uniwersyteckie – podczas których przyszły kandydat na pracownika muzealnego musi obowiązkowo, obok głównego przedmiotu studiów, zaznajamiać się z szeregiem nauk pokrewnych, jako przedmiotami pobocznymi (z archeologią, antropologią, etnologią, etnografią oraz z innymi naukami do wyboru: historią, geologią, geografą, historią sztuki itp.) – przygotowują go w stopniu podstawowym do stosowania metod badawczych nauk uprawianych w ramach krajoznawstwa i w muzealnictwie.

Konrad Jażdżewski jasno stwierdził, że ówczesny stan muzeów lokalnych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego tylko w rzadkich przypadkach dawał gwarancję należytej opieki nad wydobytymi zabytkami przedhistorycznymi.

nia Publicznego, dotyczącym współpracy pomiędzy muzeami Towarzystwa a PMA. Szerzej sprawę omawia W. Antoniewicz w artykule: *Państwowe Muzeum Archeologiczne a Muzea Krajoznawcze w Polsce*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 8–9, s. 246–247.

Zatrudnieni w nich ludzie nie wykazywali poważniejszej inicjatywy badawczej. W związku z tym Towarzystwo, chcąc wykonywać swoje powinności względem ochrony zabytków prehistorycznych, powinno niezwłocznie się zdecydować na zmianę dotychczasowego systemu kierowania prowincjonalnymi placówkami muzealnymi i podjąć współpracę z wojewódzkimi i uniwersyteckimi instytucjami archeologicznymi. Zdaniem K. Jażdżewskiego ochroną zabytków archeologicznych mogliby się zajmować także pojedynczy krajoznawcy, którzy – przestrzegając podstawowych praw ochrony – mogliby z powodzeniem wykonywać swoje powinności²³.

Poza ochroną zabytków, jak przewidywał K. Jażdżewski, członkowie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego mogliby współpracować przy inwentaryzacji zabytków prehistorycznych widocznych na powierzchni ziemi, na przykład: grodzisk, kurhanów, „żali”, jaskiń i bab kamiennych, oraz przy spisywaniu nazw pól, uroczysk i podań ludowych, wybrani zaś mogliby także pomagać w prowadzeniu badań wykopaliskowych. Aby podjąć tego typu prace, krajoznawcy powinni się zaznajomić z szeregiem publikacji o charakterze popularnym, które służyłyby jako wskazówki do prowadzenia badań archeologicznych²⁴.

Dla uzupełnienia wiedzy i zdobywania umiejętności przewidywał praktyki, które mogłyby się odbywać na wykopaliskach prowadzonych każdego roku przez większe instytucje archeologiczne w ciągu letnich miesięcy w różnych punktach kraju. Każdy członek Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego mógł

²³ Prawa ochrony zabytków prehistorycznych przedstawia K. Jażdżewski (*Archeologia...*, s. 191): „1. W razie, gdy się otrzyma wiadomość lub samemu przekona, że jakimś zabytkowi prehistorycznemu grozi uszkodzenie lub całkowite zniszczenie, należy u odpowiednich instancji konserwatorskich i administracyjnych spowodować wstrzymanie robót, grożących całości zabytku. 2. W wypadku pilnej konieczności, gdy nie można natychmiast wstrzymać grożącego zniszczenia, należy samemu wydobyć zabytek, pamiętając o jak najstaranniejszym sporządzeniu protokołu przebiegu badań oraz o wykorzystaniu notat o wszelkich zauważonych okolicznościach zalegania zabytku, planów, fotografii, itp. 3. O ile zabytkowi nie grozi natychmiastowe zniszczenie, trzeba się odwołać do pomocy najbliższej fachowej instytucji archeologicznej, która bądź wydeleguje specjalistów do badań, bądź też udzieli instrukcji, jak należy postąpić z zabytkiem. 4. Zabytek, któremu po wydobyciu ze złoża pierwotnego grozi dalsze zniszczenie wskutek rdzewienia, śniedzenia, butwienia, pleśnienia czy innych rodzajów rozpadu, należy poddać natychmiastowej konserwacji bądź w laboratorium muzeum specjalnego, bądź trzeba go zakonserwować samemu wedle wskazań takiegoż muzeum czy też podręcznika o konserwacji (Friedrich Rathgen, *Die Konservierung von Altertumsfunden*, Berlin 1926; Tadeusz Reyman, *Jak ratować zabytki archeologiczne przed zniszczeniem w muzeach regionalnych*, »Ziemia«, 1930 (XV), s. 360). Przykazania takie można by mnożyć wielokrotnie (Roman Jakimowicz, *Jak rozpoznawać i chronić od zniszczenia zabytki prehistoryczne*, »Służba Nauce«, 1932, nr 1)».

²⁴ Literatura zalecana przez K. Jażdżewskiego: W. Antoniewicz, *Badania archeologiczne w Polsce w zakresie regionalnym*, »Ziemia», R. 10, 1925, nr 2, s. 20–25; K. Jażdżewski, *Co to jest prehistoria i w jaki sposób bada przeszłość*, Warszawa 1934; A. Karpińska, *Co każdy wiedzieć powinien z naszej archeologii przeddziejowej*, Poznań 1927 oraz »Z otchłani wieków» 1926–1937.

uczestniczyć w pracach badawczych, gdyby zdecydował się ponieść koszty własnego utrzymania²⁵ i uzyskał na to zgodę kierownika muzeum i robót wykopaliskowych. Jako przykład podał informację, że niektóre ośrodki prehistoryczne, na przykład poznański, urządziły co jakiś czas kilkudniowe kursy dla nauczycielstwa, poświęcone prehistorii, połączone z ćwiczeniami na okazach w muzeach oraz z wycieczkami do najważniejszych obiektów wykopaliskowych w terenie. K. Jażdżewski podobny system szkolenia z zakresu archeologii przewidywał dla młodzieżowych kół krajoznawczych.

Zaproponowany przez K. Jażdżewskiego program wspierania Państwowego Muzeum Archeologicznego w zakresie ochrony zabytków archeologicznych nie doczekał się realizacji, ponieważ dyskusję nad nim, jak i jego ewentualne wdrożenie przerwała wojna²⁶.

Wraz z rozpoczęciem II wojny światowej działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ustała. W okresie od tragicznego września 1939 roku do momentu wyzwolenia ziem polskich w 1945 roku nie ma przejawów zewnętrznej i wewnętrznej egzystencji Towarzystwa. Jedyne jego pojedynczy członkowie w czasie wojny podejmowali działania mające na celu ocalenie przed zniszczeniem i zachowanie wypracowanego dorobku stowarzyszenia.

Po II wojnie światowej zaistniały odmienne warunki pracy Towarzystwa i pojawiły się nowe cele. Samoistnie odradzające się Towarzystwo przystąpiło do stopniowej odbudowy swojej struktury i do kontynuacji swoich zadań zgodnie z przedwojenną ideą oraz opracowanymi wówczas dyrektywami. W nowych realiach politycznych okazało się jednak, że nie ma miejsca na organizację tego typu w Polsce. Głoszone bowiem przez członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ideały były niepożądane i niewygodne dla ówczesnie formułującej się władzy. Krajoznawcom skupionym w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, jak i w innych dźwigających się z pożogi wojennej organizacjach, o zbliżonym charakterze, stopniowo narzucano ideały i wzory czerpane z krajoznawstwa radzieckiego²⁷.

Rewizja programu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego następowała etapami. Do 1948 roku, wzorując się na założeniach krajoznawstwa radzieckiego, wszelkie prace w Towarzystwie zalecano realizować w porozumieniu z instytucjami oświatowymi i związkami zawodowymi. Następnie działania

²⁵ Wynoszące wówczas w przypadku badań na terenach wiejskich około 2 złotych dziennie.

²⁶ W 1938 roku Komisja Muzealna Towarzystwa zajęła się niektórymi postulatami zgłoszonymi przez K. Jażdżewskiego. Patrz: następny rozdział.

²⁷ R. Fleszarowa, *Nowe drogi krajoznawstwa polskiego*, „Ziemia”, R. 38, 1947, nr 1–2, s. 4.

Towarzystwa ukierunkowano na zaspokajanie potrzeb wypoczynkowych i rekreacyjnych „mas pracujących”²⁸.

W 1948 roku Wanda Sarnowska – delegatka Wydziału Konserwatorskiego Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie – poświęciła artykuł roli Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w procesie społecznej ochrony zabytków²⁹. Na początku sięgnęła do wydanej w 1850 roku w Krakowie *Odezwy Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim połączonych w celu archeologicznych poszukiwań, wraz ze skazówką mogącą posłużyć za przewodnika w poszukiwaniu tego rodzaju* i przypomniała wybrane akcje społeczne mające na celu ochronę zabytków archeologicznych na ziemiach polskich do 1948 roku. Poruszyła także ważną kwestię ochrony zabytków archeologicznych w okresie powojennym. Podkreśliła, że była ona ówczesnie regulowana przez odpowiednie ustawy i realizowana z urzędu. W związku z powyższym działalność społeczna w tym zakresie mogła się skupiać tylko na ochronie przypadkowo odkrytych stanowisk archeologicznych przed dewastacją i zniszczeniem. Aby osiągnąć jakiegokolwiek efekty takiej społecznej ochrony zabytków archeologicznych, w pierwszej kolejności należało uświadamiać społeczeństwo o wadze i roli zabytków archeologicznych dla polskiej nauki. Według autorki najskuteczniejszymi drogami uświadamiania były: wydawnictwa popularnonaukowe³⁰, komunikaty i odczyty radiowe, odczyty lub cykle odczytów, wycieczki krajoznawcze w teren i do muzeów.

Wanda Sarnowska sprecyzowała także, jaki zasób wiedzy o ochronie zabytków prehistorycznych powinien mieć każdy obywatel. Otóż każdy powinien zdawać sobie sprawę z wartości naukowej obiektów archeologicznych, orientować się w zasadniczych rodzajach znalezisk w Polsce, mieć świadomość, że przypadkowe odkrycie należy zabezpieczyć do chwili przybycia prehistoryka oraz że samemu nie wolno organizować poszukiwań ani ukrywać i przetrzymywać znalezionych rzeczy. Ewentualne informacje o odkryciach archeologicznych należało bezzwłocznie kierować do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w miastach wojewódzkich, pełniących pieczę nad znaleziskami na swoim terenie. Ponieważ w tym czasie pracowało nieliczne grono prehistoryków, W. Sarnowska zaapelowała do władz Polskiego Towarzystwa

²⁸ Takie wytyczne programowe ujawniły się w kilku artykułach opublikowanych w „Ziemi” w latach 1947–1950.

²⁹ W. Sarnowska, *Chrońmy zabytki naszej zamierchłej przeszłości*, „Ziemia”, R. 39, 1948, nr 4, s. 91–94.

³⁰ W. Sarnowska (op. cit., s. 94) podała także spis takiej literatury popularnonaukowej z dziedziny prehistorii. Do głównych pozycji zaliczyła: K. Jażdżewski, *Co to jest prehistoria...*; S. Nosek, *Słowianie w pradziejach Polski*, Kraków 1946; J. Kostrzewski, *Prasłowiańszczyzna*, Poznań 1956; Z. Podkowińska, *Człowiek przedhistoryczny na ziemiach Polski*, Kraków 1947; Z. A. Rajewski, *Ziemie zachodnie w świetle wykopalisk*, Warszawa 1947.

Krajoznawczego, aby do swojego programu włączyło prehistorię i pośredniczyło w przekazywaniu wiadomości o przypadkowych odkryciach archeologicznych pomiędzy społeczeństwem a Konserwatorami Wojewódzkimi. Dodatkowo Towarzystwo miało przystąpić do rozpowszechniania tak zwanej „propagandy prehistorycznej” i uczyć szacunku dla materialnych pozostałości dawnych kultur.

Rozdział 4

Spółeczna działalność w dziedzinie archeologii

Członkowie zrzeszeni w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym przez cały okres jego działalności, oprócz właściwego zainteresowania pięknem polskiego krajobrazu, obyczajów i zabytków, zwracali uwagę na to, co kryje w sobie polska ziemia. Od momentu założenia Towarzystwa jednym z głównych nurtów jego działalności stało się zainteresowanie przeszłością przodków narodu polskiego. W związku z tym postulowano roztaczanie ochrony nad zabytkami archeologicznymi. Intensywność tych zainteresowań była różna i wynikała z uwarunkowań politycznych oraz ekonomicznych.

W publikacji poświęconej historii Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wyróżniłem pięć okresów jego pracy¹. W każdym z nich społeczna działalność w dziedzinie archeologii była realizowana w inny sposób. Najbardziej intensywne jej przejawy są widoczne w pierwszym, trzecim i piątym okresie istnienia Towarzystwa².

W celu przejrzystego zaprezentowania tematu archeologiczną działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego przedstawiam chronologicznie i zgodnie ze strukturą organizacyjną Towarzystwa. W związku z tym omówienie społecznych inicjatyw badawczych rozpoczynam od pełniącego funkcję Centrali Towarzystwa Oddziału Towarzystwa w Warszawie. Następnie opisuję oddziały terenowe.

Lata 1906–1918³

Centrala Towarzystwa

Spółeczna działalność w dziedzinie archeologii rozpoczęła się w 1907 roku. Założono wówczas pierwsze czasopismo Towarzystwa – „Rocznik Polskiego

¹ K. J. Jędrzejczyk, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906–1950). Zarys dziejów*, Włocławek 2006.

² Ibidem, s. 19–51.

³ Przypominam, że w tym przedziale czasowym mieszczą się dwa pierwsze historyczne okresy pracy Towarzystwa.

Towarzystwa Krajoznawczego”. Pierwszy rocznik pisma wydano w 1907 roku, następne ukazywały się do 1913 roku. W piśmie tym drukowano głównie sprawozdania z działalności, a następnie zapoczątkowano publikowanie prac członków i osób związanych z Towarzystwem. Od drugiego rocznika wydane go w 1908 roku pismo zostało podzielone na działy tematyczne. Ostatnim z nich był dział naukowy, w którym publikowano opracowania z różnych dziedzin krajoznawstwa⁴. Wśród artykułów znalazły się również opracowania archeologiczne. Ich autorami byli: Ludwik Krzywicki, Zygmunt Gloger, Tadeusz Włoszek oraz Stanisław Jan Czarnowski. Wymienieni badacze dzięki „Rocznikowi Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” uzyskali możliwość zaprezentowania wyników własnych badań terenowych⁵.

Po 1913 roku Towarzystwo Krajoznawcze wydało jeszcze dwa okazjonalne roczniki pisma. W czasie I wojny światowej ukazał się „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1916” wydany z okazji jubileuszu dziesięciolecia założenia Towarzystwa, a następnie w II Rzeczypospolitej rocznik pod zmienionym tytułem: „Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – 1928”, który oprócz spraw bieżących zawierał materiały i podsumowania za okres dwudziestolecia pracy Towarzystwa. W rocznikach tych nie było już działu naukowego.

W pierwszym okresie pracy Towarzystwa podjęto szeroko zakrojoną akcję odczytową. Ze sprawozdań wydrukowanych w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” wynika, że w naczelnym Oddziale w Warszawie w latach 1907–1914 wygłoszono następujące referaty zawierające treści archeologiczne:

Tabela 1. Zestawienie odczytów archeologicznych i pokrewnych, zaprezentowanych na zebraniach Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie w latach 1906–1914

Lp.	Autor	Tytuł	Data	Miejsce i okoliczności	Uwagi
1.	Ludwik Krzywicki	O sypanych górach na Żmudzi (pilikalniach).	14 kwietnia 1907 roku	Zebranie Zarządu Towarzystwa	Odczyt połączony z prezentacją przezroczy i zabytków. Referat opublikowano w „Roczniku...”, R. 1, 1907, s. 44–52.

⁴ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” ukazywał się raz do roku w niewielkim nakładzie (nie odnalazłem informacji o nakładzie pisma, wydaje się jednak, że nie drukowano więcej niż 1000–2000 egzemplarzy rocznie). Było to piśmiśko o formacie nieco mniejszym niż A6 i zazwyczaj o liczbie stron nieprzekraczającej stu. Jego odbiorcami były przede wszystkim oddziały Towarzystwa oraz zainteresowana działaniami Towarzystwa inteligencja polska. Należy przypuszczać, że na wydawanie pisma przeznaczano corocznie kwotę około 400 rubli, taka bowiem została zapisana w Budżecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na rok 1909. Później suma przeznaczona na „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” zawierała się w kwocie przeznaczonej na wszystkie wydawnictwa Towarzystwa.

⁵ Artykuły wymienionych autorów są omówione w dalszej części pracy.

2.	Stanisław Czarnowski	O jaskiniach w Ojcowie.	8 kwietnia 1908 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Referat opracowany źródłowo.
3.	Zygmunt Gloger	O najstarszych zabytkach rolnictwa w Polsce.	6 maja 1908 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Referat został następnie opublikowany w „Roczniku...”, R. 2, 1908, dz. 2, s. 3–15.
4.	Kazimierz Rakowiecki	O zabytkach architektury romańskiej.	15 września 1908 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Odczyt połączony z prezentacją przeźroczy.
5.	Józef Helczyński	Sprawozdanie.	17 paździer- nika 1908 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Autor zaprezentował zbiór wykopalisk archeologicznych znalezionych podczas badań terenowych na wakacyjnej delegacji.
6.	Michał Rawita- -Witanowski	O opactwie Sulejowskim.	4 listopada 1908 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Referat opracowany źródłowo.
7.	Ludwik Krzywicki	O grodziskach nad Niemnem.	2 grudnia 1908 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Odczyt połączony z prezentacją przeźroczy, mapek i planów grodzisk.
8.	Kazimierz Rakowiecki	Wawel.	17 marca 1909 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Prezentacja i omówienie zabytków krakowskiego Wawelu.
9.	Zygmunt Gloger	O potrzebie słownika imion własnych.	21 kwietnia 1909 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Autor postulował zinventaryzowanie nazw miejscowości oraz pól, łąk, bagien, wzgórz, borów, uroczysk, rzek, strumieni, grodzisk i kurhanów.
10.	Kazimierz Stołyhwo	Sprawozdanie.	1 grudnia 1909 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Sprawozdanie z badań w grocie na Kadzielni pod Kielcami.
11.	Zygmunt Gloger	Grody Piastowskie.	11 maja 1910 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Referat następnie opublikowano w „Ziemi” ^a .
12.	Kazimierz Rakowiecki	Relacja.	13 września 1911 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Relacja ze zjazdu konserwatorów w Krakowie.
13.	Zygmunt Wolski	O najstarszych rękopisach i drukach polskich.	8 listopada 1911 roku	Zebra- nie miesięczne Towarzystwa	Zapoznanie z kwestią najstarszych polskich starodruków.

^a Referat podzielono na kilka części: „Ziemia”, R. 1, 1910, nr 37, s. 577–579 (cz. 1); nr 38, s. 593–595 (cz. 2); nr 39, s. 609–611 (cz. 3) i nr 40, s. 626–627 (cz. 4).

Źródło: Sprawozdania zamieszczone w: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” w latach 1907–1913.

Ponieważ wymienione odczyty i referaty były prezentowane na zebraniach miesięcznych Towarzystwa Krajoznawczego, mogłoby to sugerować, że były adresowane do wąskiego kręgu odbiorców.

W 1911 roku przeprowadzono rachubę liczby członków uczestniczących w zebraniach miesięcznych. Dane pozyskano z list obecności i z obserwacji zapełnienia sali. Z zapisów wynikało, że w 1911 roku w zebraniach miesięcznych uczestniczyło tysiąc czterysta pięćdziesięciu dwóch członków i tysiąc czterysta osiemdziesięciu pięciu gości (ogółem dwa tysiące dziewięćset trzydzieści siedem osób). Natomiast całkowite zapełnienie sali podczas odczytów sugerowało coś innego. Skoro miała ona pięćset dwadzieścia krzeseł, zatem przy dziesięciu posiedzeniach miesięcznych należy liczyć, że liczba uczestników zebrań wynosiła około pięć tysięcy dwieście osób. Z obserwacji wynikało również, że wiele osób omijało zapisy i chociaż byli obecni na sali, to nie figurowali na listach obecności⁶. Zwrócono też uwagę, że z roku na rok lista zapisów była coraz staranniej prowadzona. W latach poprzednich na listy zapisywało się coraz więcej uczestników (w 1909 roku – tysiąc siedmiuset sześćdziesięciu pięciu, w 1910 roku – dwa tysiące dwustu trzydziestu, a w 1911 roku – dwa tysiące dziewięćset trzydziestu siedmiu). Za wejścia na zebrania miesięczne pobierano opłaty. Wpływy z odczytów w poszczególnych latach przedstawiały się następująco: w 1910 roku – 83 ruble i 64 kopiejek, w 1911 roku – 177 rubli i 50 kopiejek.

W przybliżeniu wyliczono, że jeżeli każdy uczestnik zebrania wnosiłby summiennie opłatę za uczestnictwo w wysokości 5 kopiejek, to roczny dochód z miesięcznych zebrań przyniósłby 260 rubli (pięć tysięcy dwustu uczestników x 0,05 rubla), czyli w większej części pokryłby koszty zebrań, które w 1911 roku wyniosły 307 rubli.

Źródła informują, że prezentowane w Towarzystwie referaty były starannie przygotowywane, a ich autorzy starali się treść ilustrować przeźrocami, zdjęciami i adekwatnymi do niej materiałami. Nie można natomiast rozważyć treści merytorycznej referatów, ponieważ – oprócz kilku opublikowanych – większość się nie zachowała. Należy także zwrócić uwagę, że niektóre referaty były opracowane na podstawie badań wykopaliskowych korespondentów Towarzystwa.

Popularyzacyjna działalność archeologiczna Centrali Towarzystwa nie ograniczała się wyłącznie do odczytów i prelekcji. Jedną z jej form była akcja wypuszczania serii widokówek prezentujących krajobrazy i miejsca związane z historią Polski. Opracowaniem ich i publikowaniem zajmowała się Komisja

⁶ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 15–16.

Wydawnicza, natomiast dostarczaniem fotografii – Komisja Fotograficzna Towarzystwa założona w lutym 1908 roku⁷.

Staraniem Komisji Wydawniczej w 1908 roku, oprócz „Rocznika Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, opublikowano sześć broszur zawierających popularne „Odczyty krajoznawcze” oraz trzy serie widokówek przedstawiających polskie zamki. Widokówki z zabytkami architektury mają duże znaczenie, na ich podstawie bowiem możliwe jest zapoznanie się z ówczesnym stanem obiektów zabytkowych. Pierwsza seria to piętnaście widoków następujących zamków: w Bobolicach, Bochotnicy, Ciechanowie, Czersku, Janowcu, Kamieńcu Podolskim, Liwie, Lublinie, Mirowie, Nowogródku, Ogrodzieńcu, Olsztynie koło Częstochowy, Rabsztynie, Trokach i Ujeździe⁸. W drugiej uwzględniono dwanaście zamków: Będzin, Brok, Iłża, Kazimierz Dolny, Koło, Łęczycza, Międzybórz, Mir, Pilica, Rawa (Mazowiecka), Siewierz i Żwaniec⁹. Natomiast w trzeciej serii wydano dziesięć pocztówek z widokami zamków: z Chęcina, Korzkwi, Oporowa, Otwocka, Pieskowej Skały, Sandomierza, Szydłowca, Tenczynka, Tyńca i Wiśnicza¹⁰.

W 1910 roku działalność Komisji Wydawniczej rozwinęła się jeszcze bardziej. Wydano wówczas czwartą serię zamków: Biała Podlaska, Bodzentyn, Chocim, Ćmielów, Dąbrowica, Janów, Krupie, Kruszewica, Łuck, Ojców, Pabianice, Pilawa, Sochaczew, Wilno, Zinków¹¹. Wzmożono także wysiłki w celu wydania „Ziemi” – wiodącego (głównego) pisma Towarzystwa.

Genezy tego pisma należy upatrywać w związku z nadmiarem materiałów, których nie mógł pomieścić „Dział naukowy” „Rocznika Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”. Pierwsze wnioski o utworzenie nowego pisma pojawiły się w Komisji Wydawniczej Towarzystwa w 1909 roku. Głównym inicjatorem założenia „Ziemi” był Kazimierz Kulwiec, wówczas wiceprezes Zarządu, który wystarał się u władz rosyjskich o koncesję na jego wydawanie¹². Natomiast założenia programowe pisma przedstawiono w prospekcie „Ziemi” zamieszczonym w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” z 1909 roku¹³.

⁷ Akcji wydawania pocztówek przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze jest poświęcona publikacja Adama Czarnowskiego, *Pocztówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Obraz ojczystego kraju i źródło tożsamości narodowej. Rys historyczny i katalog*, Warszawa 2003.

⁸ Nakład piętnaście tysięcy egzemplarzy, cena 5 kopiejek. Ibidem, s. 19.

⁹ Nakład dwadzieścia tysięcy egzemplarzy, cena 5 kopiejek. Ibidem, s. 20.

¹⁰ Nakład dwadzieścia tysięcy egzemplarzy, cena 5 kopiejek. Ibidem.

¹¹ Nakład trzydzieści tysięcy egzemplarzy, cena 5 kopiejek. Ibidem.

¹² K. Kulwiec, *Z siejby krajoznawczej*, „Ziemia”, R. 16, 1931, nr 23–24, s. 341.

¹³ Ponieważ w licznych źródłach znajdują się dokładne informacje na temat pisma „Ziemia”, pomijam większość faktów związanych z jego wydawaniem. Ukazało się wiele opracowań dotyczących pisma. Są to przede wszystkim artykuły zamieszczone w samym piśmie oraz odrębne opracowania opublikowane w różnych ówczesnych i współczesnych czasopismach. Patrz: spis literatury. Natomiast na wyróżnienie zasługuje omówienie pisma „Ziemia” wraz z jej tablicą synoptyczną przez W. A. Wójcika, „Ziemia”. *Zarys dziejów pisma*, [w:] „Ziemia” 1910–1950. *Bibliografia zawartości*, Warszawa 1997, s. 11–23.

Pierwszą redakcję „Ziemi” tworzyli: Kazimierz Kulwiec – redaktor i wydawca, Stanisław Thugutt – sekretarz redakcji i kierownik literacki oraz Mikołaj Wisznicki – ilustrator i artystyczny kierownik pisma. W celu sprawnego kolportażu pisma otworzono specjalną filię redakcji w zaborze austriackim – w Krakowie, ale w wyniku słabej działalności przeniesiono ją do Lwowa. Specjalnym redaktorem pisma wybrano Ludomira Sawickiego – określonego jako redaktora odpowiedzialnego na Austrię¹⁴.

W pierwszych latach ukazywania się „Ziemi” zaplecze i bazę materialną wydawnictwa stanowił piętnastoosobowy Komitet „Przyjaciół »Ziemi«”, pozyskujący środki finansowe i wspomagający pismo z własnych funduszy¹⁵. Środki finansowe pochodziły również z Zarządu Towarzystwa¹⁶. W 1910 roku jednomyślną uchwałą Zarządu zdecydowano, że „Ziemia” będzie organem całego Towarzystwa Krajoznawczego.

Pismo miało format nieco mniejszy od obecnego A4¹⁷, było bogato ilustrowane fotografiami wykonywanymi przez członków Towarzystwa oraz rysunkami M. Wisznickiego. Materiały do pisma pochodziły nie tylko z Centrali Towarzystwa, ale również z oddziałów terenowych oraz od korespondentów. Kolportaż opierał się głównie na prenumeracie. Wielkość nakładu pisma w tym okresie nie jest znana.

W pierwszych latach wydawania, ze względu na niewielką liczbę prenumeratorów, sytuacja finansowa „Ziemi” nie była dobra. Pewna poprawa widoczna jest dopiero w trzecim roku ukazywania się pisma. Nastąpił wówczas rozwój działu ogłoszeń, przynoszącego finansowe korzyści oraz przyrost odbiorców¹⁸.

Wybuch I wojny światowej przerwał wydawanie „Ziemi”. W sierpniu 1914 roku ukazał się ostatni zeszyt sygnowany numerem 32. Do wspomnianego roku „Ziemia” ukazywała się jako tygodnik.

„Ziemię” można z całą pewnością określić mianem „encyklopedii krajoznawczej” i to nie tylko ze względu na objętość jej roczników, które w oma-

¹⁴ *Prospekt „Ziemi” na rok 1911*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910, s. 33.

¹⁵ Skład Komitetu: *Organ Towarzystwa „Ziemia”*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910, s. 26.

¹⁶ Budżet „Ziemi” na rok 1910 wyniósł 14 736 rubli, z czego 2261 rubli i 48 kopiejek wyasygnował Zarząd Towarzystwa. *Sprawozdanie kasowe za 1910 rok*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910, s. 109–110. W 1911 roku Zarząd przeznaczył na pismo 2000 rubli, *Sprawozdanie kasowe za rok 1911*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 106–107. W 1912 roku – 1925 rubli, *Wpływy i wydatki w 1912 roku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 6, 1912, s. 80–81. W 1913 roku – 1500 rubli, *Rachunek strat i zysków*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 7, 1913, s. 62–63.

¹⁷ Format A4 – 210 mm x 297 mm.

¹⁸ Na listach prenumeratorów większość stanowiły osoby niezwiązane z Towarzystwem. K. Kulwiec, *Z siejby...*, s. 342.

wianym okresie wahały się w granicach ośmiuset stron. W piśmie wydrukowano szereg wiadomości z różnych dziedzin polskiego krajoznawstwa. W powszechnej opinii „Ziemia” uchodziła wówczas za jedno z lepszych czasopism popularnonaukowych. Poziom zamieszczanych artykułów był zróżnicowany – od profesjonalnych opracowań uznanych polskich naukowców i badaczy tamtego okresu po artykuły o charakterze popularnym i informacyjnym.

Ważną rolę odegrała „Ziemia”, udostępniając swoje łamy przedstawicielom polskiej nauki i wielu polskim badaczom lokalnym. W Towarzystwie zwracano uwagę na jakość treści pisma, ponieważ pojawiały się głosy, że jedne numery pisma prezentowały wysoki poziom poznawczy czy wręcz naukowy, natomiast inne były słabe i zawierały błędy merytoryczne. Należy zaznaczyć, że do wszystkich istotniejszych pomyłek natychmiast drukowano sprostowania.

Do sierpnia 1914 roku w „Ziemi” natrafiłem na czterdzieści dziewięć artykułów o tematyce archeologicznej¹⁹. Autorami tych tekstów byli: Stanisław Jan Czarnowski, Konrad Chmielewski, Franciszek Chłapowski, Bohdan Janusz, Zygmunt Gloger, Ignacy Radliński, Mikołaj Wisznicki, Kazimierz Stołyhwo, Józef Smoliński, Konstanty Teleżyński, Adam Chmielnik, Marian Wawrzyniecki, Wandalin Szukiewicz, Lucjan Uziębło, Kazimierz Ruski, Stanisław Lencewicz, Włodzimierz Antoniewicz, Władysław Tatarkiewicz, Kazimierz Moszyński, Henryk Wiercieński, Adam Chętnik, Franciszek Bujak i Michał Brensztejn.

Do najbardziej wartościowych należy zaliczyć artykuły będące sprawozdaniami z badań wykopaliskowych: autorstwa S. J. Czarnowskiego – cztery obszerne relacje z badań nad neolitem ziem polskich prowadzonych w jaskiniach w okolicach Ojcowa pod Krakowem; W. Szukiewicza – opis wykopalisk na cmentarzysku neolitycznym, przeprowadzonych na własnych posiadłościach w Naczy koło Lidy; S. Lencewicza – relacja z antropologicznych badań z poszukiwaniami terenowymi w dorzeczu Pilicy i Z. Glogera – badania pozostałości grodów piastowskich na Podlasiu²⁰.

Równie ważne są artykuły opisujące przypadkowe znaleziska archeologiczne, których jest stosunkowo najwięcej. Niektórzy badacze, jak na przykład F. Bujak, interesowali się kwestiami nazewnictwa i dawnymi grupami etnicznymi zamieszkującymi ziemie polskie. Natomiast najaktywniejszym autorem

¹⁹ Do ostatniego, 32. numeru wydanego w 1914 roku. Wszystkie artykuły z dziedziny archeologii oraz muzealnictwa zostały zebrane w tabelach będą opublikowane w formie osobnej publikacji – trzeciej części.

²⁰ Ojców, woj. małopolskie; Nacza – Białoruś; Podlasie – kraina historyczna Polski, po obu stronach rzek Bugu i Narwi.

w omawianym okresie był M. Wawrzenicki, który opublikował największą liczbę artykułów z zakresu archeologii, o niezwykle zróżnicowanej tematyce²¹.

W „Ziemi”, oprócz wymienionych artykułów, natrafiłem na wzmianki informujące o przypadkowych odkryciach archeologicznych, wydrukowane w rubryce „Kronika krajoznawcza”. Odkrycia, o których pisano, pochodziły, poza jednym wyjątkiem, z terenów ziem polskich będących pod zaborami²².

Tabela 2. Informacje o odkryciach archeologicznych (znalezionych zabytkach, przeprowadzonych badaniach)

Lp.	Numer	Autor	Treść	Uwagi ^a
ROCZNIK 1 – 1910 ROK				
1.	nr 1, s. 15	Anonim	Informacja o badaniach archeologicznych Józefa Peleńskiego w okolicach Halicza.	Nie można ustalić autora. Halicz nad Dniestrem na Ukrainie.
2.	nr 37, s. 591	Anonim	Informacja o wykopaliskach i odkryciach Karola Hadaczka w pobliżu wsi Koszycowice. Następnie wzmianka o rozpoczęciu badań w miejscowości Psary.	Nie można ustalić autora. Chodzi zapewne o Koszyłowce i Psary, Ukraina.
3.	nr 41, s. 655	Anonim	Informacja o wynikach badań S. J. Czarnowskiego w jaskiniach w Dolinie Prądnika pod Ojcowem.	Nie można ustalić autora. Ojców, woj. małopolskie.
ROCZNIK 2 – 1911 ROK				
4.	nr 36, s. 600	Kierownictwo I stacji archeologicznej TPN w Przemyślu.	Informacja o wynikach prac stacji archeologicznej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu.	Przemyśl, woj. podkarpackie.
5.	nr 37, s. 340	Bohdan Bieliński	Wzmianka o zabytkach z epoki kamienia znalezionych w okolicach Korostenia.	Korosteń, Ukraina.

²¹ W osobnej publikacji poświęconej archeologii w PTK w tabelach zebrałem i krótko omówiłem artykuły wydrukowane w „Ziemi” w latach 1910–1950 z dziedziny archeologii. Opracowanie to zostanie wkrótce przygotowane do druku.

²² W rubryce drukowano także wzmianki o stanie różnych polskich zabytków architektury oraz pracach polskich towarzystw roztaczających nad nimi opiekę (szczególnie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości).

6.	nr 42, s. 696	Anonim	Informacja o wzmiance opublikowanej w Inowrocławskim „Kujawisches Blatt” („Dzienniku Kujawskim”) na temat odkrycia w okolicy solanek inowrocławskich przedhistorycznej osady sprzed około 2500 lat, przez badacza o nazwisku Kalliefe.	Nie można ustalić autora. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie.
7.	nr 44, s. 728	Anonim	Informacja o wynikach badań archeologicznych Tadeusza Dowgirda we wsi Łankiszki koło Kowna.	Nie można ustalić autora. Łankiszki, Litwa.
ROCZNIK 3 – 1912 ROK				
8.	nr 1, s. 16	Wandalin Szukiewicz	Korespondent Towarzystwa informuje o znalezisku skarbu z epoki brązu w miejscowości Kalinówka Kościelna. Opis znaleziska i informacje o jego dalszych kolejach.	Kalinówka Kościelna, woj. podlaskie.
9.	nr 3, s. 48	Korespondent „Kuriera Warszawskiego”	Informacja o odkryciu naczyń ceramicznych w Poczdamie, które określono jako Słowiańskie.	Nie można ustalić autora. Poczdam, Niemcy.
10.	nr 8, s. 128	Anonim	Informacja zaczerpnięta z litewskiego pisma „Byrute” na temat znaleziska zabytków wykonanych z miedzi i brązu w miejscowości Prekule.	Nie można ustalić autora. Prekule niedaleko Kłajpedy, Litwa.
11.	nr 42, s. 687–688	Anonim	Przedruk artykułu Hieronima Kołębryna z „Głosu Płockiego” 1912, nr 76. W artykule znajdują się informacje o odkryciach archeologicznych w okolicach Płocka.	Nie można ustalić autora.
ROCZNIK 4 – 1913 ROK				
12.	nr 2, s. 32	Anonim	Informacja o odkryciu neolitycznego grobu podczas budowy drogi w Zaclawiu pod Tarnopolem.	Nie można ustalić autora. Tarnopol, Ukraina.
13.	nr 3, s. 47–48	Anonim	Informacje o przypadkowych znaleziskach srebrnych monet rzymskich na terenie Galicji Wschodniej.	Nie można ustalić autora.

14.	nr 10, s. 159–160	Anonim	Przedruk sprawozdania z posiedzenia Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej z „Kuriera Litewskiego”. Obszerne informacje na temat badań Karola Hadaczka.	Nie można ustalić autora.
15.	nr 14, s. 224	Anonim	Informacja o odkryciach archeologicznych w Galicji zaczerpnięta z lwowskiego pisma „Słowo Polskie” 1912, nr 527.	Nie można ustalić autora.
16.	nr 37, s. 612	Anonim	Informacja o wykopaliskach Zdzisława Lenartowicza w okolicy Łopuszna i opis znalezionych zabytków datowanych przez autora na epokę brązu.	Nie można ustalić autora. Łopuszno, woj. świętokrzyskie.
17.	nr 40, s. 659–660	Jerzy Kleczyński	Informacja o odkryciu i samodzielnych wykopaliskach autora na cmentarzysku w Kopiskach Dużych koło Jaktorowa. Autor opisał sposób badania grobów, podał ich wymiary i omówił znalezione zabytki. Do informacji dołączył zdjęcie wykopanych naczyń ceramicznych.	Autor został poinformowany o cmentarzysku przez miejscowego gospodarza. Kopiska Duże woj. mazowieckie.
ROCZNIK 5 – 1914 ROK				
18.	nr 5, s. 80	Anonim	Informacja zaczerpnięta z „Kuriera Litewskiego” na temat trzydziestolecia pracy naukowej Wandalina Szukiewicza – archeologa i etnografa ^b .	Nie można ustalić autora.

^a Lokalizacja miejscowości w obecnych granicach Polski – według podziału administracyjnego z 1999 roku. Pozostałe miejscowości – według państwa, w którym się obecnie znajdują.

^b Informacja dotyczy także dokonań archeologicznych Wandalina Szukiewicza, dlatego ją również zamieszczam w niniejszej tabeli obok wzmianek o znaleziskach.

Źródło: rubryka „Kronika krajoznawcza” tygodnika „Ziemia”, lata przed I wojną światową.

Redakcja „Ziemi” była także otwarta na sprawy z dziedziny muzealnictwa. Do 1914 na łamach „Ziemi” opisano wszystkie większe zbiory muzealne z terenu ziem polskich oraz niektóre zagraniczne. Muzea polskie i ich eksponaty opisywano w specjalnej rubryce „Zbiory polskie”. Szczególną uwagę zwracano na zbiory archeologiczne. Wśród polskich należy przede wszystkim wymienić: Dział Wykopalisk Przedhistorycznych w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa

w Warszawie oraz Muzeum Przedhistoryczne Erazma Majewskiego w Warszawie, a z zagranicznych – Dział Archeologiczny Muzeum w Bernie²³.

Szczególne miejsce w piśmie było zarezerwowane dla wszystkich zbiorów gromadzonych w muzeach przy oddziałach lokalnych Towarzystwa. W grupie omówionych znalazły się zbiory archeologiczne z muzeów Towarzystwa: w Suwałkach, Kielcach i Kaliszu²⁴. W związku z zainteresowaniem się lokalnej inteligencji gromadzeniem zbiorów i otwieraniem lokalnych muzeów Towarzystwa w piśmie „Ziemia” poruszano kwestie organizacji takich placówek i schematu ich pracy.

Ważną informację zamieszczono w jednym z ostatnich przedwojennych numerów pisma. W rubryce „Ze stowarzyszeń” w relacji ze zjazdu muzeologów w Krakowie znajduje się informacja, że pismo „Ziemia” zostało uznane za tak zwany organ Zjazdu Muzeologów Polskich²⁵.

Wracając do tematu wydawnictw archeologicznych, należy dodać, że w roku wydania pierwszego numeru „Ziemi” ukazał się jeszcze *Katalog przezroczy*, znajdujących się w zbiorach Towarzystwa. Wśród zebranych w *Katalogu... pogadanek i slajdów* znajdowały się odczyty archeologiczne ilustrowane przezrociami. Z istotniejszych publikacji należy jeszcze wspomnieć, że w latach 1912–1915 ukazały się jeszcze trzy kolejne serie „Zamków Polskich”. W 1912 roku – piąta seria pocztówek: Czorsztyn, Kowno, Lida, Lubowl, Melsztyn, Odrzykoń, Smoleń, Staro-Konstantynów²⁶. W 1913 roku – szósta: Chęciny, Czersk, Kamieniec Podolski, Ogrodzieniec, Olsztyn, Pieskowa Skała i Ujazd i w 1915 roku – ostatnia, siódma seria, w której wydano siedem widoków zamków²⁷.

Przy omawianiu inicjatyw Komisji Wydawniczej związanych z popularyzacją archeologii należy wspomnieć o wspólnym opracowaniu z Komisją Popularyzowania Krajoznawstwa i wydaniu w czerwcu 1909 roku *Metodyki wycieczek krajoznawczych*. Publikacja ta była instruktażowym przewodnikiem dla uczestników wycieczek organizowanych przez Towarzystwo oraz innych zainteresowanych. W książce znalazły się rozdziały: antropologiczny – autor-

²³ M. Wawrzeniecki, *IV. Dział wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie*, „Zbiory polskie”, „Ziemia”, R. 3, 1912, nr 3, s. 36–37; S. Lenczewicz, *Muzeum Przedhistoryczne Erazma Majewskiego w Warszawie*, „Zbiory polskie”, „Ziemia”, R. 4, 1913, nr 26, s. 422–424; B. Piłsudski, *Muzeum historyczne w Bernie*, „Ziemia”, R. 5, 1914–1918, nr 17, s. 262–266.

²⁴ Wszystkie artykuły z dziedziny muzealnictwa opublikowane w „Ziemi”, obok archeologicznych, zostały zebrane w formie aneksu i będą omówione w osobnym opracowaniu.

²⁵ Na zjeździe podjęto pierwszą próbę założenia późniejszego Związku Muzeów w Polsce. *Informacja o zjeździe muzeologów w Krakowie*, „Ze stowarzyszeń”, „Ziemia”, R. 5, 1914–1918, nr 17, s. 270–271.

²⁶ Nakład osiemnaście tysięcy egzemplarzy, cena 5 kopiejek. A. Czarnowski, op. cit., s. 21.

²⁷ Dwie pocztówki przedstawiały zamek w Chęcinach. O nakładzie, cenie i pozostałych pięciu pocztówkach brak informacji. Ibidem.

stwa Kazimierza Stołyhwy, prehistoryczny, omawiający sposób prowadzenia badań powierzchniowych i identyfikowania zabytków archeologicznych – sygnowany przez Mariana Wawrzenieckiego oraz rozdział omawiający style architektury i metody budownictwa drewnianego i murowanego – napisany przez Kazimierza Rakowieckiego.

W rozdziale prehistorycznym autor opisał zabytki, dzieląc je na ruchome i nieruchome, a następnie omówił ich cechy szczególne. Należy nadmienić, że M. Wawrzeniecki wyraźnie pouczał, iż amatorzy nie powinni podejmować badań wykopaliskowych, a jedynie ograniczyć się do roli wywiadowcy i pośrednika w przekazywaniu informacji o odkryciach. Rola wywiadowcy miała przede wszystkim polegać na opisanu, sfotografowaniu, odrysowaniu i zebraniu luźnych znalezisk, a następnie przekazaniu tych wszystkich materiałów kompetentnym badaczom²⁸.

Omawiając działalność wydawniczą, należy jeszcze wspomnieć, że w 1916 roku, dzięki pomocy Towarzystwa, ukazały się prace Romana Jakimowicza: *Warszawa i jej okolice w czasach przedhistorycznych*, a następnie pogadanka z przeźrocami *Życie ludzi przedhistorycznych*.

Spółeczna działalność archeologiczna Towarzystwa to nie tylko odczyty i publikacje, ale również wystawy. W omawianym okresie należy odnotować zorganizowanie 1 marca 1912 roku w Wielkiej Sali Ratuszowej w Warszawie wystawy „Krajobraz Polski”. Złożyły się na nią fotografie na papierze i szkle oraz obrazy. Ekspozyty podzielono na dwa działy: I – Obrazowy i II – Naukowy (fotograficzny). Dział II zawierał dwadzieścia jeden grup tematycznych, wśród których na piętnastej pozycji figurowały widoki – „Dworów, zamków i pałaców” i na dziewiętnastej – „Ruin zamków, grodzisk i kurhanów”. Organizatorzy oszacowali, że wystawę zwiedziło łącznie dziewiętnaście tysięcy dziewięćset osiemdziesiąt jeden osób²⁹.

W mniejszym stopniu popularyzacją zagadnień związanych z archeologią zajmowano się także na wycieczkach Towarzystwa. W pierwszych latach działalności wycieczki urządzano spontanicznie, aczkolwiek były dobrze organi-

²⁸ Swego czasu wydawnictwo to skrytykował Ludwik Sawicki, zarzucając M. Wawrzenieckiemu rozbudzanie niepotrzebnego zainteresowania wśród dyletantów oraz działanie na szkodę prehistorii: L. Sawicki, *O metodzie badań stanowisk otwartych (wydmowych)*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 6, 1921, s. 12. Jeszcze w tym samym numerze „Wiadomości Archeologicznych” M. Wawrzeniecki udzielił adekwatnej odpowiedzi Ludwikowi Sawickiemu. Sytuację opisuje J. Wrońska, *Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 75–76.

²⁹ Wystawa „Krajobraz Polski”, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 6, 1912, s. 45–46.

zowane³⁰. Dopiero od 31 marca 1909 roku nad kalendarzem wycieczek i całością spraw związanych z ich organizacją czuwała Komisja Wycieczkowa³¹.

Wyprawy Towarzystwa podążały w różne zakątki ziem polskich zaboru rosyjskiego i skupiały wielu uczestników, przede wszystkim młodzież. Należy podkreślić, że właściwie na każdej wycieczce, oprócz podziwiania krajobrazu, odwiedzano miejsca związane z historią Polski. Na wielu takich wyprawach wygłaszano odczyty, początkowo historyczne, geograficzne i przyrodoznawcze. W późniejszych latach uczestników zapoznawano z metodyką badań krajoznawczych.

Od 1907 roku do wybuchu I wojny światowej Towarzystwo Krajoznawcze nawiązało i zacieśniło kontakty z wieloma polskimi towarzystwami naukowymi³². W dziedzinie archeologii zwracano uwagę na prace naukowe i nawiązano bliższe stosunki z członkami Akademii Umiejętności w Krakowie, Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie oraz Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie. Bezpośrednio przed rozpoczęciem działań wojennych przystąpiono do wymiany publikacji z Akademią Umiejętności. Z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości utrzymywano poprawne stosunki i podejmowano wspólne inicjatywy zmierzające do ochrony zabytków sztuki i architektury. Natomiast Muzeum Przemysłu i Rolnictwa udostępniało salę na zebrania Towarzystwa Krajoznawczego oraz pomagało w inwentaryzacjach i szkoleniu osób zajmujących się zbiorami w muzeach Towarzystwa. Niestety, poza tymi ogólnymi faktami, ze względu na małą liczbę źródeł, nie jest możliwe dokładne przeanalizowanie wzajemnych kontaktów wymienionych wyżej stowarzyszeń na płaszczyźnie archeologii.

W trosce o zabytki archeologiczne, o których informacje napływały do Towarzystwa, wysyłało ono delegatów w celu właściwego ich przebadania oraz stosownego zabezpieczenia. Na badania rozpoznawcze i wykopaliskowe delegowano odpowiednio przygotowanych polskich specjalistów, przede wszystkim z grona osób zajmujących się ówczesnie prehistorią, zarówno członków Towarzystwa, jak i innych. Wydelegowani otrzymywali stosowną pomoc i fundusze. Po wykonaniu badań oraz zabezpieczeniu zabytków delegaci byli zobowiązani kierować materiały i sprawozdania do konkretnego oddziału Towarzystwa lub bezpośrednio do Centrali. Przeszkodą w dokładnym zbadaniu tej formy działalności Towarzystwa znów jest zły stan zachowania źródeł, który nie pozwala na uzyskanie pełnych informacji o tego typu inicjatywach.

³⁰ W artykułach w czasopiśmie „Ziemia” organizatorzy wspominali, że podczas wycieczek niejednokrotnie spotykali się z utrudnieniami ze strony rosyjskich władz zaborczych. Patrz: spis literatury, artykuły K. Kulwiecia.

³¹ Regulamin Komisji Wycieczkowej Towarzystwa Krajoznawczego: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 41–43.

³² „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 14–15.

Można jedynie się dowiedzieć, kogo, gdzie i kiedy delegowano oraz ewentualnie, jaką kwotę przeznaczono na badania.

W 1907 roku Zarząd Towarzystwa pokrył koszty wyjazdu dwóch badaczy do Ojcowa, gdzie podczas letnich wakacji mieli się zajmować pracami inwentaryzacyjnymi w miejscowej pracowni naukowej³³. W następnym roku za kwotę 200 rubli sfinansowano badania czterech młodych badaczy. Jednym z nich był Józef Chełczyński, który udał się w okolice miasteczka Sopoćkinie nad Niemnem. Podczas badań wydobył i dostarczył do Towarzystwa siedem urn. Z wyjazdu złożył szczegółowe sprawozdanie³⁴.

W celu realizacji badań krajoznawczych i koordynowania działalności delegatów oraz planowanego rozszerzenia zakresu prac i zaangażowania w nie polskiego społeczeństwa w 1908 roku założono Komisję Ochrony Osobliwości Przyrody. Pierwsze posiedzenie Komisji odbyło się 17 marca tegoż roku. Przyjęto na nim regulamin oraz wydano odezwę do społeczeństwa i *Kwestionariusz* do zbierania wiadomości dla Komisji.

W regulaminie Komisji zapisano, że będzie się ona zajmowała badaniami naukowymi nad zabytkami i zjawiskami przyrody³⁵. Przewodniczącym Komisji został Stanisław Kontkiewicz – kierownik pracowni geologicznej Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, jego zastępcą – Kazimierz Kulwieć, sekretarzem – Wiktor Adamiecki, kustoszem – Maksymilian Heilpern, a członkami: Mieczysław Brzeziński, Kazimierz Chełchowski i Antoni Ojrzyński.

Pomimo zabiegów i starań prace Komisji nie przyniosły zadowalających efektów. Wspomnieć należy, że opracowany *Kwestionariusz* rozesłano do oddziałów Towarzystwa i różnych organizacji społecznych. Za jego pomocą spodziewano się uzyskać informacje o godnych uwagi zabytkach i zjawiskach przyrody. Niestety, na *Kwestionariusz* otrzymano zaledwie kilka odpowiedzi.

Badania archeologiczne na zlecenie Komisji przeprowadził jej delegat – Kazimierz Stołyhwo, który udał się do groty wapiennej na Kadzielni koło Kielc w celu zapoznania się z jej stanem oraz zbadania pochodzących z niej zabytków archeologicznych³⁶. Sprawozdanie z przeprowadzonych badań w jaskini przedstawił na zebraniu miesięcznym Towarzystwa w dniu 1 grudnia 1909 roku.

³³ W Ojcowie istniała pracownia prehistoryczna. Niestety nie można ustalić, kogo wówczas wydelegowano ani ile kosztował ten wyjazd.

³⁴ Sprawozdanie z działalności Zarządu Towarzystwa w: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908, s. 71–74.

³⁵ Przypominam, że w tamtym czasie archeologię lokowano również wśród nauk przyrodniczych. Pracę naukową i jej wspieranie regulował paragraf 1, punkt e regulaminu Komisji.

³⁶ Informacja o wydelegowaniu K. Stołyhwy pochodzi z: „Rocznika Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 15. Krótka wzmianka o jego dokonaniach znalazła się w tym samym roczniku pisma na stronie 36.

W 1909 roku w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” uka-
zała się jeszcze *Odezwa Komisji*, z której można się dowiedzieć o organizowa-
niu filii Komisji w oddziałach terenowych Towarzystwa. W związku z brakiem
zainteresowania oddziałów pracami Komisji i niewielkimi wynikami jej pracy
w 1911 Komisję Ochrony Osobliwości Przyrody połączono z zakładaną właśnie
Komisją Fizjograficzną Towarzystwa Krajoznawczego.

Intensywne badania prowadzone z pomocą delegatów rozpoczęły się jesz-
cze w tym samym roku. Byli oni wysyłani przez utworzoną wówczas Komisję
Fizjograficzną Towarzystwa³⁷. Instytucja ta zajmowała się badaniami nauko-
wymi Towarzystwa, a jej członkami zostali przedstawiciele polskiego środowi-
ska naukowego.

Należy jeszcze odnotować wydelegowanie w 1916 roku przez Zarząd
Główny Towarzystwa Krajoznawczego Romana Jakimowicza, by przebadał
cmentarzysko w Brudzewie koło Kalisza. Zabytki z jego wykopalisk trafiły do
Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, a część z nich – do Muzeum
Oddziału Towarzystwa w Kaliszu³⁸.

Zarząd Towarzystwa Krajoznawczego miał świadomość, że naukową i ba-
dawczą działalność Towarzystwa trudno byłoby realizować bez posiłkowania
się fachową literaturą, toteż od samego początku pracy Towarzystwa rozpo-
częto zbieranie różnych publikacji. W 1908 roku, gdy księgozbiór biblioteki
liczył wiele tomów, powołano wówczas Komisję Bibliograficzną w celu skata-
logowania książek i innych publikacji oraz roztoczenia nad nimi opieki³⁹. Ko-
misja na pierwszym swoim posiedzeniu 25 listopada 1908 roku przyjęła regu-
lamin⁴⁰.

Wyciąg z katalogu Biblioteki Towarzystwa Krajoznawczego, opublikowa-
ny w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” za 1908 rok poda-
wał, że w Dziale archeologii, numizmatyki i mitologii zgromadzono trzyna-
ście pozycji: „5. Czarnowski S., *Bibliografia archeologii przedhistorycznej*;
64. Czarnowski S., *Wykopaliska miechowskie*; 71. »Wiadomości Archeologicz-
ne«; 116. Plage Ch., *Monnaies frappes pour le R. de Pologne*; 238. Krzywicki L.,
Grodziska na Żmudzi; 263. Mierzyński A., *Romowe, rozprawa archeologiczna*;
291. Wawrzeniecki i Jastrzębowski, *Poszukiwania archeologiczne*; 317. Szyć J.,
Słowiańscy bogowie; 341. Szukiewicz Wandalin, *Szkice z archeologii przedhi-
storycznej Litwy*; 406. Genty A. *Mitologia i religia*; 407. Lang A., *Mitologia*;

³⁷ Działalność archeologiczną realizowaną w Komisji Fizjograficznej omówiłem w jednym
z kolejnych rozdziałów niniejszego opracowania.

³⁸ Podstawowe informacje o badaniach R. Jakimowicza wydrukowano w „Roczniku Polskie-
go Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 8–10, 1906–1916, s. 29.

³⁹ W 1908 roku Biblioteka dysponowała 743 pozycjami: książkami, pocztówkami, fotogra-
fiami i przezroczkami.

⁴⁰ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908, s. 63–66.

424. »Materiały antropologiczno-archeologiczne Akademii Umiejętności«; 1230. T. Ch., *Nad Wartą i Wisłą przed wiekami*⁴¹.

Dwie pozycje archeologiczne znalazły się jeszcze w Dziale botaniki, zoologii, paleontologii, geologii, mineralogii i przyrodoznawstwa: „63. Czarnowski S., *Paleolit na zboczu góry Smardzewskiej*; 64. Czarnowski S., *Wykopaliska miechowskie*”⁴².

Rozwój biblioteki był dynamiczny. W 1909 roku było w niej tysiąc trzysta osiemnaście pozycji, a w dwa lata później już tysiąc sześćset trzydzieści cztery. Towarzystwo zaczęło również przeznaczać określone kwoty na zakup nowych książek i kartografii. Wkrótce w bibliotece uruchomiono wypożyczalnię.

Pierwsza wojna światowa nie przerwała szybkiego rozwoju biblioteki. W 1916 roku obejmowała ona sześć tysięcy woluminów druków zwartych, zbiór dziewięciu tysięcy siedmuset dwudziestu czterech sztuk przezroczy oraz czterech tysięcy stu trzydziestu sześciu klisz fotograficznych. Bogaty był również dział kartografii. Do 1918 roku bibliotekarzami byli: Antoni Ojrzyński, Kazimierz Rakowiecki, Stanisław Thugutt.

Ważną formą społecznej działalności archeologicznej w Towarzystwie Krajoznawczym było gromadzenie i przechowywanie zbiorów archeologicznych we własnych placówkach muzealnych. Pierwszą tego typu instytucją było Muzeum Oddziału Towarzystwa w Warszawie. Wzmianki o jego działalności i zbiorach znajdują się w sprawozdaniach publikowanych w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”.

Ze sprawozdań wynika, że zaczątkiem zbiorów były zabytki archeologiczne darowane przez Aleksandra Janowskiego, Stanisława Moskalewskiego, Stanisława Pfadta i Walerego Przyborowskiego⁴³. Natomiast w 1908 roku zawiązano Komisję Muzealną, która miała sprawować nadzór nad muzeum Towarzystwa w Warszawie. Przewodniczącym Komisji został Mikołaj Wisznicki. Na pierwszym posiedzeniu 21 marca 1908 roku opracowano i zatwierdzono regulamin Komisji. Wkrótce Komisja Muzealna przekształciła Muzeum Oddziału w Warszawie w Muzeum Towarzystwa Krajoznawczego, a jego zbiory udostępniono zwiedzającym⁴⁴. W tym samym roku rozpoczęto segregowanie i katalogowanie eksponatów. Zbiory podzielono wówczas na dwa działy: szkolny i krajoznawczy, a Komisja przystąpiła do układania katalogów

⁴¹ Numery przed pozycjami są numerami katalogowymi Biblioteki. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908, s. 90–91.

⁴² Ibidem.

⁴³ Nie podano imienia Przyborowskiego, ale chodzi zapewne o Walerego Przyborowskiego (1845–1913) – profesora Szkoły Głównej w Warszawie, powieściopisarza, historyka i publicystę.

⁴⁴ Muzeum było otwarte codziennie od godz. 10 do 15, we wtorki, w czwartki i soboty także od 17 do 19. W niedziele i święta od 12 do 15. Patrz: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908, s. 90.

obu części muzeum. Zabytki archeologiczne przypisano do Działu VI – części krajoznawczej Muzeum. W sprawozdaniu za rok 1909 odnotowano, że Dział krajoznawczy miał już sto czterdzieści jeden okazów archeologicznych. Przewodniczącym Komisji został Stanisław Kontkiewicz⁴⁵.

W 1910 roku, w związku z napływem okazów do Muzeum Towarzystwa, zrezygnowano z podziału zbiorów na dwa działy. Obie dotychczasowe części zostały złączone, po czym z całości wyodrębniono działy odpowiadające naukom, do zakresu których należały określone okazy. Utworzono następujące działy: Zoologiczny, Botaniczny, Mineralogiczny, Geologiczny, Etnograficzny, Archeologiczny i Numizmatyczny. Sprawozdania informują również, że na początku 1910 roku do Muzeum część swoich zbiorów archeologicznych przekazał Zygmunt Gloger. W ciągu 1910 roku Muzeum Towarzystwa wzbogaciło się o znaczną liczbę eksponatów. Do działu archeologicznego doszło trzydzieści zabytków⁴⁶.

W 1913 roku funkcję kustosa zbiorów powierzono Ludwikowi Sawickiemu, który przystąpił do uporządkowania wszystkich luźnych znalezisk archeologicznych. Jego zainteresowanie skupiło się wówczas na wyraźnie wyodrębnionych zespołach zabytków pochodzących z pięciu bliżej nieokreślonych stanowisk, o czym informuje sprawozdanie za 1913 rok. W tym czasie do działu archeologicznego przybył dar od państwa Grzelaków – inwentarz z cmentarzyska przedhistorycznego z Piaseczna liczący sto dziewięćdziesiąt trzy okazy⁴⁷.

Od momentu wybuchu I wojny światowej do 1915 roku Muzeum Towarzystwa w Warszawie było zamknięte. W tym okresie jego zbiory nie powiększyły się. W 1916 roku staraniem Komisji Fizjograficznej dokonano ich uporządkowania⁴⁸. Po wojnie zbiory przekazano do Muzeum Narodowego w Warszawie. Część z nich wyodrębniono, dając zaczątek Muzeum Pedagogicznemu utworzonemu za pomocą Polskiego Związku Nauczycieli Szkół Powszechnych⁴⁹.

Przy omawianiu akcji społecznej działalności w zakresie archeologii należy też zwrócić uwagę na zaangażowanie młodzieży w ramach prac Towarzy-

⁴⁵ Patrz: sprawozdanie zamieszczone w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908.

⁴⁶ Do zgromadzonych stu czterdziestu jeden eksponatów przybyło trzydzieści, czyli łącznie w 1910 roku Muzeum miało sto siedemdziesiąt jeden eksponatów archeologicznych. Natomiast do działu numizmatycznego przybyło trzydzieści sześć sztuk, wszystkich numizmatów zaś było łącznie sześćset szesnaście.

⁴⁷ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 7, 1913, s. 48.

⁴⁸ Na ten cel Zarząd Główny Towarzystwa wyasygnował kwotę 150 rubli. *Sprawozdanie z działalności komisji i sekcji*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 8–10, 1906–1916, s. 41–42.

⁴⁹ S. Szymański, *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1950*, Warszawa 1990, s. 42.

stwa Krajoznawczego. Działacze Towarzystwa interesowali się pracą wśród młodzieży już od samego początku, to jest od 1906 roku. Punkt trzeci pierwszego paragrafu ustanowionego wówczas statutu Towarzystwa stanowił: „szerzenie wśród ogółu, a szczególnie wśród młodzieży wiadomości dotyczących Krajoznawstwa Polskiego”. Od 10 marca 1907 roku praca z młodzieżą odbywała się w Sekcji Popularyzowania Wiedzy Krajoznawczej wśród Młodzieży. Działania Sekcji skupiły się na organizowaniu odczytów i wydawaniu instrukcji do badań wakacyjnych dla młodzieży. Natomiast od 1908 roku, w związku z zainteresowaniem się władz carskich pracą Sekcji, przemianowano ją na Komisję Popularyzowania Krajoznawstwa. Zrezygnowano także z określenia „wśród młodzieży”, jednak pracy z młodymi nie przerwano. Działalność Komisji skierowana była na rozbudzanie wśród młodzieży zapału i chęci do pracy krajoznawczej⁵⁰. Ogłoszono wtedy pierwszy konkurs na młodzieżową pracę krajoznawczą⁵¹.

Zarząd Towarzystwa Krajoznawczego 30 kwietnia 1910 roku ogłosił dwa konkursy. Jeden z nich adresował do młodzieży. Jego celem było zgromadzenie i opracowanie zbiorów krajoznawczych. Wykorzystując wskazówki i zasady zawarte w *Metodyce wycieczek krajoznawczych*, pomysłodawcy konkursu zaproponowali zgromadzenie zbiorów z następujących dziedzin krajoznawstwa: geologii, florystyki, faunistyki, antropologii, ludoznawstwa, folkloru, archeologii, zabytków architektury i fotografii zakwalifikowanych do dwóch kategorii: lokalnej i przedmiotowej. Jedną z głównych nagród za amatorsko zebrane zbiory archeologiczne z okolic Mińska otrzymał wówczas młody Ludwik Sawicki⁵².

W 1915 roku Towarzystwo Krajoznawcze zaczęło realizować zadania nakreślone przez Wydział Oświecenia Publicznego Komitetu Obywatelskiego. Podjęto się pracy w Komisji Opieki nad Młodzieżą Szkolną, którą następnie przekształcono w Komisję Zajęć Pozaszkolnych i Wychowania Fizycznego⁵³.

⁵⁰ Pracę Sekcji i Komisji dokładnie omówił Januarey Kołodziejczyk w 1926 roku na łamach „Ziemi” w artykule: *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze a młodzież*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 378–380.

⁵¹ Pierwsze odznaczenie w roku 1909 przypadło dla Leona Kozłowskiego i Januarego Kołodziejczyka za prace nadesłane na konkurs. Niestety nie udało mi się ustalić tematyki tych prac.

⁵² Do kategorii lokalnej zaliczono materiały z różnych dziedzin krajoznawstwa, lecz musiały pochodzić z konkretnej miejscowości. Do kategorii przedmiotowej klasyfikowano zbiory z różnych miejscowości, natomiast musiały przynależeć do konkretnej dziedziny krajoznawstwa. Pracę Ludwika Sawickiego oznaczono godłem „1” i otrzymała „wyróżnienie zaszczytnej wzmianki”. Informacje o konkursie pochodzą z czasopisma „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910, s. 76–81. Informację o tym fakcie podaje również: Z. J. Wójcik, *Sawicki Ludwik*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35/1, z. 144, Warszawa–Kraków 1994, s. 332–334.

⁵³ Więcej informacji o współpracy Towarzystwa w wymienionej instytucji można uzyskać z lektury: K. Konarski, *Komisja Zajęć Pozaszkolnych i Wychowania Fizycznego Komitetu Obywatelskiego Miasta Stołecznego Warszawy*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 380–385.

W działania te zaangażował się wówczas Aleksander Janowski, a także poszczególni członkowie Zarządu oraz Komisja wycieczkowa Towarzystwa. W związku z likwidacją Komisji Zajęć Pozaszkolnych i Wychowania Fizycznego we wrześniu 1917 roku zaniechano pracy z młodzieżą. Następną kartę działalności, w tym archeologicznej, zapisały koła młodzieży szkolnej, które zaczęto organizować w wolnej Polsce.

W swojej pracy wielokrotnie wspominałem, że ważną rolę w dostarczaniu wiadomości i zabytków archeologicznych do Towarzystwa odgrywali korespondenci. W 1907 roku Towarzystwo miało dziewięćdziesięciu ośmiu zarejestrowanych korespondentów rozsianych zarówno po całym Królestwie Kongresowym, jak również po terenach ziem znajdujących się pod zaborem austriackim i pruskim. Wśród nich warto wymienić: w Płocku – Aleksandra Macieszę, w Biskupicach – Stanisława bar. Graeve, w Berlinie – Karola Rose (redaktora „Dziennika Berlińskiego”), w Kijowie – Edwarda Paszkowskiego (z redakcji „Dziennika Kijowskiego”) i w Rydze – barona Gustawa Manteuffla.

W następnym roku liczba korespondentów powiększyła się do stu dwudziestu pięciu. Na liście znaleźli się między innymi: w Miechowie – Stanisław Jan Czarnowski, w Peresiece (koło Mińska Litewskiego) – Jan Bułhak, w Pieskowej Skale – Stanisław Kozłowski, w Poznaniu – Bolesław Erzepki, w Wilnie – Jan Hermanowicz, Wincenty Kulwiec i Stanisław Jarocki oraz w Telszach (dziś Telšai koło Kowna) – Michał Brensztejn.

W 1909 roku liczba korespondentów przekroczyła stu pięćdziesięciu. Na listę trafili między innymi: we Lwowie – Eugeniusz Romer, w Krakowie – Franciszek Bujak, Bohdan Dyakowski, Feliks Kopera (Dyrektor Muzeum Narodowego), w Łowiczu – Władysław Tarczyński, w Piotrkowie – Michał Rawita-Witanowski i w Wiedniu – Ludomir Sawicki.

W latach 1910–1912 w Towarzystwie było około stu sześćdziesięciu korespondentów. Należy wspomnieć, że w 1910 roku korespondentem Towarzystwa został Wandalin Szukiewicz – ziemianin z okolic Naczy pod Lidą (Białoruś), natomiast w 1911 roku na liście odnotowano pierwszych korespondentów z Ameryki Północnej i Południowej.

W 1913 roku przeorganizowano zasady powoływania i zweryfikowano listę korespondentów. Na liście pozostało wówczas stu dziesięciu, z których należy wspomnieć korespondenta z Sandomierza – ks. Andrzeja Wyrzykowskiego.

Oddziały terenowe Towarzystwa

Idee i zadania społecznej działalności archeologicznej zostały przejęte przez oddziały terenowe Towarzystwa Krajoznawczego. Analogicznie jak w Oddziale warszawskim praca archeologiczna w oddziałach terenowych rozpoczęła się od popularyzacji, czyli akcji odczytowej. Okazją do przedstawiania referatów były zarówno zebrania członków oddziałów, jak też inne spotkania. W „Rocz-

niku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” znajduje się kilka wzmianek o odczytach zorganizowanych przez oddziały Towarzystwa. W latach 1907–1914 udało się zarejestrować wiele odczytów archeologicznych lub z pogranicza archeologii i historii oraz archeologii i architektury, które wygłoszono w oddziałach terenowych Towarzystwa. Przedstawia je poniższa tabela.

Tabela 3. Odczyty archeologiczne i pokrewne, wygłoszone w oddziałach terenowych Towarzystwa Krajoznawczego w latach 1906–1914

Lp.	Autor	Tytuł	Data	Miejsce i okoliczności	Uwagi
Oddział w Piotrkowie Trybunalskim					
1.	Michał Rawita-Witanowski	O prastarym kapitularnu opactwa w Sulejowie.	20 maja 1908 roku	Odczyt podczas wycieczki członków Oddziału do Sulejowa.	bd.
2.	Michał Rawita-Witanowski	O dawnym Piotrkowie Trybunalskim.	5 grudnia 1909 roku	W sali teatru w Piotrkowie Trybunalskim.	Odczyt połączony z prezentacją przeźroczy.
3.	Michał Rawita-Witanowski	Bełchatów i jego okolice	1912 rok	Bełchatów.	Odczyt publiczny.
4.	Michał Rawita-Witanowski	Radomsko i jego okolice	1913 rok	Radomsko.	Odczyt publiczny.
Oddział w Kaliszu					
5.	Alfons Parczewski	Wędrowki po starym Kaliszu	18 października 1910 roku	Kalisz.	bd.
6.	Michał Rawita-Witanowski	Starożytny Piotrków Trybunalski	1911 rok	Kalisz.	Odczyt publiczny
Oddział w Częstochowie					
7.	Michał Rawita-Witanowski	O Piotrkowie Trybunalskim	30 stycznia 1909 roku	Częstochowa.	bd.

8.	Michał Rawita- -Witanowski	O Mstowie	16 maja 1909 roku	Podczas wycieczki brzegiem Warty z Częstochowy do Mirowa i Mstowa, oddziałów: częstochowskiego i piotrkowskiego.	bd.
9.	Leon Mońkowski	O zabytkach budownictwa w Polsce. Część I.	25 listopada 1910 roku	Częstochowa.	bd.
10.	Leon Mońkowski	O zabytkach budownictwa w Polsce. Część II.	16 grudnia 1910 roku	Częstochowa.	bd.
Oddział we Włocławku					
11.	Szymon Rajca	O człowieku przedhi- storycznym i jak żyli w tym okresie Sło- wianie.	1908 rok	Włocławek.	bd.
12.	Cyprian Apanowicz	Lubraniec- Zgłowiączka-Sułkowo.	1913 rok	Miesięczne zebranie Oddziału we Włocławku.	bd.
13.	ks. Józef Kruszyński	Pochodzenie Słowian.	1913 rok	Włocławek.	Odczyt publiczny.
Oddział w Sosnowcu					
14.	Edmund Telakowski	O stylach w architekturze.	1910 rok	Sosnowiec.	bd.
15.	Stanisław Kaczyński	O pierwotnym osadnictwie.	1910 rok	Sosnowiec.	bd.
16.	Józef Drzewiecki	O metodyce wycieczek krajoznawczych.	1910 rok	Sosnowiec.	Z uwzględnie- niem rejestracji obiektów arche- ologicznych.
17.	Adam Piwowar	Prahistoria.	1913 rok	Zebranie miesięczne Oddziału w Sosnowcu.	bd.
Oddział w Lublinie					
18.	S. Bojarska	Prasłowiańska Jedlnia.	1912 rok	Lublin.	bd.

Oddział w Kielcach					
19.	Tadeusz Włoszek	Opactwo benedyktyńskie na Łysej Górze.	1909 rok	Kielce. Zebranie miesięczne Oddziału.	Referat następnie opublikowano w „Roczniku...” ^{2a} .
20.	Stanisław Jan Czarnowski	O jaskiniach okolic Ojcowa.	1909 rok	Kielce. Zebranie miesięczne Oddziału.	bd.
21.	Mieczysław Zawadzki	Bożogrobcy w Miechowie.	1909 rok	Kielce. Zebranie miesięczne Oddziału.	Według materiałów zebranych przez śp. Wiktora Markowskiego – uporządkowanych przez Waclawa Jaskłowskiego.
22.	Zdzisław Lenartowicz	O cmentarzyskach i wykopaliskach.	1909 rok	Kielce. Zebranie miesięczne Oddziału.	Referat z prezentacją zabytków z wykopalisk.
23.	Józef Milicer	Naukowa wycieczka do jaskiń Ojcowskich, głównie Wierzchowskiej i Jerzmanowickiej w celu poszukiwań archeologicznych.	1910 rok	Kielce. Zebranie miesięczne Oddziału.	bd.
24.	Kazimierz Stołyhwo	O człowieku przedhistorycznym na ziemiach słowiańskich.	1910 rok	Kielce. Zebranie miesięczne Oddziału.	bd.
Oddział w Ostrowcu Świętokrzyskim					
25.	Brak wiadomości o autorze.	Historia zamków na terenie guberni radomskiej.	Grudzień 1913 roku lub styczeń 1914 roku	W siedzibie Oddziału w Ostrowcu świętokrzyskim.	bd.
26.	Brak wiadomości o autorze.	Góry Świętokrzyskie w świetle nauki, postaci i legend.	Grudzień 1913 roku lub styczeń 1914 roku	W siedzibie Oddziału w Ostrowcu świętokrzyskim.	bd.

Oddział w Chełmie					
27.	Aleksander Michalski	O pochodzeniu Słowian.	16 października 1910 roku	Chełm. Na zebraniu Oddziału.	bd.
Oddział w Łodzi					
28.	Władysław Tatarczyński	O archeologii przedhistorycznej i znaczeniu torfowisk dla historii.	1912 rok	Łódź.	Prawdopodobnie na zebraniu miesięcznym Oddziału.

^a Część I: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908, dz. 2, s. 15–31; część II: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, dz. 4 (3) s. 3–26.

Źródło: sprawozdania z działalności oddziałów w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” oraz odrębne opracowania dotyczące historii poszczególnych oddziałów lokalnych. Patrz: spis literatury.

Poszczególne odczyty, w zależności od oddziału Towarzystwa, przyciągały uwagę od pięćdziesięciu do tysiąca słuchaczy. Na większości odczytów oddziałowych był obecny przedstawiciel carskich władz policyjnych⁵⁴.

Stopniowo, oprócz odczytów, zaczęto się interesować okolicami, w których zakładano oddziały. Przyczyniło się to do poszukiwań zabytków i podejmowania badań oraz zabezpieczania stanowisk archeologicznych. Należy także zwrócić uwagę, że działalność archeologiczna konkretnego oddziału rozpoczynała się w momencie założenia przy nim muzeum.

W powstających oddziałach terenowych Towarzystwa zaczęto gromadzić różne zbiory i zakładać muzea na wzór Muzeum Oddziału Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie. Trzeba podkreślić, że w muzeach oddziałów lokalnych Towarzystwa gromadzono, przechowywano i eksponowano zbiory o niezwykle zróżnicowanym charakterze. Muzea te, w większości przypadków, były składnicami wszelkiego typu pamiątek narodowych, eksponatów zoologicznych, przyrodniczych, geologicznych, a także archeologicznych. Poza wyjątkami w placówkach muzealnych nie prowadzono ksiąg inwentarzowych, a nabytki odnotowywano jedynie w księgach ofiarodawców i darczyńców⁵⁵.

Zdecydowana większość zabytków archeologicznych przechowywanych w muzeach oddziałów terenowych to znaleziska luźne, które poza efektow-

⁵⁴ Informacje uzyskane ze sprawozdań z „Rocznika Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” oraz lokalnych monografii oddziałów Towarzystwa. Patrz: spis literatury.

⁵⁵ Na jedną z takich ksiąg natrafiłem w Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku. W księdze odnotowywano: rodzaj zabytku, miejsce, skąd pochodził, i przez kogo był ofiarowany.

nym wyglądem były w zasadzie nieprzydatne do analiz naukowych. Tego typu zabytki trafiały do muzeów lokalnych w różnych okolicznościach, a dostarczali ich zazwyczaj nauczyciele, duchowieństwo oraz właściciele ziemscy⁵⁶. Taki sposób gromadzenia i pozyskiwania eksponatów miał swoje korzenie w romantyzmie i kolekcjonerstwie uprawianym w XVIII i XIX wieku. Wyjątek stanowiło kilka muzeów, w których znajdowały się całe zespoły zabytków odkrytych i następnie przekazanych przez delegatów, korespondentów i członków oddziałów po przeprowadzeniu badań archeologicznych w okolicy.

Poszczególne muzea lokalne Towarzystwa Krajoznawczego prezentowały różny poziom organizacyjny i naukowy. Wynikało to z tego, że zbiorami muzeów opiekowali się kustosze. To od ich wiedzy i doświadczenia uzależniony był poziom organizacji i stanu zbiorów placówek.

W kwestii organizacji muzea zazwyczaj podlegały komisjom lub sekcjom muzealnym poszczególnych oddziałów terenowych, a te z kolei – władzom oddziału, które były zobowiązane do informowania w sprawozdaniach rocznych przesyłanych do Warszawy o zbiorach i stanie podległych im muzeów. Dlatego też w pismach „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” i „Ziemia”, w formie wzmianek w sprawozdaniach lub osobnych artykułach, informowano o pracy wyróżniających się muzeów Towarzystwa. Przedstawiona tu niezbyt sprawna organizacja muzeów lokalnych utrzymała się do 1927 roku.

Poniżej dokładnie omawiam te oddziały terenowe, w których starano się realizować zamierzenia archeologiczne. Przede wszystkim zwracam uwagę na muzea i ich zbiory archeologiczne oraz podejmowanie badań wykopaliskowych.

Należy podkreślić, że wykopaliska prowadzone w tym czasie w oddziałach przez członków i korespondentów Towarzystwa nie zawsze odpowiadały ówczesnym zasadom prowadzenia archeologicznych badań wykopaliskowych. Wynika to z faktu, że większości badań podejmowali się amatorzy, którzy nie byli odpowiednio przygotowani do takich prac. Nieprowadzenie należytej dokumentacji i brak dokładnych analiz materiału – to główne zarzuty, które należy postawić amatorskim wykopaliskom. Czasami zdarzało się również tak, na szczęście były to pojedyncze przypadki, że pozyskiwano jedynie ciekawsze i efektowniejsze zabytki, nie zwracając uwagi na pozostałe. Takich uwag nie można czynić w przypadku badań prowadzonych przez odpowiednio przygotowanych fachowców zajmujących się nimi na prośbę lub zlecenie oddziałów.

W działalność archeologiczną najbardziej zaangażowane były oddziały w Kielcach, we Włocławku i w Piotrkowie Trybunalskim.

⁵⁶ Wszystkie wymienione grupy przeważnie otrzymywały zabytki od rolników i młodzieży wiejskiej, którzy przypadkowo natrafiali na nie podczas rolniczych prac ziemnych. Nie było zatem mowy o pełnej naukowej przydatności tych zabytków.

Jako jeden z pierwszych 6 marca 1908 roku powstał oddział terenowy w Kielcach. Od momentu założenia przedmiotem zainteresowań jego członków była prehistoria, toteż już w pierwszym roku działalności przystąpiono do gromadzenia zbiorów muzealnych i założono Muzeum, którego kustoszem został Tadeusz Włoszek.

Zaczątkiem zbiorów było pięćset okazów, w większości archeologicznych. Rozwój zbioru archeologicznego następował stopniowo. Pod koniec roku zbiory muzealne powiększyły się jeszcze o wykopaliska z ziemi sandomierskiej⁵⁷. Cennymi zabytkami Muzeum Oddziału w Kielcach Towarzystwa Krajoznawczego była ceramika pochodząca z miejscowości Złota koło Sandomierza. Wykopaliska w tej miejscowości prowadził, począwszy od 1889 roku, kielczanin, członek miejscowego oddziału Towarzystwa – Zdzisław Lenartowicz⁵⁸. Był to archeolog amator bez kwalifikacji do prowadzenia badań. Wykopaliska, w których uczestniczył także w 1909 roku kustosz muzeum kieleckiego T. Włoszek, przyniosły odkrycie licznych grobów neolitycznych oraz jam mieszkalnych, które stanowiły pozostałości pochodzącej z tego samego okresu osady neolitycznej, a także dużego zbioru naczyń ceramicznych⁵⁹. W 1909 roku w Muzeum Oddziału przechowywano już tysiąc pięćset trzydzieści sześć eksponatów⁶⁰. Przekazane przez Z. Lenartowicza zabytki uporządkowano i postanowiono także zrekonstruować i wyeksponować jeden z odkrytych przez niego grobów. M. Wawrzeniecki, opisując w „Pamiętniku Fizyograficznym” zbiory Muzeum kieleckiego, informował, że wśród zabytków ze Złotej znajdowały się także: gładzone krzemienne siekierki, kamienne toporki, trójkątne i sercowate grociki strzał łuku, osetki, kamienie żarnowe oraz wydobyte z grobów ludzkich kości zwierzęce – świń i wołów⁶¹.

Zdzisław Lenartowicz kontynuował swoje poszukiwania archeologiczne w latach późniejszych. W 1915 roku odkopał dziewięć kolejnych grobów szkieletowych wyposażonych głównie w naczynia ceramiczne, nieliczne narzędzia krzemienne i kamienne oraz ozdoby⁶². Duża część zabytków archeolo-

⁵⁷ Działalność archeologiczna członków Oddziału kieleckiego została dobrze poznana. Powstało wiele publikacji, z których należy wymienić: A. Massalski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na kielecczyźnie. Zarys dziejów 1980–1950*, Kielce 1993; T. Miarka, *90 lat oddziału świętokrzyskiego PTTK*, Kielce 1998. Najnowsze opracowanie powstało w 2003 roku: K. Ryszewska, *Badania archeologiczne na obszarze guberni kieleckiej i radomskiej w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Almanach Historyczny”, t. 5, 2003, s. 185–210.

⁵⁸ Zdzisław Lenartowicz – artysta malarz z Kielc, od około 1890 roku badał cmentarzysko w Złotej koło Sandomierza. Brak więcej informacji o Z. Lenartowiczu.

⁵⁹ Opis w: K. Ryszewska, op. cit., s. 196–197.

⁶⁰ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 101.

⁶¹ *Zbiory wykopalisk przedhistorycznych przy Muzeum Oddziału PTK w Kielcach*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 22, 1914, s. 1–11.

⁶² Z. Lenartowicz, *Inwentarz przedmiotów pochodzących z grobów przedhistorycznych we wsi Złotej*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 24, 1917, s. 1–9.

gicznych wydobytych przez niego w Złotej została następnie zakupiona przez hrabiego Włodzimierza Dzieduszyckiego i znalazła się w zbiorach Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie. Były to przede wszystkim liczne okazy (około sto sztuk) dobrze zachowanych naczyń ceramicznych, kilka egzemplarzy narzędzi krzemienych i kamiennych oraz zawartość jednego grobu szkieletowego (szczątki zmarłego wraz z wyposażeniem). Znaleźiska te zostały opisane przez profesora archeologii klasycznej i prehistorii Uniwersytetu Lwowskiego Karola Hadaczka w pracy: *Neolityczne cmentarzysko we wsi Złotej w Sandomierskiem*⁶³. Autor zauważył, że wszystkie naczynia zostały podobnie wykonane, wypalone, a zarazem dość jednolicie i obficie ornamentowane. Niektóre najbardziej charakterystyczne egzemplarze badacz szczegółowo opisał, wyróżniając takie ich formy, jak: misy, czary z uszkami, amfory kuliste z nakrywkami, kubki oraz garnki zasobowe. Analizując sposoby zdobienia ceramiki ze Złotej, K. Hadaczek za szczególnie znaczące uznał występowanie na niemal wszystkich okazach naczyń ornamentu w postaci linii wyciskanych za pomocą sznura. Zdaniem badacza zarówno charakterystyczne cechy samych naczyń, jak i towarzyszące im w grobach narzędzia krzemienne i kamienne (toporki) wskazują na ich pochodzenie z młodszych faz neolitu. Autor przeprowadził także analizę porównawczą ceramiki ze Złotej z datowanymi na ten sam okres naczyniami odkrytymi w innych regionach Europy. Jego zdaniem, pomimo istnienia pewnych podobieństw, wyroby ceramiczne ze Złotej były na tyle specyficzne, iż za uzasadnione uznał wyróżnienie odrębnej grupy nadwiślańskiej, obejmującej nie tylko samą Złotą, ale także szersze obszary w tej okolicy wzdłuż rzeki Wisły.

Neolityczne cmentarzysko i osada w Złotej, z których pochodzą wykopane przez Z. Lenartowicza zabytki, są obecnie zaliczane do kultury złockiej, która wyodrębniła się w okresie późnego neolitu z większego zespołu plemion kultury ceramiki sznurowej.

W 1910 roku po raz kolejny powiększyły się zbiory Muzeum Oddziału w Kielcach, które odnotowało tysiąc dziewięćset osiemdziesiąt sześć okazów⁶⁴, głównie wykopalisk, ale również dokumentów historycznych, map, kolekcji medali, numizmatów i innych. Do zbiorów Muzeum trafiły wkrótce wykopaliska z grot ojcowskich – Jerzmanowickiej i Wierzchowskiej, których wspólnie dostarczyli: korespondent Towarzystwa Krajoznawczego – Stanisław Jan Czarnowski i członek Oddziału kieleckiego – archeolog amator Józef Milicer.

Z inspiracji Oddziału uczniowie Szkoły Handlowej w Kielcach – Jan Samsonowicz i Jan Józef Czarnocki (w przyszłości uznani geologowie) – podjęli wyprawę w celu rejestracji stanowisk archeologicznych w ówczesnym powie-

⁶³ „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 9, 1907, s. 3–10.

⁶⁴ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910, s. 139.

cie kieleckim. Jej wynikiem było sporządzenie wykazu trzydziestu dwóch „stacji przeddziejowych” leżących w obrębie dorzeczy rzek: Czarnej Nidy, Bielnianki, Bobrzka i Łośni⁶⁵. Sprawozdanie to zawierało także opis znalezisk, głównie narzędzi krzemienych oraz ułamków naczyń ceramicznych, które autorzy przedstawili stosunkowo najdokładniej, zwracając uwagę na rodzaj gliny, domieszki schudzającej, grubości ścianek, jakości wypału, barwy powierzchni i przełomu oraz rodzajów ornamentów.

W 1911 roku w Muzeum zarejestrowano 2271 okazów, które były należyście i systematycznie opisywane przez kustosza T. Włoszka. W ciągu roku do Muzeum trafiło jeszcze osiem okazów archeologicznych⁶⁶. W księdze pamiątkowej muzeum zapisało się osiemset osiemnastu zwiedzających (pięćset dziewięćdziesiąt trzy wpisy młodzieży szkolnej).

W 1913 roku Z. Lenartowicz rozkopał cmentarzysko ciałopalne w Ludwikowie koło Łopuszna, składające się z przeszło sześćdziesięciu grobów popielnicowych zawierających przepalone szczątki ludzkie, które wyposażone były w ozdoby z brązu⁶⁷. Odkrywca datował znalezisko na epokę brązu, natomiast M. Wawrzeniecki, który je opracował, na przełom epoki brązu i żelaza⁶⁸.

W latach 1913–1915 wspomniany J. Milicer prowadził także wykopaliska na stanowisku neolitycznym w Wąworkowie koło Opatowa. Odnalezione na stanowisku zabytki przekazał do Muzeum kieleckiego⁶⁹.

W 1913 roku do zbiorów Muzeum przybyło około osiemdziesiąt eksponatów archeologicznych. Członkowie Oddziału kieleckiego brali udział w pracach pod kierunkiem J. J. Czarnockiego i J. Samsonowicza, mających na celu badania geologiczne w Łagowie, Opatowie i Iwaniskach. Do „Pamiętnika Fizjograficznego” na rok wydawniczy 1914 dostarczono Zarządowi Towarzystwa w Warszawie fotografie i podano wymiary ozdobnej ceramiki przedhistorycznej ze Złotej. Wszystkie fotografie sporządził Władysław Koterski z Komisji Fotograficznej oddziału w Kielcach.

W tym samym roku, w miesiącach jesiennych zajęcia muzealne były poświęcone wykonywaniu rekonstrukcji okazów ceramiki przedhistorycznej ze Złotej koło Sandomierza i Łopuszna koło Kielc, które pozyskano we fragmentach. Pracy tej poświęcili się Z. Lenartowicz i T. Włoszek. Natomiast J. Milicer rozpoczął porządkowanie odnalezionych przez siebie przedmiotów z okolicy Opatowa.

⁶⁵ J. Samsonowicz, J. Czarnocki, *Powiat kielecki pod względem archeologicznym*, „Dla siebie i dla szkoły. Pamiętnik Szkoły Handlowej w Kielcach”, Kielce 1909, s. 465–512.

⁶⁶ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 140.

⁶⁷ Z. Lenartowicz, „Kronika krajoznawcza”, „Ziemia”, R. 4, 1913, s. 612.

⁶⁸ M. Wawrzeniecki, *Zbiory wykopalisk przedhistorycznych przy Muzeum Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 22, 1914, s. 10.

⁶⁹ J. Kuczyński, Z. Pyzik, *Pradzieje ziem województwa kieleckiego*, Kielce 1959, s. 12.

Działania I wojny światowej przerwały prowadzenie poszukiwań terenowych członków Oddziału. Należy wspomnieć, że publikacje wyników badań z omawianego okresu ukazywały się już po wojnie.

Pracą archeologiczną wyróżniał się też założony 28 marca 1908 roku Oddział Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku. Niezależnie od działalności prowadzonej w założonych sekcjach oddziałowych Zarząd Oddziału Towarzystwa już w pierwszym roku swojej działalności położył duże zasługi, publikując poważny dorobek naukowy z prowadzonych badań dotyczących geografii i historii regionu⁷⁰. Oddział dla właściwego prowadzenia badań krajoznawczych zorganizował swoim członkom nawet specjalne kursy z dziedziny historii, archeologii i sztuki. Powołano Sekcję Muzealną, która od razu weszła w posiadanie zbiorów odziedziczonych po włocławskim Kole Polskiej Macierzy Szkolnej i przystąpiła do organizacji Muzeum Ziemi Kujawskiej.

Już od początku utworzenia Oddziału jego Zarząd rozpoczął badania archeologiczne. Efektem powyższej akcji było zdobycie szeregu eksponatów wykopaliskowych z miejscowości Ostrowy i Krośniewice⁷¹.

Rozpoczęto także badania wykopaliskowe w okolicach miejscowości Chodecz oraz zainteresowano się doniesieniem właściciela ziemskiego Sulimirskiego, który oświadczył, iż na terenie jego majątku Świetlno występują tak zwane żale. Ziemianin poinformował, że kiedyś w czasie prowadzonych poszukiwań na „żalach” odnaleziono szkielet ludzki, natomiast w pobliżu „żali” przy karczowaniu sosny pod jej korzeniami znaleziono srebrny naszyjnik z „dawnej epoki”, który został ofiarowany Muzeum Narodowemu w Krakowie. Wszelkie wiadomości dotyczące odkryć archeologicznych w majątku wykorzystywano do przeprowadzenia prac wykopaliskowych.

Prace te członkowie Oddziału realizowali amatorsko. Wykopaliska przyczyniły się do pozyskania pewnej liczby eksponatów. Stwierdzono jednak, że badający nie są odpowiednio przygotowani i brak im doświadczenia do prowadzenia dalszych wykopalisk. Przekazano więc akcję w ręce wykwalifikowanych archeologów⁷². Następnie Zarząd Oddziału zainicjował poszukiwanie i spisywanie grodzisk na Kujawach.

W następnym roku działalności Oddziału postanowiono wyeksponować zbiory Muzeum. W związku z tym 14 marca 1909 roku uroczystie otworzono Muzeum dla zwiedzających.

⁷⁰ Informacje o Oddziale we Włocławku, jego pracach i publikacjach można uzyskać z artykułów w czasopiśmie Towarzystwa. Wyszczególnienie, patrz: Włocławek w bibliografii dotyczącej PTK w pierwszej części: K. J. Jędrzejczyk, *Polskie...*

⁷¹ H. Gnatowska, H. Wawrzyniak, M. Łotecka, *Kronika 50-lecia działalności oddziału kujawskiego P.T.K. – P.T.T.K. we Włocławku 1908–1958. (Kronika wraz z odbitkami zachowanych materiałów archiwalnych we Włocławku)*, Włocławek [maszynopis w posiadaniu Oddziału kujawskiego PTTK we Włocławku], s. 10–11.

⁷² Brak dokładniejszych informacji na ten temat.

Najcenniejszym zabytkiem archeologicznym w Muzeum była wykonana ze srebra, tak zwana Czara włocławska, która została wyorana w czasie robót ziemnych w maju 1909 roku w ogrodzie położonym na przedmieściu Włocławka, przy szosie do Brześcia Kujawskiego. Znalazca, przypuszczając, że jest to naczynie kościelne, zaniósł je do Klasztoru Reformatów. Przypadek sprawił, że zjawił się w klasztorze równocześnie z synem Szymona Rajcy – członka miejscowego Oddziału Towarzystwa Krajoznawczego, któremu zakonnik powierzył czarę. Zabytek następnie trafił do Muzeum⁷³.

W 1909 roku założono Sekcję Archeologiczną. Jej członkowie, korzystając z propozycji państwa Mirosławskich, zajęli się poszukiwaniami archeologicznymi na terenie ich posiadłości i wydali kilka odezów, między innymi: *W sprawie Muzeum Ziemi Kujawskiej*⁷⁴. Następnie zajęto się rejestracją i badaniem przypadkowych odkryć na terenie Włocławka i okolic.

W Oddziale zrodził się pomysł zorganizowania wystawy krajoznawczej. Zrealizowano go w 1911 roku, otwierając „Wystawę Kujawską”. Wśród eksponatów archeologicznych znalazł się odlew wspomnianej „Czary włocławskiej”, którą wówczas datowano na XII wiek⁷⁵.

W następnym roku Oddział uczestniczył w badaniach Grodziska Borzymowskiego, prowadzonych przez M. Wawrzeńckiego z Centrali Towarzystwa w Warszawie. Zabytki z wykopalisk przekazał do muzeum pan Milewski⁷⁶. Z ważniejszych faktów należy jeszcze wymienić, że Oddział zakupił aparat fotograficzny za 98 rubli i 50 kopiejek dla Sekcji Fotograficznej. Często używano go w czasie wycieczek po terenie Kujaw, podczas których poszukiwano grodzisk i fotografowano je oraz następnie zawiadamiano właściwe instytucje o miejscu odkrycia.

W działalność archeologiczną Oddziału najbardziej zaangażowali się: Antoni Olszakowski, Szymon Rajca i Cyprian Apanowicz⁷⁷. Pracami Oddziału we Włocławku interesował się Aleksander Janowski, wiceprezes Towarzystwa Krajoznawczego, który wspierał jego działalność.

⁷³ „Czara włocławska” – srebrny kielich liturgiczny (blacha trybowana, rytowana, cyzelowana, puncowana, częściowo z niellem, złożona, wysokość zabytku – 10,8 cm) to jeden z ważniejszych wczesnośredniowiecznych polskich zabytków, obecnie datowany na X wiek. Patrz: M. Walicki (red.), *Sztuka Polska. Przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, Warszawa 1971, s. 777–778.

⁷⁴ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 114–115.

⁷⁵ Informacje o zaplanowanej wystawie (na 28 maja 1911 roku) zamieszczono w „Ziemi”: *Wystawa krajoznawcza we Włocławku*, „Kronika krajoznawcza”, „Ziemia”, R. 1, 1910, nr 34, s. 543. Pierwszą rozprawę naukową na temat „Czary włocławskiej” napisał Władysław Górzynski z Włocławka. „Czarą” zainteresowali się także archeolodzy. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 146.

⁷⁶ H. Gnatowska, H. Wawrzyniak, M. Łotecka, op. cit., s. 39.

⁷⁷ Ibidem, s. 82–84, 193–198.

Przed wybuchem wojny, w celu pogłębienia wiadomości i rozwinięcia działalności archeologicznej Oddziału, Zarząd zakupił, jak wówczas stwierdzono, niezwykle ważną publikację Józefa Kostrzewskiego pod tytułem *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*.

Wiele ciekawych inicjatyw przejawiał założony 20 maja 1908 roku Oddział Towarzystwa w Piotrkowie Trybunalskim. Wcześniej zasygnalizowałem, że Oddział wyróżniał się zorganizowaną akcją odczytową. Poza odczytami zestawionymi w tabeli 2 w Oddziale wygłoszono jeszcze wiele innych. W 1910 roku, dzięki osobistemu zaangażowaniu prezesa Michała Rawita-Witanowskiego, utworzono specjalny Oddział geografii historycznej (z dziełami sztuki), liczący sześćdziesiąt jeden osób. Kierowali nim: Maria Chelińska, ks. Stanisław Szabelski i Michał Rawita-Witanowski. W tym samym roku Oddział odbył osiem zebrań połączonych z odczytami, w których poruszano także kwestie archeologiczne: 1. *O województwie kaliskim*, 2. *O województwie sieradzkim*, 3. *O województwie łęczyckim*, 4. *O województwie brzesko-kujawskim*, 5. *O Krzemieńcu*, 6. *Kazimierz nad Wisłą*, 7. *Koniecpol nad Pilicą*, 8. *O stylu gotyckim*, 9. *Renesans*, 10. *Barok i Rokoko*, 11. *Styl cesarstwa*, 12. *Wrażenia z wędrowek wakacyjnych*, 13. *Kresy zachodnie (Śląsk, Kaszuby)*.

Oprócz odczytów w 1909 roku powzięto zamiar zorganizowania Muzeum Ziemi Piotrkowskiej. Do urzeczywistnienia inicjatywy powołano Sekcję muzealną z Onufrym Krajewskim jako kustoszem, która niebawem otworzyła Muzeum Krajoznawcze Piotrkowskiego Oddziału Towarzystwa Krajoznawczego.

Na potrzeby muzeum zakupiono trzynaście dużych gablot. Wydano także *Odezwę Muzealną*, którą opublikowano w „Echach Piotrkowskich”. Dzięki *Odezwie* jeszcze w tym samym roku w muzeum zgromadzono trzysta pięćdziesiąt okazów, w tym czterdzieści dwie sztuki zabytków archeologicznych. Większość zbiorów pochodziła z darów. W 1911 roku Sekcja muzealna skatalogowała zbiory. Z archeologii odnotowano trzydzieści ceramik i pięćdziesiąt sztuk eksponatów zakwalifikowanych do działu epoki kamiennej. Ponadto w zbiorach znajdował się zbiór srebrnych monet wykopanych w okolicy Łowicza datowanych na X wiek oraz miecz krzyżacki znaleziony pod Wolborzem⁷⁸. W tym czasie do Muzeum trafiły zabytki ofiarowane przez (W.?) Dyamentowskiego, a wykopane przez niego w Szczercowie. W 1913 roku do Muzeum Oddziału przybyło pięćdziesiąt eksponatów archeologicznych i dwadzieścia numizmatów⁷⁹.

W 1911 roku Zarząd Oddziału rozpoczął zbieranie informacji o „osobliwościach przyrody i zabytkach” znajdujących się w najbliższej okolicy. W tym

⁷⁸ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 208.

⁷⁹ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 7, 1913, s. 108.

celu wydano specjalny kwestionariusz, który rozpowszechniono w stu dwudziestu egzemplarzach. Rozpoczęto także studia osadnictwa nad rzeką Luciążą – dopływem Pilicy. Badania miały wówczas dostarczyć wielu szczegółów dotąd nieznanych, dotyczących przedhistorycznego osadnictwa w tych stronach. Celem ochrony pamiątek historycznych Oddział wysłał ekspedycję, która dwukrotnie jeździła do Mstowa, by wykonać pomiary i zdjęcia fotograficzne baszt warownego niegdyś klasztoru.

W następnym roku przygotowano specjalną mapę, która miał być pomocna w planowanych badaniach nad pierwotnym osadnictwem ziemi piotrkowskiej. Wydano także kolejny kwestionariusz, tym razem do opisu miast i wsi powiatu piotrkowskiego.

Należy jeszcze wspomnieć, że piotrkowski Oddział Towarzystwa założył własne wydawnictwo „Wspomnienia o Piotrkowie Trybunalskim” redagowane przez Michała Rawita-Witanowskiego oraz organizował wycieczki po mieście i najbliższych okolicach.

Z nieco mniejszą intensywnością archeologią zajmowano się też w innych oddziałach Towarzystwa, które omawiam poniżej.

Oddział Towarzystwa w Miechowie powstał 14 maja 1908 roku. Z jego funduszy odrestaurowano trzy poklasztorne pomieszczenia na biuro Oddziału i na zbiory krajoznawcze, które w większej części pochodziły z darów. Na około tysiąc dwieście eksponatów trzydzieści stanowiły zabytki archeologiczne (popielnice, numizmaty, medaliony). Większość z nich ofiarował Muzeum Stanisław Jan Czarnowski. Wśród eksponatów archeologicznych znalazły się też dary Tomasza Wiśnickiego, to jest urny, bransolety z brązu, srebrny pierścień i ludzka czaszka – wszystkie wykopane we wsi Iwanowice.

Ze sprawozdań zamieszczonych w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” wynika, że 6 maja 1908 roku na zebraniu miesięcznym Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie korespondent z Miechowa, S. J. Czarnowski zgłosił propozycję utworzenia w Ojcowie i Pieskowej Skale muzeów: przedhistorycznego i przyrodniczego, które byłyby podległe Towarzystwu.

Niebawem Oddział Miechowski nawiązał współpracę z Muzeum Krajoznawczym w Ojcowie, którego kustoszem był Baltazar Wolniewicz – korespondent Towarzystwa Krajoznawczego. W Oddziale miechowskim zebrano 320 rubli na zakup szaf i gablot do Muzeum w Ojcowie. Natomiast dzięki porozumieniu Zarządu Oddziału z administracją zamku w Pieskowej Skale wygospodarowano w nim jedną salę na pomieszczenie muzeum krajoznawczego, do którego kilkaset okazów archeologicznych i przyrodniczych przygotował Stanisław Jan Czarnowski.

W 1909 roku w Muzeum Oddziału uporządkowano zbiory i pozyskano nowe nabytki. Stanisław Jan Czarnowski wspólnie z Leonem Kozłowskim z Przybyławic zorganizowali kilka wycieczek krajoznawczych głównie w celu

badań przedhistorycznych w okolicach Miechowa, Słomnik, Ojcowa i Pieskowej Skały. Zabytkami z tych wycieczek podzieliły się Muzea w Pieskowej Skale i Ojcowie⁸⁰.

W Łomży Oddział Towarzystwa istniał od 21 lutego 1908 roku. W 1910 roku otoczono opieką cmentarzysko prehistoryczne we wsi Mątewica pod Nowogrodem, znajdujące się na gruncie Mateusza Jesionkowskiego. W celu dokonania oględzin cmentarzyska 9 października 1910 roku udano się do „żali” w Mątewicy. W wyprawie uczestniczyło czternaście osób. Wobec niemożności właściwego przebadania stanowiska w następnym roku Zarząd Oddziału skierował prośbę do Cesarskiej Komisji Archeologicznej w Petersburgu o jego zbadanie⁸¹. W tym czasie członkowie Oddziału interesowali się także „Górą Zamkową” w Wiźnie, która była rujnowana w trakcie oczyszczania terenu pod cmentarz.

W 1910 roku Sekcji Muzealnej udało się zgromadzić w Muzeum Oddziału trzysta czterdzieści siedem eksponatów, wśród których znajdowało się dwieście czternaście monet, dwie siekiery przedhistoryczne oraz zbiór kafli ornamentowanych zamku myśliwskiego z góry w Krzewie⁸². W następnym roku zbiory Muzeum powiększyły się do dziewięciuset pięćdziesięciu dwóch eksponatów⁸³. Do kolekcji trafiło wówczas kilka przedhistorycznych żaren ze zbiorów Zygmunta Glogera.

Oddział Towarzystwa w Kaliszu założono pod koniec kwietnia 1908 roku. Jedną z pierwszych propozycji Zarządu Oddziału było zorganizowanie miejscowego muzeum. Przedsięwzięcie udało się zrealizować dopiero trzy i pół roku później. Dnia 17 grudnia 1911 roku przy Oddziale założono Muzeum, do którego swoje zbiory, w charakterze depozytu, złożył baron Stanisław Græve. Darczyńca zakupił dla Muzeum także szafy, ekrany i całe pozostałe umeblowanie. Oprócz tego zadeklarował wpłacać po 50 rubli rocznie dla Oddziału z przeznaczeniem na cele muzealne. Doceniając starania miejscowych członków Oddziału, Zarząd Towarzystwa Krajoznawczego przysłał do jego Muzeum w darze kilka żaren przedhistorycznych pochodzących ze zbiorów zmarłego Zygmunta Glogera. Michał Rawita-Witanowski, prezes piotrkowskiego Oddziału Towarzystwa, darował do Muzeum pieczęć miasta Kalisza z 1715 roku. W Muzeum Oddziału kaliskiego ulokowano również zbiory Sekcji Pokazów i Pomocy Kaliskiego Oddziału Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu. Tym sposobem Muzeum było prowadzone przez dwie instytucje.

⁸⁰ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 152.

⁸¹ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 185.

⁸² „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910, s. 185.

⁸³ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 188.

Muzeum Oddziału Towarzystwa w Kaliszu prowadziło ewidencję ilościową frekwencji odwiedzających. Z niej wiadomo, że w ciągu dwóch pierwszych tygodni, czyli od 17 grudnia do końca 1911 roku, Muzeum odwiedziły osiemdziesiąt cztery osoby, oprócz trzystu obecnych na otwarciu⁸⁴.

W 1913 roku Oddział zorganizował badania okolicznych grodzisk, na które wyasygnował 45 rubli.⁸⁵ W wyniku tych prac do Muzeum przybyły trzydzieści dwa zabytki archeologiczne.

Działalność archeologiczną prowadzono również w Oddziale Towarzystwa w Sosnowcu założonym w 1910 roku. W następnym roku (w czerwcu 1911 roku) otworzono Muzeum Oddziału, które nazwano imieniem niedawno zmarłego prezesa Towarzystwa – Zygmunta Glogera. Wśród wielu darów ofiarowanych do Muzeum znalazły się zbiory Stanisława Jana Czarnowskiego, pochodzące z wykopalisk w Ojcowie. W Muzeum zgromadzono około pięćset eksponatów.

W 1912 roku Oddział zorganizował badania archeologiczne w Siemoni koło Będzina, które poprowadził Stanisław Strzeszewski – kustosz Muzeum Oddziału. W sprawozdaniu Oddziału przesłanym do Warszawy i opublikowanym w „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” za 1912 rok odnotowano kwotę 29 rubli i 12 kopiejek na cele naukowe i 36 rubli i 4 kopiejek na cele muzealne. W następnym roku Oddział wyasygnował kwotę 300 rubli na badania archeologiczne i geologiczne Zagłębia. Podjęto badania, które były prowadzone przez specjalistów i miały być kontynuowane jeszcze w roku następnym.

W innych oddziałach terenowych Towarzystwa nie zajmowano się już archeologią na taką skalę jak w omówionych powyżej. Należy jednak zaznaczyć, że różne działania archeologiczne próbowano także realizować w wielu niewymienionych tutaj oddziałach. Niestety, brak źródłowych informacji na ten temat uniemożliwia dokładne zbadanie tematu. Natomiast gromadzenie różnych zbiorów przez członków oddziałów terenowych Towarzystwa było naturalnym procesem widocznym w omawianym okresie. Zbiory te miały być zaczątkiem przyszłych muzeów oddziałowych. W wielu takich kolekcjach znajdowały się również zabytki archeologiczne. Źródła podają, że znajdowały się one w posiadaniu następujących oddziałów terenowych Towarzystwa:

⁸⁴ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 136.

⁸⁵ W sprawozdaniu z działalności Oddziału nie odnotowano miejsca oraz osób zaangażowanych w badania. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 7, 1913, s. 73.

w Częstochowie, Chełmie⁸⁶, Jędrzejowie, Koninie, Lublinie, Łapach, Łodzi⁸⁷, Łowiczu, Ostrołęce, Radomiu⁸⁸, Siedlcach⁸⁹ i Suwałkach⁹⁰.

Lata 1919–1939 *Centrala Towarzystwa*

Zakończenie działań wojennych w 1918 roku nie od razu spowodowało wznowienie prac Towarzystwa Krajoznawczego. Natomiast ważną kwestią był fakt, iż odtąd Towarzystwo mogło formalnie się posługiwać nazwą „Polskie Towarzystwo Krajoznawcze”. Odbudowa, odtworzenie struktur i przywrócenie sprawności organizacyjnej Towarzystwa trwały do 1924 roku.

Na bieżącą działalność Towarzystwa, we wspomnianym okresie, uzyskano zapomogę od Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w wysokości 5500 marek polskich, za którą nabyto pomoce naukowe, wydawnictwa książkowe i zaczęto gromadzić wydawnictwa obce o Polsce. W 1919 roku Komisja Wydawnicza Towarzystwa zatroszczyła się o poprawienie i ponowne wydanie *Metodyki wycieczek krajoznawczych*.

Pierwsza w nurt działalności włączyła się redakcja czasopisma „Ziemia”. W 1919 roku z sierpniową datą wydano łączony numer 33 i 34 i zmniejszono częstotliwość ukazywania się pisma z tygodniowej na miesięczną. Znacznie zmniejszyła się także objętość pisma. Wydany w 1920 roku 4. rocznik „Ziemi” zawierał artykuły z dziedziny archeologii, między innymi informację o śmierci członka Komisji Fizjograficznej, archeologa amatora Wandalina Szukiewicza oraz apel Romana Jakimowicza w sprawie zabytków wykonanych ze srebra. W 1920 roku redakcji udało się wydać tylko pięć numerów pisma.

Po przerwie spowodowanej kłopotami finansowymi i wojną polsko-bolszewicką we wznowieniu pisma w 1922 roku dopomógł ówczesny Wydział Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wydział zabezpieczył, a następnie przekazał środki finansowe Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu na wydawanie „Ziemi”. Redaktorem ponownie obrano Kazimierza Kulwiecia oraz powołano komitet redakcyjny w składzie: Włodzi-

⁸⁶ Spisując zbiory muzeum w 1911 roku, odnotowano sto zabytków archeologicznych. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 119.

⁸⁷ W 1909 roku w Oddziale powołano Sekcję Muzealną. Natomiast w 1911 roku w rękach utworzonej Sekcji znalazło się dziewięć luźnych okazów archeologicznych i czterdzieści okazów pochodzących z wykopalisk.

⁸⁸ 16 listopada 1913 roku Zarząd Oddziału radomskiego powziął uchwałę o przejęciu na okres roku zbiorów ks. J. Wiśniewskiego.

⁸⁹ W 1909 roku Muzeum Ziemi Podlaskiej wzbogaciło się o dwieście czterdzieści dziewięć okazów (jeden archeologiczny).

⁹⁰ W 1908 założono Muzeum Ziemi Suwalskiej, w którym wkrótce zgromadzono siedemset osiemdziesiąt przedmiotów, w tym wiele zabytków archeologicznych. W następnym roku, w czerwcu zorganizowano tymczasową wystawę muzealną, którą odwiedziło blisko pięćset osób. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 3, 1909, s. 169.

mierz Antoniewicz, Jan Bystroń, Adolf Chybiński, Jan Czekanowski, Eugeniusz Frankowski, Bronisław Gembarzewski, Artur Górski, Bolesław Hryniewiecki, Aleksander Janowski, Mieczysław Limanowski, Stanisław Nacakowski, Stanisław Pawłowski, Eugeniusz Romer, Jan Rutkowski, Michał Siedlecki, Władysław Semkowicz i Antoni Sujkowski⁹¹.

W 1922 roku na łamach „Ziemi” opublikowano kolejne artykuły archeologiczne autorstwa Józefa Kostrzewskiego i Stefana Krukowskiego. Oba artykuły zasługują na krótką wzmiankę. Artykuł J. Kostrzewskiego *Górny Śląsk w czasach przedhistorycznych* został zamieszczony w numerze niemal w całości poświęconym terenom Górnego Śląska. Zawierał on wyniki badań archeologicznych w tym regionie oraz rozważania na temat etnicznego pochodzenia Górnoślązaków. Z kolei artykuł S. Krukowskiego *Jaskinie jako źródła fosforu* był apelem o ochronę namulisk jaskiń, które zamierzano wówczas eksploatować dla celów przemysłowych⁹².

Kryzys ekonomiczny następných lat spowodował, że zmniejszono objętość pisma i podniesiono cenę prenumeraty. Należy wspomnieć, że w 1925 roku Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego uznało „Ziemię” za wartościowe wydawnictwo i poleciło prenumeratę pisma podległym sobie bibliotekom szkolnym oraz bibliotekom powiatowych rad szkolnych⁹³. Nakład „Ziemi” wynosił wówczas trzy tysiące egzemplarzy⁹⁴.

Od stycznia 1926 roku nastąpiła poprawa sytuacji „Ziemi”. Od tego roku pismo zaczęło się ukazywać jako dwutygodnik. Zmienił się wówczas redaktor, Kazimierza Kulwiecia zastąpił Aleksander Janowski. Nowy redaktor zrezygnował z zapomogi Ministerstwa i przystąpił do reorganizacji finansów pisma. „Ziemia” była ówczesnie dostępna zarówno w prenumeracie, jak i w księgarniach⁹⁵.

Pod koniec następnego roku Aleksander Janowski zrezygnował z prowadzenia pisma. Jego pomysły dotyczące finansowania okazały się nietrafne, tak jak podjęta zbyt pochopnie rezygnacja z dofinansowania Ministerstwa, w następstwie czego – opuszczając stanowisko redaktora – pozostawił pismo zadłużone. Nakład pisma obniżył się wówczas do około dwóch tysięcy

⁹¹ Wymienieni to osoby kształtujące ówczesną polską naukę. Skład Komitetu: K. Polak, H. Polakowa, W. A. Wójcik, „*Ziemia*” 1910–1950. *Bibliografia zawartości*, Warszawa 1997, s. 14 oraz *Od redakcji*, „*Ziemia*”, R. 7, 1922, nr 1, s. 1.

⁹² Rozpoczęto akcję pozyskiwania surowców mineralnych z jaskiń. Patrz: B. Janusz, *Przeciw eksploatacji jaskiń Ojcowa i Okolicy*, „*Przyroda i Technika*”, R. 3, t. 6, 1924, s. 368–370; M. M. Blombergowa, *Pierwsi archeolodzy w Jurze Ojcowskiej*, „*Analecta*” 2003, nr 1–2, s. 142–143; S. Krukowski, *Doliny Prądnika i Sąspówki jako teren prehistoryczny (Ojców. Osobliwość przyrody doliny Prądnika ze strony ochrony przyrody)*, „*Ochrona Przyrody*”, R. 5, 1924, s. 19–25; *Dolina Prądnika i Sąspówki jako teren prehistoryczny*, „*Ochrona Przyrody*”, R. 5, 1924, s. 85–92.

⁹³ *Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego*, „*Ziemia*”, R. 10, 1925, nr 4, s. 70–71.

⁹⁴ *Katalog Prasowy PARA*, R. 3, 1925.

⁹⁵ K. Polak, H. Polakowa, W. A. Wójcik, op. cit., s. 14.

egzemplarzy⁹⁶. Na nowego redaktora wybrano Reginę Danysz-Fleszarową, która za pośrednictwem Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zwróciła się do oddziałów terenowych Towarzystwa o wsparcie finansowe, z pozytywnym skutkiem⁹⁷.

Ważnym momentem było uznanie „Ziemi” przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, rozporządzeniem z dnia 21 listopada 1928 roku numer II-1738/28, za zalecane do bibliotek szkół wszelkich typów⁹⁸. Ta decyzja o ogólnokrajowym wymiarze przyczyniła się do wzrostu zainteresowania pismem, co miało przełożenie na jego stan finansowy.

W 1929 roku nastąpiła wyraźna poprawa sytuacji czasopisma. Zwiększyła się objętość „Ziemi”, ponieważ dodano załącznik: „Wiadomości Konserwatorskie”⁹⁹. Fakt ten był spowodowany dokooptowaniem pod koniec 1928 roku do Rady Głównej Towarzystwa Jerzego Remera, ówczesnie pełniącego funkcję okręgowego konserwatora zabytków (od 1930 roku generalnego konserwatora zabytków).

Rok 1930 przyniósł kolejną zmianę na stanowisku redaktora pisma. W kwietniu zrezygnowała R. Danysz-Fleszarowa, a na jej miejsce wybrano Konrada Górskiego¹⁰⁰, który swoją funkcję pełnił półtora roku, po czym również zrezygnował. W październiku 1931 roku Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wybrała na redaktora Jerzego Remera, wiceprezesa Rady Głównej. W 1931 roku „Ziemia” ukazywała się w nakładzie dwóch tysięcy egzemplarzy¹⁰¹.

Częste zmiany na stanowisku redaktora oraz kryzys gospodarczy początkowych lat trzydziestych XX wieku znów spowodowały trudną sytuację finansową „Ziemi”. Z początkiem 1932 roku pismo zmniejszyło częstotliwość ukazywania się z dwutygodniowego na miesięczne. Zmniejszono też nakład do tysiąca pięciuset egzemplarzy, obniżając jednocześnie cenę prenumeraty. Niższa cena miała się przyczynić do większego zainteresowania pismem czytelników. Wydano także specjalny apel do prenumeratorów o uregulowanie wszystkich zaległości płatniczych¹⁰².

Pod koniec 1932 roku wobec rezygnacji J. Remera, który nie zdołał przywrócić płynności finansowej pisma, obowiązki redaktora ponownie powierzono A. Janowskiemu. Nowy redaktor uzyskał dotację na „Ziemię” z Fundu-

⁹⁶ *Katalog Prasowy PARA*, R. 4, 1928; R. 5, 1929; R. 6, 1930.

⁹⁷ K. Polak, H. Polakowa, W. A. Wójcik, op. cit., s. 14.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 15.

⁹⁹ Wydano dwadzieścia cztery numery dodatku z ciągłą paginacją (odrębną od „Ziemi”). Dodatek miał własny roczny spis treści.

¹⁰⁰ Konrad Górski (1895–1990) – historyk i teoretyk literatury. W latach 1934–1939 profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Po wojnie w latach 1945–1950 i 1956–1965 profesor uniwersytetu w Toruniu.

¹⁰¹ *Katalog Prasowy PARA*, R. 4, 1931 r.

¹⁰² *Posiedzenia i czynności Rady Głównej PTK*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 2, s. 63.

szu Kultury Narodowej¹⁰³. Z inicjatywy A. Janowskiego Centrala Towarzystwa postanowiła kolportować pismo na tereny zamieszkałe przez Polaków za granicą. W tym celu powołano specjalnych korespondentów Towarzystwa w Austrii, Belgii, Estonii, Finlandii, na Łotwie, we Francji, na Węgrzech, w Argentynie, Brazylii, Szwajcarii, Mandżurii i Stanach Zjednoczonych¹⁰⁴.

W związku z niełatwą sytuacją ekonomiczną redakcji „Ziemi” na XXVII Zjeździe Delegatów Towarzystwa w 1933 roku podjęto postanowienie, by tak kalkulować składki członkowskie, aby wszyscy zrzeszeni w Towarzystwie mogli otrzymywać czasopismo bez dodatkowych opłat¹⁰⁵.

Po rocznym prowadzeniu redakcji Aleksander Janowski ustąpił. Na jego miejsce Rada Główna Towarzystwa wyznaczyła Aleksandra Patkowskiego, wiceprezesa stowarzyszenia. Jednocześnie redakcję „Ziemi” podporządkowano nowo utworzonej Komisji Wydawniczej Rady Głównej, która odtąd miała się zajmować wszystkimi wydawnictwami Towarzystwa. W skład Komisji Wydawniczej weszli: Włodzimierz Antoniewicz, Stanisław Arnold, Czesław Bykowski, Regina Danysz-Fleszarowa, Władysław Gruszczyński, Aleksander Janowski, Józef Kołodziejczyk, Michał Marczak, Aleksander Patkowski, Jerzy Remer, Michał Siwak, Waław Szelązek, Józef Włodarski i Gustaw Wolff¹⁰⁶. Następnie skład Komisji rozszerzono o Juliana Krzyżanowskiego i Janusza Mikettę. Komisja miała sprawować nadzór nad budżetem pisma oraz kierować programem prac redakcyjnych i jego realizacją¹⁰⁷.

W tym samym roku (1934) dokonano niewielkiej zmiany w organizacji pracy redakcji oraz układzie pisma. Nadal jednak sytuacja ekonomiczna „Ziemi” była trudna. Pewna poprawa nastąpiła w 1935 roku w związku z zawarciem porozumienia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ze Związkiem Nauczycielstwa Polskiego. W myśl porozumienia nauczyciele ze Związku uzyskali status korespondentów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz mogli nabywać czasopismo „Ziemia” po specjalnej cenie, którą w formie zryczałtowanej opłacał Związek do kasy Towarzystwa. Pismo powiększyło wówczas objętość i nakład, który wyniósł trzy i pół tysiąca egzemplarzy¹⁰⁸. Nie

¹⁰³ Otrzymując dotację, musiano uwzględnić postulaty ówczesnej władzy. W związku z tym prospekt „Ziemi” na 1933 rok propagował ideę „mocarstwowej Polski”. K. Polak, H. Polakowa, W. A. Wójcik, op. cit., s. 16.

¹⁰⁴ *Członkowie – korespondenci PTK, wśród Polaków za granicą*, „Wiadomości Krajoznawcze i Turystyczne”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 11, s. 1.

¹⁰⁵ *XXVII Zjazd Delegatów PTK*, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 10, s. 185.

¹⁰⁶ *Sprawozdania z czynności Rady Głównej PTK*, „Wiadomości Krajoznawcze i Turystyczne”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 3, s. 3.

¹⁰⁷ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego za r. 1934*, „Wiadomości Krajoznawcze i Turystyczne”, „Ziemia”, R. 25, 1935, nr 5, s. 105.

¹⁰⁸ Związek Nauczycielstwa Polskiego płacił składkę za 2000 egzemplarzy „Ziemi” dla własnych członków. *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 10–11, s. 279.

wszystkie jednak sprawy przebiegały po myśli redakcji. Niebawem z dofinansowania pisma zaczął się wycofywać Fundusz Kultury Narodowej. Najpierw drastycznie zmniejszył kwotę dotacji, by ostatecznie w 1937 roku z niej zrezygnować.

W 1936 roku nakład pisma kształtował się na poziomie od dwóch tysięcy siedmiuset do trzech tysięcy siedmiuset egzemplarzy¹⁰⁹. Aby uatrakcyjnić pismo i zdobyć szerszą rzeszę czytelników, redakcja zmodyfikowała jego układ, wprowadzając nowe rubryki i działy, oraz zaczęła przygotowywać numery monograficzne poświęcone konkretnym regionom czy też zagadnieniom. Do września 1939 roku pismo wydawano w nakładzie około trzech tysięcy egzemplarzy¹¹⁰.

Pod koniec 1938 roku władze Towarzystwa, dążąc do pozyskania nowych czytelników, zaproponowały organizacjom społecznym skupiającym rodzimą inteligencję możliwość nabywania „Ziemi” po niższej cenie. Rokowania na kolejny rok były obiecujące, niestety wybuch II wojny światowej spowodował zaprzestanie wydawania „Ziemi”. Ostatni rocznik pisma miał numer 7.

Wracając do publikacji archeologicznych w „Ziemi”, należy stwierdzić, że do 1939 roku w piśmie opublikowano czterdzieści dziewięć artykułów i wzmianek poruszających sprawę archeologii¹¹¹. Autorów artykułów o archeologii wymieniam ze wskazaniem roczników: Włodzimierz Antoniewicz (w rocznikach: 1923, 1924, 1925, 1926, 1927), Władysław Szafer (1923), Henryk Hoyer (1923), Józef Żurowski (1923), Józef Kostrzewski (1924, 1936), Ludwik Sawicki (1925, 1927, 1929, 1932, 1934), Mieczysław Radwan (1926, 1936), Stanisław Jan Czarnowski (1926), Roman Horoszkiewicz (1926), Regina Danysz-Fleszarowa (1926, 1928), Stefan Pomarański (1926), Zofia Jakimowiczowa (1927), Kazimiera Zawistowicz (1928), Emilia Sukertowa/Sukertowa-Biedrawina (1928, 1932), Aleksander Janowski (1928), Józef Staśko (1929), Stanisław Małkowski (1929), Juliusz Zborowski (1930), Wiktor Ber (1931), Marta Schmiedehelm (1932), Gustaw Sippko (1932, 1933), Kazimierz Osiński (1932), Stanisław Jarocki (1933), Kazimierz Hugo-Bader (1935), Stanisław Lencewicz (1936), Waław Borowy (1936), Konrad Jażdżewski (1937), Stefan Krukowski (1937), Maryla Żakowska (1939) i Tadeusz Reyman (1939)¹¹².

Czasopismo „Ziemia” nie było pismem naukowym, a tym bardziej zorientowanym wyłącznie na problemy i zagadnienia archeologiczne. Należy jednak

¹⁰⁹ XXX Sprawozdanie z działalności w roku 1936 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 27, nr 4–5–6, 1937, s. 128.

¹¹⁰ XXXI Sprawozdanie z działalności w roku 1937 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 28, 1938, nr 5–6, s. 124; XXXII Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 5–6, s. 183.

¹¹¹ Nie wliczając wcześniej wymienionych.

¹¹² Wykaz artykułów z dziedziny archeologii i dziedzin pokrewnych przewidziany jest jako osobna publikacja.

stwierdzić, że w dwudziestoleciu międzywojennym na łamach „Ziemi” archeologowie, zarówno profesjonaliści, jak i amatorzy, popularyzowali archeologię, prezentowali własne poglądy oraz przedstawiali wyniki badań wykopaliskowych. W artykułach zaprezentowano i omówiono prawie wszystkie ważniejsze ówczesne odkrycia archeologiczne. Na łamach „Ziemi” archeolodzy rozpatrywali również problemy nurtujące ówczesną archeologię.

Z najważniejszych publikacji należy niewątpliwie wymienić artykuły, będące swoistymi monografiami prehistorycznymi regionów Polski: Górnego Śląska i okolic Poznania – autorstwa J. Kostrzewskiego¹¹³, okolic Krakowa – J. Żurowskiego¹¹⁴ i S. J. Czarnowskiego¹¹⁵, terenów Polesia oraz ówczesnego województwa wołyńskiego – autorstwa Ludwika Sawickiego¹¹⁶.

Równie interesujące są artykuły omawiające najważniejsze odkrycia okresu międzywojennego: stanowiska kultury ceramiki sznurowej w Złotej koło Sandomierza – Z. Jakimowiczowej¹¹⁷, neolitycznej kopalni krzemienia pasiastego w „Krzemionkach Opatowskich” – M. Radwana¹¹⁸ i S. Krukowskiego¹¹⁹, badań stanowiska neolitycznego w Gródku na Wołyniu – R. Danysz-Fleszarowej¹²⁰ i Ludwika Sawickiego¹²¹ oraz grodu w Biskupinie – J. Kostrzewskiego¹²². Z pisma można się również dowiedzieć o przypadkowych odkryciach wielu innych stanowisk archeologicznych. Należy podkreślić, że wszystkie artykuły archeologiczne zostały starannie opracowane i prezentują ówczesny stan wiedzy.

W jednym z pierwszych numerów „Ziemi” w 1925 roku, w kontekście sporów toczonych w środowisku prehistoryków na temat organizacji opieki

¹¹³ J. Kostrzewski, *Górny Śląsk w czasach przedhistorycznych*, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 2, s. 54–61; *Poznań w czasach przedhistorycznych*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 4–5–6, s. 56–61.

¹¹⁴ J. Żurowski, *Kraków i jego okolice w czasach przedhistorycznych*, „Ziemia”, R. 8, 1923, nr 6–8, s. 123–130.

¹¹⁵ S. J. Czarnowski, *Notatki archeologiczne okolic Miechowa*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 15–16, s. 240–244.

¹¹⁶ L. Sawicki, *Przyczynek do znajomości prehistorii Polesia*, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 6–7–8, s. 136–148; Idem, *Z paleogeografii i prehistorji woj. wołyńskiego*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 2, s. 38–40.

¹¹⁷ Z. Jakimowiczowa, *Wykopaliska archeologiczne w Złotej w 1926*, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 10, s. 151–153.

¹¹⁸ M. Radwan, *Przedhistoryczne kopalnie krzemienia w pow. opatowskim*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 5, s. 69–72.

¹¹⁹ S. Krukowski, *Krzemionki opatowskie pomnik górnictwa pierwotnego prehistorii i przyrody nieożywionej*, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 9–10, s. 192–206; nr 11–12, s. 247–276.

¹²⁰ R.D.F., *Wykopaliska archeologiczne w Gródku na Wołyniu*, „Z kraju i ze świata”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 19, s. 298–299.

¹²¹ L. Sawicki, *Stanowiska młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu*, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 3, s. 33, 36–42; Idem, *Szczątki człowieka paleolitycznego*, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 4, s. 59–60.

¹²² J. Kostrzewski, *Prasłowiański gród w Biskupinie w pow. znińskim*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 9, s. 217–224.

nad zabytkami, swój artykuł zamieścił W. Antoniewicz. Przedstawił w nim koncepcję utworzenia centralnego Instytutu Archeologicznego, organizacji alternatywnej w stosunku do Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Jego rozważania nie dotyczyły tylko organizacji ochrony zabytków archeologicznych w Polsce, ale również organizacji i kierunków pracy prehistoryków. W swoim artykule W. Antoniewicz zaproponował opracowanie prehistorycznej syntezy ziem polskich, którą można było – jego zdaniem – wykonać, w aspekcie regionalnym, przy pomocy zorganizowanego społeczeństwa¹²³.

Należy wspomnieć, że w cyklu numerów monograficznych „Ziemi” wydawanych od 1936 roku wydrukowano także jeden rocznik pisma (za 1937 rok), w którym dwa kolejne numery (wrzesień i październik, nr 9–10 oraz listopad i grudzień, nr 11–12) niemalże w całości poświęcono prehistorii¹²⁴. Łamy tych dwóch numerów zapełnili: S. Krukowski, który w dwóch obszernych częściach dokładnie omówił kopalnię krzemienia pasiastego w „Krzemionkach Opatowskich”¹²⁵ oraz Konrad Jażdżewski, który poruszył kwestię właściwej ochrony zabytków archeologicznych¹²⁶. Ponadto w rubryce „Kronika” numeru za wrzesień i październik z 1937 roku zamieszczono spis bibliograficzny wszystkich dotychczas opublikowanych w „Ziemi” artykułów z dziedziny archeologii¹²⁷.

Odzyskanie przez Polskę w 1918 roku niepodległości i powstanie instytucji sprawującej opiekę nad zabytkami archeologicznymi oraz restytuowanie i założenie wielu towarzystw naukowych spowodowało, że realizowana wcześniej działalność archeologiczna Centrali Towarzystwa ustała. Zrównanie statusu Oddziału w Warszawie z innymi oddziałami terenowymi i wyodrębnienie się Rady Głównej, przemianowanej następnie na Zarząd Główny, wymusiło inną organizację pracy Towarzystwa.

Bezpośrednio po zakończeniu wojny Centrala zajęła się koordynacją i rozwijaniem działalności podstawowych jednostek Towarzystwa, jakimi były oddziały terenowe. Dopiero pod koniec lat dwudziestych XX wieku Centrala za pomocą odpowiednich komisji rozpoczęła kierowanie i sprawowanie władzy nad ważniejszymi formami działalności Towarzystwa: wydawniczą, muzealną, wycieczkową, odczytową czy kół młodzieży. Z punktu widzenia moich zainteresowań zwróciłem uwagę na działalność: Komisji Muzealnej Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Komisji Kół Krajoznaw-

¹²³ W. Antoniewicz, *Badania archeologiczne w zakresie regionalnym*, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 2, s. 20–25. Artykuł omawiam w następnym rozdziale.

¹²⁴ „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 9–10; nr 11–12.

¹²⁵ S. Krukowski, *Krzemionki opatowskie...*

¹²⁶ K. Jażdżewski, *Archeologia a krajoznawstwo*, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 9–10, s. 186–192. Artykuł omówiłem we wcześniejszym rozdziale.

¹²⁷ *Archeologia*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 9–10, s. 221–223.

czych Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W tych bowiem strukturach przejawiały się jeszcze formy działalności archeologicznej, takie jak: popularyzacja prehistorii, popularyzacja i realizowanie zadań z dziedziny ochrony zabytków oraz podejmowanie amatorskich badań.

Działalność archeologiczna związana z muzealnictwem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego polegała na katalogowaniu, konserwowaniu oraz udostępnianiu zbiorów i zabytków, które już posiadano we własnych muzeach. Pozyskiwanie zbiorów archeologicznych, deponowanie ich oraz eksponowanie w muzeach Towarzystwa odbywało się z różną intensywnością przez cały omawiany okres. Od 1927 roku zmieniła się podległość muzeów lokalnych Towarzystwa, które spod opieki zarządów oddziałów terenowych trafiły pod zarząd Centrali Towarzystwa.

Po zakończeniu wojny i ostatecznym ukształtowaniu się granic Polski do-tychczasowym specyficznym „kolekcjonerstwem” uprawianym przez członków oddziałów i kustoszy muzeów lokalnych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego bliżej zainteresowała się Centrala z Warszawy. Działalność muzeów należało ująć w nowe ramy organizacyjne, przede wszystkim zreorganizować sposób pozyskiwania oraz zabezpieczania zbiorów, a także ich eksponowania. Następnie należało się zastanowić nad finansowaniem, nadzorowaniem i kontrolą działalności muzeów. Dyskusje na temat działalności muzeów Towarzystwa toczono przez cały okres międzywojenny¹²⁸.

Na początku 1927 roku postanowiono, aby wszystkie muzea lokalne Towarzystwa podporządkować centralnej Komisji Muzealnej podległej bezpośrednio Radzie Głównej Towarzystwa. Kierowanie pracami Komisji powierzono Włodzimierzowi Antoniewiczowi. Trzy lata później, w 1930 roku, przewodniczącym Komisji został Michał Siwak, a sekretarzem – Aleksander Patkowski, ukształtował się też ostatecznie jej skład: Włodzimierz Antoniewicz, Adam Chętnik, Michał Drewko, Aleksander Janowski, Józef Kołodziejczyk, Alfred Lauterbach, Jerzy Remer, Waław Roszkowski, Ludwik Sawicki, Władysław Woydno¹²⁹.

¹²⁸ Z przebiegiem dyskusji oraz nazwiskami dyskutantów można się zapoznać podczas lektury artykułów zamieszczonych w „Ziemi”.

¹²⁹ Należy zwrócić uwagę na fakt, że pracom muzealnym Towarzystwa kierunek nadawali: Włodzimierz Antoniewicz – zawodowy archeolog; Alfred Lauterbach (1884–1943) – historyk sztuki, wówczas Dyrektor Zbiorów Państwowych; Jerzy Remer – Generalny Konserwator Zabytków w Polsce (w latach 1930–1937); Waław Roszkowski (1886–1944), zoolog – Dyrektor Państwowego Muzeum Zoologicznego (w latach 1929–1935) czy Ludwik Sawicki – były konserwator zabytków archeologicznych. W tym czasie (do 1928) w Komisji pracował także Stanisław Małkowski (1889–1962), geolog – organizator Muzeum Ziemi w Warszawie (w 1932). Nie byli to więc ludzie przypadkowi, ale osoby odpowiednio wykształcone i piastujące odpowiedzialne stanowiska w administracji państwowej. Informacje na temat prac Komisji Muzealnej w latach 1927–1930: *Komisja Muzealna Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 313–318.

Komisja miała sprawować nadzór i kontrolę nad wszystkimi placówkami muzealnymi Towarzystwa. Odtąd każde muzeum podlegało bezpośrednio Komisji Muzealnej Rady Głównej (później Zarządu Głównego) Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Już na pierwszym posiedzeniu 20 stycznia 1927 roku uchwalono regulamin Komisji. Regulamin dla muzeów Towarzystwa opracowano i zatwierdzono miesiąc później, na następnym posiedzeniu 24 lutego¹³⁰.

Na czerwcowym posiedzeniu Komisji opracowano dla muzeów Towarzystwa schemat ksiąg inwentarzowych, według wzorów krajowych i zagranicznych. Kustosze muzeów mieli prowadzić księgi inwentarzowe dla następujących siedmiu działów: I. Przyroda martwa: geologia, mineralogia i petrografia; II. Przyroda ożywiona: paleontologia, botanika, zoologia i antropologia; III. Górnictwo przemysł i handel, IV. Archeologia (od paleolitu do XII wieku n.e.), V. Etnografia, VI. Historyczno-artystyczny, zabytków rzemiosła i techniki: architektura, rzeźba, malarstwo, przemysł artystyczny, pieczęcie, medale, pamiątki narodowe, VII. Archiwalno-graficzny: dokumenty, grafika, drzeworyty, ryciny, fotografie¹³¹. Na wrześniowym zebraniu Komisji oficjalnie zaprezentowano jej członkom 60 wydrukowanych ksiąg inwentarzowych. Następnie od 1928 roku inspektorzy Komisji dokonywali objazdu muzeów lokalnych w celu oceny ich działalności i inwentaryzacji zbiorów. W latach 1929–1930 Komisja uzyskała na inspekcje specjalne dofinansowanie przekazane przed Fundusz Kultury Narodowej. Wizytowano następujące muzea Towarzystwa: w Kaliszu, Kielcach, Łowiczu, Miechowie, Nowogrodzie Łomżyńskim, Olkusz, Ostrowcu Świętokrzyskim, Pińsku, Piotrkowie Trybunalskim, Radomiu, Sandomierzu, Słonimie, Tomaszowie Mazowieckim i we Włocławku. Zapoznano się ze stanem zbiorów i przedstawiono sprawozdania z działalności¹³².

Prace inwentaryzacyjne i reorganizacja muzeów Towarzystwa to niejedynie problemy, z jakimi musieli się zmagać członkowie Komisji Muzealnej Towarzystwa. W 1928 roku Prezydent Rzeczypospolitej wydał rozporządzenie

¹³⁰ Pierwszą wersję Regulaminu Muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego opublikowano: „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 15–16, s. 264–266. W 1929 roku znowelizowano Regulamin Muzeów Towarzystwa: „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 372–374.

¹³¹ Wzór księgi inwentarzowej wraz z dokładną instrukcją katalogowania w niej zbiorów opublikowano w „Ziemi”: *Sprawy muzealne*, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 4, s. 61–62. Na jedną z ksiąg inwentarzowych natrafiłem w Muzeum Okręgowym w Sandomierzu. *Księga Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu, dział IV. Archeologia*. Na podstawie zebranych informacji od żyjących jeszcze byłych członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrowcu Świętokrzyskim, we Włocławku i w wielu innych oddziałach oraz zachowanej jedynej księgi zbiorów archeologicznych można stwierdzić, że księgi te były prowadzone rzetelnie. Podlegały one kontroli inspektorów Komisji Muzealnej Towarzystwa, którymi zazwyczaj byli zawodowi archeolodzy.

¹³² Obszerne sprawozdanie z objazdu zostało opublikowane w „Ziemi”: L. Sawicki, *Sprawozdania z objazdu muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 319–342.

o opiece nad zabytkami i powołał Państwowe Muzeum Archeologiczne. Delegaci tej instytucji, interpretując przepisy rozporządzenia, przystąpili do wyselekcjonowania ciekawszych zabytków archeologicznych z muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i wywozu ich do Państwowego Muzeum Archeologicznego¹³³. Zabytki zgromadzone w muzeach lokalnych Towarzystwa były na tyle atrakcyjne pod względem naukowym, że akcja ta wkrótce przybrała charakter masowy. Niestety, delegaci zabierający zabytki nie wystawiali kwitów i zaświadczeń, co powodowało nieporządek w zbiorach i wzbudzało oburzenie kustoszów oraz członków Komisji Muzealnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Wskutek jej interwencji Rada Główna Towarzystwa z początkiem 1932 roku zwróciła się o rozstrzygnięcie sporu do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Pismem z dnia 15 kwietnia 1932 roku Ministerstwo zaproponowało ścisłą współpracę pomiędzy muzeami Towarzystwa a Państwowym Muzeum Archeologicznym. Ustalono, że jeżeli delegaci Muzeum mają zamiar zabrać zabytki z konkretnego muzeum Towarzystwa, muszą wystawić stosowne zaświadczenie i – co więcej – dostarczyć odlewy gipsowe tych zabytków¹³⁴.

W 1931 roku podjęto ważną decyzję, która miała wpływ na dalszą pracę i rozwój muzeów lokalnych Towarzystwa. Komisja Muzealna za zgodą Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego przystąpiła do Sekcji Muzeów Regionalnych Związku Muzeów w Polsce¹³⁵. Prężnie działająca Sekcja przyczyniła się do dalszego rozwoju muzeów lokalnych podległych Komisji Muzealnej Towarzystwa i ukierunkowała go.

¹³³ W 1928 roku znana interwencja Prezydium Rady Głównej PTK u Józefa Kostrzewskiego (Prezesa działającego jeszcze Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych), aby powstrzymać wywożenie zabytków z Muzeum w Sandomierzu do Krakowa. O przekazanie zabytków do Krakowa starał się okręgowy konserwator zabytków, któremu podlegał Sandomierz. *Komisja Muzealna Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 315.

¹³⁴ W. A. [W. Antoniewicz], *Państwowe Centralne Muzeum Archeologiczne w Warszawie*, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 8–9, s. 246–247.

¹³⁵ Związek Muzeów w Polsce – organizacja założona przed I wojną światową, a następnie restytuowana w 1922 roku. Pierwotnie funkcjonowała pod nazwą Związku Muzeów Historyczno-Artystycznych. Członkami Związku mogły być muzea, zbiory publiczne i prywatne, które zgłosiły chęć przystąpienia do niego. Organizacja miała na celu reprezentowanie „na zewnątrz” muzeów i muzealnictwa polskiego. Siedzibą Związku był Kraków. Związek gwarantował swoim członkom bezpłatny wstęp do wszystkich zrzeszonych w nim muzeów oraz wymianę doświadczeń na corocznych plenarnych zjazdach. Ponadto celem współpracy było: nawiązywanie oraz utrzymywanie stałych kontaktów między muzeami i muzeologami w Polsce, wzajemne wspieranie się muzeów w pracach i wydawnictwach naukowych, wspólna obrona interesów muzeów i ich pracowników. Od 1930 roku w Związku Muzeów Polskich pracowały trzy sekcje: Wydawnicza, Organizacyjna i Konserwatorsko-Techniczna. W roku następnym doszła jeszcze Sekcja Muzeów Regionalnych. Więcej informacji na temat Związku: W. Antoniewicz, *Związek Muzeów w Polsce*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 4–5, s. 137–141; Idem, *Sekcja Muzeów Regionalnych w związku Muzeów w Polsce*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 7, s. 216–218; Idem, *Regulamin Sekcji Muzeów Regionalnych Związku Muzeów Polskich*, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 4, s. 78.

W latach 1932–1939 Komisja i podległe jej muzea współpracowały ze sobą, osiągając dobre efekty. W 1933 roku działalność muzealna Towarzystwa na tyle się ustabilizowała, że Włodzimierz Antoniewicz zgłosił propozycję skomasowania zbiorów muzeów lokalnych Towarzystwa. W tym celu zaproponował utworzenie Muzeum Krajoznawstwa Polskiego w Warszawie na wzór Państwowego Muzeum Archeologicznego. W Muzeum Krajoznawstwa miałyby się pomieścić najcenniejsze i najciekawsze zbiory krajoznawcze z muzeów lokalnych Towarzystwa. Ważne miejsce w tych zbiorach miały zajmować regionalne zbiory archeologiczne. Zdaniem W. Antoniewicza muzeum to miało zatrudniać wybitnych muzeologów i krajoznawców opiekujących się jego zbiorami. Propozycja W. Antoniewicza nie znalazła poparcia wśród działaczy Towarzystwa¹³⁶.

Komisja Muzealna, rozwijając muzea lokalne Towarzystwa, konsekwentnie realizowała obrany w 1931 roku kierunek działalności i ściśle współpracowała z Sekcją Muzeów Regionalnych Związku Muzeów w Polsce.

Zgodnie z wymogami Komisji Muzealnej od 1932 roku kustosze muzeów lokalnych Towarzystwa zaczęli regularnie nadsyłać sprawozdania z działalności muzeów. Niektóre z tych sprawozdań opublikowano w „Ziemi” w rubryce „Przegląd Muzealny”. W rubryce zaczęto także drukować sprawozdania ze zjazdów i działalności Sekcji Muzeów Regionalnych Związku Muzeów w Polsce. Należy podkreślić, że członkowie Komisji Muzealnej Towarzystwa byli niezwykle zaangażowani w działalność Sekcji Związku Muzeów w Polsce, wkrótce dołączyli do nich kustosze muzeów lokalnych Towarzystwa.

Należy wspomnieć, że rubryka „Przegląd Muzealny” została zapoczątkowana w „Ziemi” w 1929 roku i była w całości przeznaczona na tematykę muzealną. Następnie przemianowano ją na „Kronikę Muzealną”, dalej „Kronikę Muzealnictwo”, by następnie w 1932 roku powrócić do nazwy „Przegląd Muzealny”. W rubryce dużo miejsca poświęcano muzeom lokalnym i ich zbiorom, przede wszystkim własnym placówkom, ale również muzeom innych towarzystw. Należy zaznaczyć, że w tych artykułach mniej uwagi zwracano na sprawy organizacji i metodyki muzealniczej, które drukowano osobno. Na wyróżnienie zasługują te artykuły, w których opisywano sposoby konserwacji i zabezpieczenia różnego rodzaju zbiorów muzealnych oraz sposoby ich ekspozycji. Artykuł poświęcony konserwacji zabytków archeologicznych zamieścił w „Ziemi” Tadeusz Reyman¹³⁷.

¹³⁶ Idem, *Nasze dążenia muzealne (Muzeum Krajoznawstwa Polskiego)*, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 5–6, s. 92–95.

¹³⁷ Pracownik Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie. T. Reyman, *Jak ratować przed zniszczeniem zabytki archeologiczne w Muzeach Regionalnych*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 360–365.

Do 1939 roku najwięcej artykułów na temat organizacji muzeów regionalnych oraz ich zbiorów opublikowali: Włodzimierz Antoniewicz (w rocznikach: 1922, 1926, 1930, 1932, 1933, 1934), Juliusz Zborowski (1927, 1929, 1933, 1934), Sylwester Kowalczewski (1935, 1937, 1938, 1939), ks. Władysław Łęga (1926, 1927, 1930). Wśród autorów znaleźli się także: Roman Jakimowicz (1922), Ludwik Sawicki (1928, 1930), Jan Manugiewicz¹³⁸ (1930), Jan Józef Czarnocki (1929) i wielu innych.

Należy jeszcze wspomnieć, że w 1934 roku w Towarzystwie utworzono stanowisko Dyrektora Muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, którego zadaniem była opieka nad muzeami lokalnymi oraz stały kontakt z ich kustoszami¹³⁹. W 1935 roku po raz kolejny Komisja uzyskała środki, tym razem z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, na inspekcję muzealną własnych placówek. Na inspektora powołano Wiktora Bera, który opracował plan muzealnych zadań oświatowych muzeów lokalnych Towarzystwa i przystąpił do inspekcji¹⁴⁰. Od 1937 do 1939 roku Komisją Muzealną kierował Tadeusz Wolski¹⁴¹.

W latach 1919–1939 zmieniała się liczba muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Ze sprawozdania z działalności Towarzystwa wynika, że w 1922 roku miało ono siedem muzeów lokalnych, w: Kielcach, we Włocławku, w Nowogrodzie Łomżyńskim, Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Pucku i Sandomierzu¹⁴². W 1926 roku pracowało już osiem muzeów Towarzystwa: w Kaliszu, Kielcach, Łodzi, Nowogrodzie Łomżyńskim, Piotrkowie Trybunalskim, Radomiu, Sandomierzu i we Włocławku. Ponadto trzy znajdowały się w fazie organizacji: w Krakowie, Ostrowcu Świętokrzyskim i Pińsku¹⁴³. Dwa lata później, w wyniku objazdu muzeów Towarzystwa, inspektorzy Komisji Muzealnej doliczyli się czternastu czynnych muzeów Towarzystwa¹⁴⁴. Pięć lat później, w 1933 roku, pod zarząd Komisji znajdowało się trzydzieści placówek muzealnych, spośród których sześć dopiero utworzono, natomiast dwie organizowano. W ciągu roku Komisja przekazała w zarząd władzom miejskim dwa muzea. Prawidłową działalność prowadziły muzea: w Nowogrodzie Łom-

¹³⁸ Jan Manugiewicz (1904–1988) – etnograf i archeolog, od 1931 roku Kierownik Muzeum Etnograficznego w Łodzi.

¹³⁹ Stanowiska jednak nie obsadzono. *Dyrektor muzeów PTK*, „Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 5, s. 104–105.

¹⁴⁰ Rozważania na temat funkcji oświatowo-wychowawczych muzeów lokalnych są zawarte w artykule: W. Ber, *Propaganda ideowa i oświata pozaszkolna w muzeach regionalnych*, „Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 4, s. 112–114.

¹⁴¹ *Z działalności Komisji Muzealnej Zarządu Głównego PTK*, „Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 11–12, s. 279.

¹⁴² *Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z działalności w roku 1922*, „Ziemia”, R. 8, 1923, nr 5, s. 96–100.

¹⁴³ A. Janowski, *Sprawozdanie z działalności*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 385–393.

¹⁴⁴ Wyszczególnienie: patrz wyżej.

żyńskim, Ostrowcu Świętokrzyskim, Pińsku, Sandomierzu, Tomaszowie Mazowieckim i Tucholi¹⁴⁵. W 1935 roku odnotowano dwadzieścia czynnych muzeów Towarzystwa: w Brześciu nad Bugiem, Dubnie, Głębokiem (Głębokie), Kielcach, Łęczycy, Łowiczu, Miechowie, Olkusz, Ostrowcu Świętokrzyskim, Pabianicach, Pińsku, Piotrkowie Trybunalskim, Radomiu, Sandomierzu, Słonimie, Starachowicach, Tomaszowie Mazowieckim, Tucholi, Wąchocku i we Włocławku¹⁴⁶.

Komisja Muzealna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego mobilizowała działalność podległych jej muzeów Towarzystwa i była zainteresowana zawiązywaniem nowych muzeów. Skutkiem tego w 1937 roku Komisja nadzorowała muzea w następujących miejscowościach: Baranowicze, Brasław, Brześć nad Bugiem, Głębokie, Grudziądz, Kielce, Końskie, Łęczycza, Łowicz, Miechów, Nowogród nad Narwią, Ojców, Ostrowiec Świętokrzyski, Pabianice, Pińsk, Piotrków Trybunalski, Radom, Sandomierz, Siedlce, Skierniewice, Słonim, Starachowice, Szamotuły, Tomaszów Mazowiecki, Tuchola, Włocławek, Wołkowysk, Zamość¹⁴⁷.

W 1938 roku w wyniku przekazania niektórych zbiorów muzeów lokalnych Towarzystwa do Muzeów Regionalnych lub Muzeów Miejskich, liczba muzeów podległych Komisji Muzealnej zmniejszyła się do osiemnastu. Muzea mieściły się przy oddziałach Towarzystwa: w Głębokiem (Głębokie), Kielcach, Krakowie, Łowiczu, Miechowie, Nowogrodzie nad Narwią, Ostrogu nad Horyniem, Ostrowcu Świętokrzyskim, Pińsku, Piotrkowie Trybunalskim, Puławach, Radomiu, Sandomierzu, Słonimie, Starachowicach, Tomaszowie Mazowieckim, we Włocławku i w Zamościu¹⁴⁸.

Informacje na temat zbiorów archeologicznych będących w posiadaniu muzeów lokalnych Towarzystwa znajdują się w sprawozdaniach tychże muzeów wydrukowanych w „Ziemi”. Ponadto zbiory muzeów lokalnych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego omawia Stanisław Szymański w rozdziale „Przegląd placówek muzealnych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” w publikacji *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1916*¹⁴⁹.

Inicjatywy archeologiczne podejmowała Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej podległa Centrali Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W listopadzie 1919 roku w Oddziale Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Krakowie, z inicjatywy profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego – Ludomira Sawickiego, utworzono Sekcję Kół Krajoznawczych Młodzieży

¹⁴⁵ W sprawozdaniu nie wymieniono wszystkich muzeów Towarzystwa. *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w r. 1933*, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 7–8, s. 188.

¹⁴⁶ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 10–11, s. 278.

¹⁴⁷ *XXX Sprawozdanie...*, s. 129–130.

¹⁴⁸ *XXXII Sprawozdanie...*, s. 190–191.

¹⁴⁹ S. Szymański, *Muzea...*, s. 39–100.

Szkolnej, której prowadzenia podjął się Leopold Węgrzynowicz. W marcu następnego roku Sekcję przemianowano na Komisję, która współpracowała z Kołami Krajoznawczymi Młodzieży Szkolnej ze szkół z okolic Krakowa. Inspirowała powstawanie nowych kół, organizowała odczyty naukowców, kursy dla przewodników i przygotowywała tematy prac krajoznawczych. Zwrócono także uwagę na przygotowanie młodzieży do pracy w terenie przez organizowanie, między innymi, trzydniowych kursów kartograficznych, sporządzanie planów i kreślenie map. Ruch młodzieżowy rozwijał się dynamicznie.

Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej przez cały okres międzywojenny przyczyniała się do zakładania kół w szkołach powszechnych i średnich. Organizowano je praktycznie w każdej większej miejscowości, w której istniała szkoła. Według regulaminu¹⁵⁰ do zadań tej Komisji należało: „krzewienie wśród młodzieży szkolnej zamiłowania do poznania kraju, wychowywanie przyszłych pionierów ruchu krajoznawczego w Polsce”.

W 1935 roku Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej weszła w skład Komisji do Spraw Krajoznawczych, w której koordynowano prace mniejszych komisji Towarzystwa. Dwa lata później Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wyodrębniła i przekształciła krakowską Komisję w ogólnopolską Komisję Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej. Jej siedzibą pozostał Kraków, a przewodniczącym – Leopold Węgrzynowicz. Działalność Komisji, jak i kół w niej skupionych zyskała poparcie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Kuratoriów Okręgów Szkolnych w całym kraju.

Nad wytycznymi programowymi i programem prac kół krajoznawczych dyskutowano na Zjazdach Kół Krajoznawczych Młodzieży Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Pierwszy odbył się w Krakowie w marcu 1927 roku, następny w Wilnie w kwietniu 1928 roku¹⁵¹. Ważne ustalenia dotyczące programu działalności kół młodzieżowych podjęto podczas I Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu 12 i 13 lipca 1929 roku w Sekcji V „O krajoznawstwie i szkole”. Natomiast nad realizacją programów dyskutowano na zjazdach opiekunów kół młodzieżowych. Do wybuchu II wojny światowej Zjazdy Kół Krajoznawczych odbywały się corocznie. Ostatni przedwojenny Zjazd odbył się w maju 1939 roku w Warszawie¹⁵².

¹⁵⁰ Czyli paragraf 1, punkt 2 regulaminu Komisji KKMS z 1929 roku.

¹⁵¹ Na Zjazdy przybywali kuratorowie okręgów szkolnych, a także przedstawiciele władz państwowych. *Zjazd Kół Krajoznawczych Młodzieży*, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 13–14, s. 231–232; *Drugi Ogólnopolski Zjazd Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej*, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 12, s. 188–191.

¹⁵² W „Ziemi” ukazały się tylko dwie zapowiedzi Zjazdu. Brakuje sprawozdania i relacji z tego Zjazdu. Zapowiedzi: *Zjazd krajoznawczy młodzieży szkolnej*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 29,

Wspomnieć należy jeszcze, że w związku ze stałym wzrostem liczby kół i intensyfikacją ich działalności w kwietniu 1938 roku w Warszawie zawiązano ekspozyturę Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej z Krakowa¹⁵³.

Od marca 1920 roku naczelnym pismem Sekcji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej, a następnie Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej był miesięcznik krajoznawczy dla młodzieży „Orli Lot”, założony w Krakowie¹⁵⁴. Funkcję redaktora naczelnego pisma do roku 1950, z krótkimi przerwami, pełnił Leopold Węgrzynowicz. W czasopiśmie tym zamieszczano artykuły o szerokim wachlarzu tematycznym. Oprócz podejmujących zagadnienia krajoznawcze drukowano też sprawozdania z pracy kół. Wśród artykułów znalazły się także wskazówki organizacyjne oraz pisane przez specjalistów publikacje z różnych dyscyplin naukowych. Od 1923 roku w „Orlim Locie” drukowano sprawozdania z wykonywanych przez młodzież prac w miejscu zamieszkania, a także materiały pozyskane w czasie wakacyjnych obozów krajoznawczych. W latach 1931–1935 ukazywał się dodatek do „Orlego Lotu” – „Skarbiec”, redagowany przez Tadeusza Seweryna, poświęcony archeologii, konserwatorstwu i ochronie zabytków. W pierwszych latach jego ukazywania się łamy „Orlego Lotu” stały się forum wymiany informacji pomiędzy młodymi krajoznawcami oraz popularyzacji krajoznawstwa.

Należy podkreślić, że w piśmie „Orli Lot” opublikowano wiele artykułów sprawozdawczych z archeologicznej działalności badawczej kół. Autorami tych materiałów byli zarówno nauczyciele opiekujący się poszczególnymi kołami, jak również młodzież w nich zrzeszona. Sprawozdania pozwalają uzyskać informacje na temat prac kół, szczególnie intensywności i charakteru podejmowanych działań, w tym działań archeologicznych. Na tej podstawie można stwierdzić, że w badania prehistoryczne najbardziej zaangażowane były koła z Małopolski oraz Lubelszczyzny.

Badania powierzchniowe i rejestracja obiektów archeologicznych w terenie stanowiły zasadniczy kierunek działalności archeologicznej kół młodzie-

1939, nr 2, s. 76; *Zjazd krajoznawczy młodzieży szkolnej PTK*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 3, s. 104.

¹⁵³ Czasami zdarzało się, że w sprawozdaniu za poprzedni rok uwzględniano informacje z kilku miesięcy roku bieżącego. Na przykład informację o założeniu delegatury Komisji w Warszawie, w kwietniu 1938 roku, zamieszczono w: *XXXI Sprawozdanie...*, s. 124.

¹⁵⁴ „Orli Lot” początkowo był pismem Sekcji Kół Młodzieży Szkolnej krakowskiego Oddziału Towarzystwa, dopiero od trzeciego rocznika pisma (1922 r.) został oficjalnym pismem Komisji Kół Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Przez cały czas kolportażu pismo „Orli Lot” było wydawane jako miesięcznik w formacie nieco większym od obecnego A5 o liczbie stron wahającej się w granicach 100–150. Było to pismo ilustrowane zdjęciami i rysunkami. Jego podstawową formą kolportażu była prenumerata (pismo sprzedawano także w księgarniach). Nie można ustalić nakładu pisma, natomiast jego cena w latach 1935–1937 wynosiła 5 złotych za rocznik (0,50 groszy za jeden numer), a od 1938 roku 3 złote za rocznik (0,30 groszy za jeden numer). „Orli Lot” ukazywał się do 1950 roku (w latach II wojny światowej nie był wydawany).

zowych Towarzystwa. Prace te wykonywano podczas wakacyjnych wycieczek oraz innych dłuższych przerw w nauce. W większości przypadków inspiratorami badań archeologicznych byli nauczyciele – opiekunowie kół.

W Małopolsce wyróżniało się Koło Młodzieży z gimnazjum w Bochni pod kierunkiem nauczyciela Piotra Galasa. Podczas letnich wycieczek w latach 1923–1932 podopieczni P. Galasa rejestrowali grodziska w okolicach Bochni¹⁵⁵. Badania prowadzono metodycznie, najpierw zbierano informacje o nazwach miejscowości i „pól”, a następnie udawano się w hipotetyczne miejsca lokalizacji grodzisk. Tam zbierano materiały występujące luźno na powierzchni oraz wykonywano zdjęcia. Relacje z badań trafiały następnie na łamy „Orlego Lotu”. Wynikiem prac młodzieży z Bochni były cztery artykuły opisujące grodziska oraz mapka zamieszczona w 1932 roku w „Skarbcu”, dodatku do „Orlego Lotu”, przedstawiająca lokalizację grodzisk i kopców na terenie ówczesnego powiatu bocheńskiego¹⁵⁶.

O dokładności i dobrym przygotowaniu młodzieży do tego typu prac świadczą opisy badań i zabytków zamieszczane w artykułach. Za przykład może posłużyć opis Józefa Lipowskiego, który na wiadomość, że w miejscowości Kopalina przypadkowo ujawniły się zabytki archeologiczne, udał się na miejsce i tak je opisał: „Jedne są cząstkami naczyń dużych, grubych, niegładzonych zapewne w rękach wyrabianych, z ornamentem sznurowym lub paciorkowym. Z takiego samego materiału i podobnie wykonane są też części dużych pokryw na naczynia. Odmienny gatunek stanowią skorupki czarne, z innego materiału robione, cienkie, a mimo to bardzo twarde, starannie gładzone, z powierzchnią tak błyszczącą, jakby niedawno wyszły z pracowni garnarza. Te skorupki są częściami naczyń niewielkich, dość pękatych, z krótką przeważnie szyjką; ozdoby ich stanowią przeważnie rowki, skośnie ułożone. Prócz naczyń z ornamentem są i nieozdobne, gładkie czarki i z uchem wystającym ponad brzeg naczynia. Bardzo rzadkie są skorupki białawe, wykonane z tego samego materiału i tą samą techniką, co czarne”¹⁵⁷.

Archeologią interesowali się też uczniowie należący do Koła Młodzieżowego w Piaskach koło Lublina. Koło to jednak nie miało tak usystematyzowanego planu prac badawczych jak Koło z Bochni. Uczniowie sami odbywali

¹⁵⁵ Badania podjęto z inspiracji archeologów, w latach trzydziestych XX wieku prowadzono bowiem rejestrację grodzisk w związku z planowanym opracowaniem mapy. Na przykład J. Żurowski prowadził rejestrację na Śląsku, natomiast Gabriel Leńczyk na terenie ówczesnego województwa krakowskiego. M. M. Blombergowa, *O najstarszych mapach archeologicznych*, „Kwartalnik HNiT” 1992, nr 2, s. 151–172; A. Abramowicz, *Historia...*, s. 127–128.

¹⁵⁶ J. Korpała, *Grodzisko w Łapczycy*, „Orli Lot”, R. 4, 1923, nr 5, s. 69–70; J. Wnęć, *Grodziska w powiecie bocheńskim*, „Orli Lot”, R. 7, 1926, nr 8, s. 113, 114–118; J. Lipowski, *Grodzisko w Kopalinach*, „Orli Lot”, R. 11, 1930, nr 2, s. 28–29; F. Bajda, A. Zdebski, H. Kozub, A. Zięba, *Kopce w powiecie bocheńskim*, „Orli Lot”, R. 11, 1930, nr 2, s. 30–32. *Młodzież inwentaryzuje grodziska*, „Orli Lot”, R. 13, 1932, nr 2: „Skarbiec” 1932, nr 1, s. 1.

¹⁵⁷ J. Lipowski, op. cit., s. 29.

wycieczki w najbliższe okolice siedziby Koła i zbierali informacje na temat przypadkowych znalezisk. Następnie przesyłali je do redakcji „Orlego Lotu”. W 1925 roku opublikowano kilka krótkich artykułów na temat pojedynczych odkryć i znalezisk członków tego Koła¹⁵⁸.

Należy zaznaczyć, że podczas wycieczek krajoznawczych uwagę na zabytki archeologiczne zwracali opiekunowie i uczniowie wielu kół młodzieżowych. Świadczą o tym artykuły w „Orlim Locie”, wzmiankujące o różnych odkryciach dokonanych podczas takich wypraw¹⁵⁹.

Inspiracją wakacyjnych poszukiwań i zainteresowań zabytkami archeologicznymi była publikacja *Metodyka wycieczek krajoznawczych*, a także różnego rodzaju apele oraz instruktażowe artykuły zamieszczane w „Orlim Locie”. Zainteresowanie archeologią wśród uczniów zrzeszonych w kołach krajoznawczych nasiliło się po 1931 roku. W związku z tym z inicjatywy Tadeusza Seweryna i następnie pod jego redakcją zaczęto wydawać pismo „Skarbiec” – dodatek do „Orlego Lotu”, który w całości był finansowany z dotacji Departamentu Kultury i Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Aby prace archeologiczne były wykonywane z pożytkiem dla nauki, w pierwszym numerze dodatku poruszono sprawę roli społeczeństwa w zakresie ochrony zabytków archeologicznych. Następnie opiekunów kół i młodzież w nich zrzeszoną poinformowano o okręgach konserwatorskich i ich siedzibach¹⁶⁰. Dodatek „Skarbiec” wydawano do końca 1935 roku. Ukazało się w nim jeszcze kilkanaście artykułów informujących o pracach archeologicznych niektórych kół, potrzebach roztaczania opieki nad zabytkami w terenie oraz kilka wzmianek na temat odkryć i różnych zabytków.

W „Orlim Locie” na uwagę zasługuje cykl sześciu kolejnych artykułów poświęconych badaniom prehistorii, opublikowanych w latach 1937–1938. W pierwszym artykule z tego cyklu Albin Jura rozważył i ukazał młodym czytelnikom rolę, jaką odgrywała wówczas prehistoria w nauce polskiej¹⁶¹. W następnym artykule Stefan Nosek, ilustrując ryciną z typami zabytków, pouczał młodych krajoznawców, w jaki sposób rozpoznać i zbierać występujące luźno na powierzchni ziemi zabytki przedhistoryczne. Ponadto artykuł zawierał

¹⁵⁸ R. W., *Grób na polach kolonji Kęmbów*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, nr 1, s. 8; J. Gorajski, *Młot kamienny*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, nr 1, s. 9; Idem, *Kości*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, nr 1, s. 10; S. Jahołkowski, *Jakie monety znajdujemy w okolicy Piasków*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, nr 1, s. 9.

¹⁵⁹ T. Przypkowski, *Wspomnienia z wakacyj w r. 1921*, „Orli Lot”, R. 3, 1922, nr 7, s. 97, 104–109; L. Pawłowski, *Z wycieczki przyrodniczej w okolice Łodzi*, „Orli Lot”, R. 6, 1925, nr 5 i 6, s. 69–72; P. Słaboń, *Kopiec „Popielów”*, „Orli Lot”, R. 8, 1927, nr 8–9, s. 167–168; *Cmentarzysko ciałopalne w okolicy Nakła*, „Z pracy kół”, „Orli Lot”, R. 19, 1938, nr 6, s. 97–98.

¹⁶⁰ *Nasze nowe zadania*, „Skarbiec” 1931, nr 1, s. 1–2, [za:] „Orli Lot”, R. 12, 1931; *Okręgi konserwatorskie*, „Skarbiec” 1931, nr 1, s. 2–3, [za:] „Orli Lot”, R. 12, 1931.

¹⁶¹ A. Jura, *Prehistoria i jej znaczenie w nauce*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 36–37.

cenną wskazówkę: „Przy zbieraniu zabytków na powierzchni jedna powinna przyświecać zasada. O ile mam wątpliwości, czy dany przedmiot jest zabytkiem czy nie, lepiej podnieść go i dać do oceny archeologowi aniżeli wyrzucić. Na to ostatnie zawsze czas będzie. Sumienne zbieranie nawet niepozornych nieraz zabytków i przekazanie ich do muzeum da nam poczucie spełnionego obowiązku wobec przeszłości, iż uratowaliśmy pamiątkę po praojcach, od których w dziedzictwie te ziemie otrzymaliśmy i wobec nauki polskiej, którą wsparliśmy własną pracą, własnym wysiłkiem”¹⁶².

W kolejnym artykule Rudolf Jamka przedstawił historię ustalenia wieku zabytków przedhistorycznych oraz opisał stratygraficzną i typologiczną metodę ich datowania. Dodatkowo zaprezentował tabelę chronologiczną, ukazującą podział pradziejów od początku epoki kamienia, kończąc na okresie wczesnohistorycznym w 1000 roku n.e.¹⁶³

O ile wcześniejsi autorzy przedstawili czytelnikom wskazówki, zalecenia i metody datowania zabytków ruchomych, o tyle w następnym artykule Gabriel Leńczyk omówił rodzaje nieruchomości przedhistorycznych. Zaprezentował sposoby ich odnajdywania i inwentaryzowania. Zaproponował młodzieży zbieranie nazw miejscowości i „pól”. Ważny był sposób, podany przez autora, w jaki młodzież mogłaby się przyczynić do zinwentaryzowania zabytków nieruchomości: „W czasie feryj świątecznych czy letnich [młody krajoznawca] rozmawia ze starszymi ludźmi, z polowymi, z leśnikami, z rówieśnikami, spisuje sobie nazwy pól, notuje ślady zabytków, czy zabytki szczęśliwie dochowane, zapisuje na czym gruncie one leżą, kto może udzielić na miejscu wskazówek i dać objaśnienia, jeżeli ma ochotę nakreśli planik sytuacyjny i zaznaczy punktami zanotowane szczegóły i odsyła to jako zgłoszenie do najbliższego ośrodka naukowego np. do Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Oddział w Krakowie, Muzeum Archeol. Pol. Akad. Umiej. ul. Sławkowska 17”¹⁶⁴.

W następnym artykule tej serii Jan Bartys docenił rolę młodych krajoznawców w procesie ochrony zabytków przedhistorycznych występujących w terenie. Zwrócił uwagę na niewiedzę społeczeństwa z dziedziny prehistorii. Przytoczył przykłady niszczenia wartościowych zabytków w wyniku prac rolniczych. W związku z tym wystosował apel, aby przy okazji odbywania wycieczek młodzież zrzeszona w Kołach Młodzieżowych Towarzystwa stała się rzecznikami na rzecz uświadamiania włościan oraz gospodarzy o znaczeniu znajdujących i niszczonej przez nich urn, pojedynczych skorup i innych

¹⁶² S. Nosek, *Jak rozpoznać zabytki przedhistoryczne*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 40.

¹⁶³ R. Jamka, *W jaki sposób doszli uczeni do określenia wielu zabytków przedhistorycznych*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 40–43.

¹⁶⁴ G. Leńczyk, *Prehistoryczne zabytki nieruchome i ich inwentaryzacja*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 43–44.

zabytków¹⁶⁵. Autor pouczał, aby młodociani badacze w przypadku zetknięcia się z zabytkami archeologicznym notowali miejsca ich występowania i zaznaczali je na mapkach. Jednocześnie zaprezentowany został przykład takiej mapki. Zebrane informacje i mapki należało przesyłać do Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności.

Kilkukrotnie w poprzednich artykułach pojawiła się sprawa muzeum archeologicznego. W związku z tym Tadeusz Reyman podjął się ukazania funkcji, jaką pełniły wówczas te instytucje. Na początku wskazał różnice pomiędzy placówkami muzealnymi o charakterze artystycznym, przemysłowym, technicznym czy też etnograficznym a muzeami archeologicznymi¹⁶⁶. Autor poinformował, że gromadzone w muzeach archeologicznych zabytki poddawano konserwacji, następnie przystępowano do ich opracowania naukowego i potem mogły trafiać na wystawę. Poza tym – według autora – muzea archeologiczne, jak żadne inne, miały aspiracje pełnienia funkcji placówek oświatowych, w których młodzież szkolna na podstawie zgromadzonych tam eksponatów mogłaby poznawać dzieje własnego państwa. Ważną dziedziną działalności muzeów archeologicznych było także skupianie specjalistów prehistoryków, którzy, pracując w dziale niedostępnym dla zwiedzających, analizowali kontekst i tło zabytków tam zgromadzonych. W ten sposób w muzeach archeologicznych dział ten mógł przybierać formę naukową.

Po omówieniu zasadniczych zagadnień i problemów związanych z badaniami terenowymi opracowano specjalny *Kwestionariusz do badań prehistorycznych* w celu ujednoczenia pracy kół w dziedzinie archeologii. Następnie uchwałą Zjazdu Delegatów Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej w Krakowie w 1937 roku *Kwestionariusz* ten polecono stosować do spisywania stanowisk i zabytków przedhistorycznych. *Kwestionariusz* wydrukowano w „Orlim Locie”, a dwa lata później w formie broszurki¹⁶⁷.

W celu wykonania powierzonego zadania Zarządy Kół przystąpiły do ułożenia planu działania i określiły obszar działalności. Schemat pracy polegał na zapoznaniu się z terenami okolicznych wsi, położonymi dookoła miejscowości, w której znajdowało się koło. Dopiero po zebraniu wyczerpujących wiadomości z tych najbliższych okolic należało przesuwać działania na miejscowości położone dalej w wyznaczonym obszarze. W przypadku gdyby na terenie jednej miejscowości pracowało kilka organizacji, wówczas zbierano delegatów wszystkich i wspólnie rozgraniczano teren działalności poszczegól-

¹⁶⁵ J. Bartys, *Rola krajoznawcy w ochronie zabytków przedhistorycznych w terenie*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 44–47.

¹⁶⁶ T. Reyman, *Rola muzeum archeologicznego*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 47–48.

¹⁶⁷ *Kwestionariusz do badań prehistorycznych*, Warszawa 1939.

nych kół. Dla każdej wsi, w której odkryto lub zarejestrowano zabytki przedhistoryczne, zalecano przeznaczać osobną kartkę *Kwestionariusza*¹⁶⁸.

Podczas zbierania wiadomości o obiektach archeologii należało także zasięgać informacji u kilku osób zamieszkałych w różnych punktach wsi. W razie uzyskania rozbieżnych wiadomości o tym samym obiekcie należało wpisać o tym informację w „uwagach” *Kwestionariusza*. W celu wypełnienia punktu dotyczącego zabytków archeologicznych wykonanych z metali zalecano zasięgnąć opinii kowala wiejskiego, który jako znawca obróbki metalu mógł służyć pomocą fachową. *Kwestionariusz* obligował badaczy do narysowania i sfotografowania odnalezionych zabytków. Zobowiązywał również do sprawdzenia z autopsji miejsca występowania zabytków przedhistorycznych¹⁶⁹.

W przypadku znalezienia zabytków na gruntach niezagospodarowanych instrukcja do wypełniania *Kwestionariusza* zalecała, aby poszukać fragmentów naczyń, drobnych kości i przedmiotów krzemienych, miedzianych czy tym podobnych i przesłać je z dokładnym opisem miejsca znalezienia do Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Przedmioty zebrane w różnych miejscach polecano pakować osobno z dodaniem karteczki, na której powinny się znaleźć następujące informacje: nazwa miejscowości, powiat, imię i nazwisko właściciela gruntu, z którego zebrano zabytki. Zalecano także sporządzać dokładne szkice sytuacyjne terenu oraz – o ile to możliwe – fotografować miejsce znalezienia i całą dokumentację dołączyć do zabytków.

Działalność i prace krajoznawcze młodzieży były dobrze zorganizowane. Nadzór nad pracą młodzieży sprawowali opiekunowie, co było gwarancją wykonania poprawnej pracy. Opiekunowie kół byli przygotowywani na odpowiednich kursach z metodyki krajoznawstwa.

W 1930 roku na łamach „Ziemi” działacze Oddziału Towarzystwa w Pabianicach przedstawili program kursu z metodyki krajoznawczej dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich, a także innych osób zainteresowanych krajoznawstwem. Uczestnicy kursu po jego ukończeniu mogli brać udział w pracach krajoznawczych Kół Młodzieżowych Towarzystwa. Kursy miały być prowadzone w miesiącach letnich w czasie trwania wakacji.

W programie kursu przewidywano następujące zajęcia i wymiar czasu:

- Krajoznawstwo i jego znaczenie pod względem wychowawczym i gospodarczym – 5 godzin;
- Metodyka badań krajoznawczych na terenie regionu czy powiatu (badania dziejów i terenu, krajoznawcze ekspedycje naukowe, rodzaj pracy, podział

¹⁶⁸ *Objaśnienia do kwestionariusza*, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 50–51.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

pracy, zbieranie okazów muzealnych, badania przejawów życia, znaczenie fotografii, zdobywanie danych statystycznych, ich opracowanie, poszukiwanie źródeł do opracowań, opracowanie bibliografii) – 20 godzin;

- Budownictwo polskie – 25 godzin;
- Ludoznawstwo (tradycje, wierzenia, mowa, pieśni, poezja, stroje, przemysł ludowy, sztuka ludowa) – 40 godzin;
- Muzea regionalne i krajoznawcze – 5 godzin;
- Regionalizm i jego znaczenie w życiu społecznym, gospodarczym i sztuce – 5 godzin;
- Organizacja wycieczek – 5 godzin;
- Wycieczki do miejscowości historycznych, na wieś, badanie okolicy, zwiedzanie muzeów, ćwiczenia praktyczne – 15 godzin¹⁷⁰.

Jednocześnie zalecano, aby kursy organizować w „miejscowościach niezbyt wybitnych pod względem etnograficznym” po to, by udowodnić, że badania krajoznawcze mogą być owocne na wszystkich terenach kraju. Nauka i zakwaterowanie na kursach powinny być bezpłatne. Słuchacze mieli płacić jedynie za utrzymanie. Na miejscu odbywania kursu bezwzględnie musiała być czynna biblioteka z czytelnią zaopatrzona w stosowną literaturę oraz czasopisma krajoznawcze. Niestety, materiały źródłowe nie pozwalają na przeanalizowanie kwestii, czy program ten realizowano i w jakim zakresie.

Kształcenie na kursach wakacyjnych opiekunów, instruktorów młodzieżowych, a także samej młodzieży na szeroką skalę rozpoczęło się od 1931 roku. W tym roku Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej zorganizowała pierwszy miesięczny kurs dla nauczycieli szkół powszechnych z całej Polski i wydała specjalny „Biuletyn” poświęcony sprawom krajoznawczym i organizacyjnym. Trudno jest dziś podać jednoznacznie, ile zorganizowano obozów instruktorskich, ponieważ po lekturze roczników „Orlego Lotu” można się tylko zorientować o ich przybliżonej liczbie oraz pobieżnie o tematyce szkoleń krajoznawczych¹⁷¹.

Kursy krajoznawcze organizowano także dla młodzieży z Kół Młodzieży Szkolnej Towarzystwa. Były one prowadzone osobno dla dziewcząt i dla

¹⁷⁰ *Projekt kursów krajoznawczych dla nauczycieli i instruktorów krajoznawstwa*, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 2, s. 38–39.

¹⁷¹ Między innymi są wiadomości o następujących kursach: III Kursie Nauczycielskim Krajoznawczym, trwającym od 3 do 20 lipca 1933 roku, zatwierdzonym przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, prowadzonym przez L. Węgrzynowicza, na którym zajmowano się historią kultury, kulturą współczesną w sztuce, budownictwem, techniką i sportem; następnie o kursie zorganizowanym na przełomie 1933 i 1934 roku, również prowadzonym przez L. Węgrzynowicza, w którym wzięli udział przedstawiciele dwunastu Kół (łącznie trzydzieści osób). Uczestnicy na piętnastu spotkaniach wysłuchali dwunastu referatów i dyskutowali na tematy w nich poruszone. Dla kursantów zorganizowano trzy wycieczki w okolice Krakowa, a dodatkowym poszerzeniem wiedzy krajoznawczej była lektura „Orlego Lotu” i innych czasopism krajoznawczych.

chłopców. Za prekursorkę wakacyjnych obozów krajoznawczych uważa się Helenę Czapelską¹⁷². W celu poszerzenia wiedzy krajoznawczej swoich podopiecznych zaproponowała ona zorganizowanie obozu instruktorskiego według autorskiego programu, który przewidywał:

- poznanie okolicy poprzez wędrówki piesze;
- zbieranie wiadomości według opracowanych uprzednio kwestionariuszy, w których zawarte wiadomości miały dostarczyć materiału do badań naukowych i posłużyć jako materiał porównawczy dla młodzieży z innych stron Polski;
- obserwacje meteorologiczne.

Pierwszy tego typu obóz dla dziewcząt został zorganizowany od 3 do 16 lipca 1933 roku w Sopotni Małej koło Żywca, a prowadzony był przez H. Czapelską. Natomiast obozy dla chłopców zapoczątkował w 1934 roku Piotr Galas¹⁷³, założyciel Koła Młodzieży Szkolnej przy Gimnazjum i Liceum Męskim w Bochni. Czterotygodniowy obóz (lipiec–sierpień 1934 roku) został zorganizowany w Jurgowie na Spiszu.

Interesujący krajoznawczy obóz instruktorski był zorganizowany w Augustowie w dniach od 3 do 24 lipca 1937 roku. Przeznaczony był dla dziewcząt ze szkół średnich i miał na celu:

- zapoznanie uczestniczek ze wszystkimi dziedzinami pracy krajoznawczej;
- przygotowanie do samodzielnych badań z zakresu przyrody, geologii, geografii, etnografii, gwary ludowej, prehistorii i historii, zapoznanie z organizacją pracy w Kołach Młodzieży Szkolnej i przygotowaniem do prowadzenia takiej pracy w kole;
- zapoznanie z organizowaniem i przeprowadzeniem wycieczek krajoznawczych, poznanie wszystkich aspektów życia na wyznaczonym terenie;
- opracowanie monografii jednej wsi,
- pracę społeczną na rzecz wsi;
- nabycie umiejętności robienia notatek, przeprowadzania wywiadów, suszenia roślin, zabezpieczania zabytków archeologicznych – wszystko pod kierunkiem instruktorów zajęć obozowych.

Kadrę obozu stanowiły: mgr Jadwiga Klimaszewska – kierowniczka obozu, asystentka Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie – prowadziła zajęcia z zakresu etnografii, geografii, geologii; mgr Aniela Kluzekówna – zajmowała

¹⁷² Helena Czapelska – nauczycielka gimnazjalna geografii, opiekunka żeńskiego Koła Młodzieży Szkolnej przy Państwowym Seminarium Żeńskim w Żywcu. J. B. Twaróg, *Kierunki kształcenia krajoznawczego w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym 1918–1950, ze szczególnym uwzględnieniem działalności Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej*, luty 2004, http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_kkk.

¹⁷³ Piotr Galas – filolog, nauczyciel gimnazjalny z Bochni. Członkowie prowadzonego przez niego Koła byli wielokrotnie nagradzani za opracowania kwestionariuszy tematycznych. *Ibidem*.

się zagadnieniem przyrody i ochrony przyrody; mgr Helena Kluzekówna – nauczycielka gimnazjalna, która wprowadzała obozowiczów w problemy gwaru ludowej i literatury ludowej; mgr Anna Kutrzebianka – asystentka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie przedstawiająca problematykę historii i prehistorii.

Siedzibą obozu była szkoła nad jeziorem w zalesionej okolicy. Wymagano, aby uczestniczki, korzystając z literatury, wcześniej zapoznały się z krainą geograficzną miejsca obozowania (z geologią, geografiami, historią i prehistorią). Młode uczestniczki obozu, przekraczające nieco 15 lat, chcące uzyskać stopień instruktorki, zobowiązane były przed przybyciem na obóz zapoznać się z wieloma publikacjami obowiązkowymi oraz dodatkowymi¹⁷⁴. Powinny również umieć się posługiwać mapami sztabowymi w terenie.

Wszystkie obozy, o których zachowały się informacje źródłowe, omówiła Janina Barbara Twaróg w opracowaniu: *Kierunki kształcenia krajoznawczego w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym 1918–1950, ze szczególnym uwzględnieniem działalności Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej*¹⁷⁵.

Należy zaznaczyć, że Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, oprócz szkoleń dla opiekunów młodzieżowych i samej młodzieży organizowało specjalne kursy dla przewodników wycieczek krajoznawczych. Pierwsze – zorganizowano w latach dwudziestych XX wieku i kształcono na nich przewodników po różnych miastach czy okolicach¹⁷⁶. Źródła informują, że dla członków Towarzystwa przewidywano również kursy z metodyki krajoznawstwa, na których zapoznawano uczestników z różnymi dziedzinami prac krajoznawczych, w tym również z ochroną zabytków. Szkolenia adresowane były przede wszystkim do nauczycieli, studentów, duchowieństwa oraz urzędników. Członkom

¹⁷⁴ Lektury obowiązkowe: *Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej*, Kraków 1934; S. Niemcówna, *Metodyka pracy w kołach krajoznawczych*, Kraków 1921; *Metodyka wycieczek krajoznawczych*, Warszawa 1919; F. Bujak, *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920; S. Poniatowski, *Etnografia Polski*, Wiedza o Polsce, t. 3, Warszawa 1932; ks. H. Weryński, *Nasz stosunek do przyrody i jej ochrony*, Kraków 1931. Pozycje będące rozszerzeniem lektur podstawowych: J. Kostrzewski, *Pradzieje ziem polskich*, Wiedza o Polsce, t. 1, Warszawa 1932; XVIII rocznik „Orlego Lotu” (1937 r.) dział prehistoryczny; E. Ringgenbach, *Jak może młodzież chronić przyrodę*, Kraków 1929; B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce*, Kraków 1929; S. Tomkiewicz, *Style w architekturze kościelnej*, Kraków 1923; K. Nitsch, *O języku polskim*, Kraków 1920.

¹⁷⁵ Kraków, luty 2004 roku, na stronie internetowej: http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_kkk.

¹⁷⁶ Jeden z pierwszych profesjonalnych kursów zorganizowano w Warszawie od 29 listopada do 15 grudnia 1927 roku. Kurs przewidywał wykształcenie przewodników po Warszawie. W jego programie przewidziano jedenaście godzin wykładów z: historii, rozwoju terytorialnego miasta, architektury, metodyki wycieczek miejskich. Uzupełnieniem kursu były dwie wycieczki: zapoznająca z najnowszymi dzielnicami, prowadzona przez inż. Skoczka z Wydziału Budowlanego miasta Warszawy oraz wycieczka metodyczna po dzielnicy staromiejskiej prowadzona przez Józefa Kołodziejczyka. W kursie uczestniczyło trzydzieści osób – piętnastu urzędników, siedmiu studentów, ośmiu nauczycieli. *Instruktorski kurs dla przewodników po Warszawie*, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 2, s. 32.

Towarzystwa, zainteresowanym badaniami archeologicznymi, zalecano korzystanie z kursów organizowanych przez Polskie Towarzystwo Prehistoryczne w Poznaniu. W jednym z numerów „Ziemi” opublikowano nawet program takiego kursu przeznaczanego dla nauczycieli¹⁷⁷.

Ze względu na brak informacji źródłowych o działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w okresie międzywojennym nie jest również możliwe omówienie sprawy popularyzacji wiedzy archeologicznej. Należy podkreślić, że podobnie jak w przednim okresie popularyzacja, w tym archeologiczna, zajmowały ważne miejsce w całej działalności Towarzystwa. Realizowano ją poprzez organizowanie odczytów i wycieczek, artykuły w czasopismach, wydawnictwa i inne aktywności.

Akcja odczytów dla członków Towarzystwa oraz szerokiego grona publiczności rozwijała się przez cały omawiany okres. Ponadto w Warszawie podjęto inicjatywę organizowania bezpłatnych niedzielnych odczytów dla społeczeństwa. Spotkania dla członków obejmowały tematykę z zakresu krajoznawstwa, historii ziem polskich i metodyki badań krajoznawczych, z kolei odczyty publiczne miały typowo krajoznawczy i historyczny charakter.

Akcję odczytową prowadzono zarówno w Centrali w Warszawie, jak również w wielu oddziałach terenowych Towarzystwa. W niektórych oddziałach zawiązywały się specjalne Sekcje Odczytowe, które kierowały właściwą organizacją spotkań. W Towarzystwie wygłaszano je na posiedzeniach zarządów oddziałów przy okazji świętowania przeróżnych rocznic, a także bez specjalnych okazji. Sekcje Odczytowe wyznaczały referentów oraz ustalały plany odczytów. Sekcje, co prawda, prowadziły rejestry referatów wygłaszanych podczas odczytów, jednak w sprawozdaniach nadsyłanych do Centrali Towarzystwa wzmiankowano jedynie o liczbie odczytów i ewentualnie o tym, ilu było na nich słuchaczy. Poza wyjątkami nie informowano o tematach referatów ani ich autorach¹⁷⁸. W związku z tym nie jest możliwe uzyskanie informacji na temat treści wygłoszonych referatów archeologicznych.

Należy też zaznaczyć, że do propagowania idei i zadań krajoznawczych wykorzystywano prasę codzienną, periodyki i radio. Już w 1926 roku Polskie Towarzystwo Krajoznawcze weszło w porozumienie z Dyrekcją Warszawskiej Radiostacji w kwestii wygłaszania drogą radiową wykładów krajoznawczych. Odtąd Radiostacja raz na tydzień (w poniedziałki) w godzinach wieczornych

¹⁷⁷ *II kurs prehistorji dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich*, „Z kraju i ze świata”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 6, s. 92.

¹⁷⁸ Z kilku sprawozdań miesięcznych oddziałów z Kielc i Sandomierza wynika, że autorami odczytów byli miejscowi działacze Towarzystwa, a także zapraszani goście – specjaliści z różnych dziedzin naukowych. Patrz: sprawozdania z działalności Towarzystwa wymienione w spisie literatury.

nadawała 15–20-minutowe audycje, w których członkowie Towarzystwa odczytywali referaty z różnych dziedzin krajoznawstwa¹⁷⁹.

W sprawozdaniu za rok 1924 odnotowano, że akcją odczytową Towarzystwa kierował Józef Kołodziejczyk. W Towarzystwie (w jego oddziałach) zorganizowano wówczas trzydzieści dziewięć odczytów, które zainteresowały około sześciu tysięcy słuchaczy¹⁸⁰. W sprawozdaniu za 1933 rok poinformowano już o stu siedemdziesięciu jeden odczytach, które skupiły około dwudziestu sześciu tysięcy pięciuset słuchaczy¹⁸¹. Liczba odczytów i frekwencja słuchaczy ciągle rosła, następane informacje pochodzą ze sprawozdania z 1935 roku. Stu dziewięćdziesięciu pięciu odczytów wysłuchało wówczas trzynaście tysięcy sześciuset trzynastu słuchaczy. Zaznaczono, że w Warszawie podczas prelekcji pokazywano filmy krajoznawcze¹⁸².

W roku następnym utrzymał się wzrost liczby słuchaczy – zorganizowano dwieście osiemnaście prelekcji z udziałem dwudziestu tysięcy dwustu siedemdziesięciu pięciu osób. Natomiast od 1937 roku zaczął się powolny spadek frekwencji słuchaczy, same zaś odczyty nabrały charakteru luźnych spotkań. Jako przykład może służyć frekwencja na odczytach. We wspomnianym 1937 roku zorganizowano wówczas dwieście trzydzieści odczytów, w których uczestniczyły szesnaście tysięcy dziewięćset trzydzieści dwie osoby¹⁸³. W 1938 roku na dwustu czterdziestu dziewięciu odczytach doliczono się jedenastu tysięcy pięciuset trzydziestu czterech słuchaczy¹⁸⁴.

Jako uzupełnienie odczytów z metodyki krajoznawstwa organizowano wycieczki Towarzystwa. W omawianym okresie, obok wycieczek o charakterze typowo turystycznym i wypoczynkowym, można wyróżnić trzy zasadnicze rodzaje wycieczek.

Pierwszy rodzaj to wyprawy o charakterze masowym, skupiające od około dwustu do dwóch tysięcy siedmiuset trzynastu¹⁸⁵ uczestników. W ich trakcie zwiedzano określone regiony i wybrane miasta. Podczas tych wycieczek podziwiano krajobrazy, infrastrukturę oraz zabytki architektury miejskiej i ogólnie popularyzowano krajoznawstwo.

¹⁷⁹ Wykłady przez radio, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 6, s. 95–96.

¹⁸⁰ Nie jest możliwa do ustalenia liczba referatów prezentowanych podczas odczytów. A. Janowski, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w r. 1924*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 10, s. 223.

¹⁸¹ *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w r. 1933*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 7–8, s. 188.

¹⁸² *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 10–11, s. 282.

¹⁸³ XXXI *Sprawozdanie...*, s. 132.

¹⁸⁴ XXXII *Sprawozdanie...*, s. 195.

¹⁸⁵ Jedna z wycieczek zorganizowanych w 1938 roku przez Oddział PTK w Baranowiczach, do Wilna. Ibidem, s. 188.

Drugi rodzaj to zwykłe wycieczki krajoznawcze, z liczbą uczestników od dwudziestu pięciu do trzydziestu osób, odbywane w każdy prawie zakątek ziem polskich, ale także poza granice. Tego typu wycieczki zazwyczaj były organizowane w tereny podmiejskie i na nich także podziwiano piękno krajobrazu. Na tego rodzaju wycieczkach wygłaszano różne odczyty. Zazwyczaj mówiono o historii, zabytkach kultury i sztuki. Zdarzało się, że i o prehistorii.

Trzeci rodzaj to specjalistyczne wycieczki o charakterze ekspedycji krajoznawczych, odbywane zazwyczaj z ograniczoną liczbą uczestników, wahającą się od pięciu do piętnastu osób, ale również dochodzące do skutku przy udziale dwóch osób. Te ekspedycje krajoznawcze były organizowane z określonym zagadnieniem krajoznawczym (flora, fauna, miejscowe zwyczaje, piękno krajobrazu itd.) czy też archeologicznym (badania wykopaliskowe lub pomiary ruin zamków i dawnych umocnień). Głównym celem takich wycieczek było dotarcie do wyznaczonego obiektu, przeprowadzenie na miejscu wywiadu, badań, zgromadzenie materiałów, sporządzenie stosownych notatek, rysunków i zdjęć fotograficznych. Materiały z takich ekspedycji były opracowywane przez specjalistów, ewentualnie przez konkretny oddział Towarzystwa. Często publikowano relacje i wyniki z takich badań we własnych czasopismach i broszurach bądź w miejscowej prasie. Następnie trafiały one do jednego z muzeów prowadzonych przez Towarzystwo lub do innej placówki i tam były depozytowane. Ciekawsze zabytki eksponowano na wystawach. Czasami wyniki badań z tego typu wycieczek stawały się tematem i przedmiotem referatów wygłaszanych na odczytach krajoznawczych.

Należy jeszcze zaznaczyć, że przewodnikami niektórych wycieczek Towarzystwa byli prehistorycy, którzy oprowadzali uczestników po archeologicznych działach muzeów oraz badanych stanowiskach archeologicznych, jak na przykład Zdzisław Rajewski – po Muzeum w Poznaniu oraz Józef Kostrzewski – po stanowisku archeologicznym w Biskupinie¹⁸⁶.

Podobnie jak w przypadku odczytów akcja wycieczkowa była zakrojona na szeroką skalę. Z wycieczkami wiązała się cała sfera działań organizacyjnych. Towarzystwo ciągle rozwijało sieć własnych schronisk. Członkowie Towarzystwa i młodzież z kół młodzieżowych znakowali szlaki turystyczne, ale również zabezpieczali konkretne obiekty docelowe wycieczek. W źródłach można znaleźć informacje, że członkowie Towarzystwa znakowali i zabezpie-

¹⁸⁶ W związku z podjętą współpracą Towarzystwa z wojskiem w marcu 1933 roku Oddział PTK w Poznaniu przyjmował wycieczkę żołnierzy z Korpusu Ochrony Pogranicza. Osiemnastu żołnierzy zostało oprowadzonych przez Zdzisława Rajewskiego po dziale przedhistorycznym Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu. Wzmianka w: *Poznań*, „Z życia okręgów i oddziałów PTK”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 7–8–9, s. 155. W lipcu 1936 roku jedną z atrakcji przewidzianych z okazji otwarcia schroniska PTK na Ostrowie Lednickim (wyspa na Jeziorze Lednickim) była wycieczka do Biskupina kierowana przez Józefa Kostrzewskiego. Wzmianka w: *Uroczystości Lednickie*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 7–8, s. 208.

czali także stanowiska archeologiczne¹⁸⁷. W celu właściwego organizowania oraz koordynacji wycieczek w 1927 roku zawiązano przy Radzie Głównej Towarzystwa specjalną Komisję Wycieczkową. Nie jest możliwe dokładne omówienie sprawy wycieczek, a także zapoznanie się z ich charakterem, ponieważ brakuje stosownych materiałów źródłowych.

Kolejną w okresie dwudziestolecia dziedziną działalności Towarzystwa, w której przejawiał się popularyzacyjny nurt archeologiczny, były wydawnictwa własne. W dużej liczbie publikacji w formie przewodników, wydawnictw okolicznościowych i broszur uwzględniano informacje o badaniach, stanowiskach archeologicznych i zabytkach architektury. Natomiast brak typowo archeologicznych pozycji wydanych lub wspieranych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Uzupełnieniem tej luki miały być informacje o specjalistycznych publikacjach, które zamieszczano w specjalnej rubryce „Ziemi”. Rubryka początkowo nazywała się „Wydawnictwa, zapowiedzi i recenzje”. Później nazwa się zmieniała¹⁸⁸. Informowano w niej o wszystkich bieżących publikacjach Towarzystwa oraz innych związanych z krajoznawstwem. W szeregu opracowań omawianego okresu poinformowano o najważniejszych pozycjach z literatury archeologicznej. Nadmienić należy, że czasami podając wiadomości o konkretnej książce, zamieszczano także krótkie streszczenie jej treści.

Należy jeszcze wspomnieć, że w celu zapewnienia członkom Towarzystwa dostępu do fachowej literatury krajoznawczej kontynuowano gromadzenie różnego rodzaju publikacji w Bibliotece, którą powierzono opiece Oddziału Towarzystwa w Warszawie.

W grudniu 1921 roku, kiedy obchodzono uroczystości piętnastej rocznicy założenia Towarzystwa, do niewątpliwych osiągnięć zaliczono rozwój biblioteki, która liczyła wówczas około dziesięciu tysięcy pozycji książkowych, około piętnastu tysięcy przezrocy oraz miała bogaty dział kartograficzny. Zaznaczono, że Biblioteka Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego była największym, a zarazem najpełniejszym w kraju księgozbiorem poświęconym krajoznawstwu¹⁸⁹. Od 1924 roku Biblioteką Towarzystwa opiekowała się Regina Danysz-Fleszarowa, która uzyskała zapomogę na powiększenie zbiorów od Naczelnika Wydziału Bibliotek Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publiczne-

¹⁸⁷ Na przykład stanowisko w „Krzemionkach Opatowskich”, a także w Odrach (pow. Chojnice) na Pomorzu. Patrz: S. Jeżewski, *Zarys Historii Oddziałów PTK i PTTK w Ostrowcu Świętokrzyskim 1913–1973*, Ostrowiec Świętokrzyski 1973, s. 9–10; *Z kroniki Oddziału PTK w Chojnicach*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 3, s. 68.

¹⁸⁸ Między innymi funkcjonowała pod nazwami: „Z książek i czasopism”, „Z piśmiennictwa” itd.

¹⁸⁹ *Piętnastolecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 1, s. 4.

go¹⁹⁰. Do 1939 roku zbiory Biblioteki systematycznie rosły, a jego członkowie bez ograniczeń mogli korzystać z jej zasobów.

W okresie międzywojennym archeologię popularyzowano na różnego rodzaju wystawach krajoznawczych, na których prezentowano materiały z ziem polskich. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze zorganizowało wiele takich imprez. Wiadomo, że w większości były to wystawy fotograficzne.

Na szczególną uwagę zasługuje Wystawa Świętokrzyska, na której prezentowano zabytki i różne materiały archeologiczne. Została ona zorganizowana w Warszawie w marcu i kwietniu 1936 roku, a następnie w maju przeniesiono ją do Kielc. W przygotowaniu wystawy uczestniczyły oddziały terenowe Towarzystwa z Ostrowca Świętokrzyskiego i Starachowic, które przy wsparciu Muzeum Przemysłu i Techniki pod kierunkiem Mieczysława Radwana opracowały dział historyczno-kulturalny obejmujący: osadnictwo, prehistorię, etnografię, dzieje walk zbrojnych o niepodległość na terenie województwa świętokrzyskiego i inne¹⁹¹.

W Warszawie wystawa cieszyła się dużym zainteresowaniem, w ciągu niepełna dwóch miesięcy bowiem zwiedziło ją dwadzieścia jeden tysięcy osób¹⁹².

Okręgi i oddziały terenowe Towarzystwa

W dwudziestoleciu międzywojennym działalnością archeologiczną wyróżniało się kilka oddziałów terenowych Towarzystwa. Członkowie poszczególnych oddziałów angażowali się też w ochronę zabytków, tym samym wspomagając państwową instytucję. Należy wyraźnie podkreślić, że w omawianym okresie wszelka archeologiczna działalność badawcza mogła być realizowana tylko i wyłącznie w porozumieniu z konserwatorami zabytków należącymi początkowo do Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, a następnie Państwowego Muzeum Archeologicznego.

Pierwsze prace konserwatorskie bezpośrednio po zakończeniu działań I wojny światowej podjęto w Oddziale Towarzystwa w Piotrkowie Trybunalskim. Po opuszczeniu Piotrkowa Trybunalskiego przez wojska rosyjskie w miejscowym Oddziale zawiązała się Komisja odbudowy zamku piotrkowskiego. Przewodniczącym został F. Otwocki z Dobiecina, jego zastępcą M. Rawita-Witanowski, a sekretarzem E. Rembek. Na skarbnika wybrano K. Konołowicza, natomiast w poczet członków Komisji weszli: F. Nowicki, F. Hilchen,

¹⁹⁰ A. Janowski, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w r. 1924*, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 10, s. 224.

¹⁹¹ Informacje o wystawie: *Wystawa Świętokrzyska*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 25, 1935, nr 11–12, s. 259; *Wystawa Świętokrzyska jako Muzeum PTK im. St. Żeromskiego w Kielcach*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 5, s. 133–139; A. Massalski, A. Rembalski, op. cit., s. 42.

¹⁹² A. Massalski, A. Rembalski, op. cit., s. 42.

J. Krupa, W. Skierski, J. Dunikowski, J. Stankowski, F. Trepka, ks. W. Jasiński, W. Olszewski.

W październiku 1918 roku komitet uzyskał od władz okupacyjnych wyłączenie zamku z postoju wojsk i oddanie go pod opiekę Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Sporządzono kosztorys odbudowy zamku, na podstawie którego wyliczono koszt inwestycji na 89 000 rubli. Przystąpiono do gromadzenia funduszy oraz wydano odezwę do społeczeństwa.

Pierwsze prace na zamku polegały na usunięciu drewnianego przedsionka i kopuły. Akcją gromadzenia funduszy rozpoczęto zdecydowanie. Sejmik powiatowy przyznał zapomogę – 2000 koron, uzyskano też zezwolenie na wycinkę 200 m² drzewa z lasów państwowych, a Wielki Dziekan Piotrkowski wydał odezwę o poparcie materialne do księży proboszczów¹⁹³.

Do 1924 roku wstępnie odremontowano mury zamku i przystąpiono do gromadzenia funduszy na odnowienie wnętrza oraz umieszczenie piastowskiej tarczy herbowej¹⁹⁴. W roku następnym urządzono koncert, z którego dochód przeznaczono na renowację zamku. Aby pozyskać finanse, sprzedawano też specjalne znaczki. Pod koniec roku otrzymano zapomogę z Magistratu¹⁹⁵, która pozwoliła na postęp prac wewnątrz zamku i założenie elektryczności¹⁹⁶.

W 1926 roku Muzeum Oddziału w Piotrkowie jako pierwsze wydało opracowany przez M. Rawita-Witanowskiego katalog własnych zbiorów, który obejmował działy: przyrodniczy i humanistyczny¹⁹⁷.

W 1929 roku w remont zamku włączył się Urząd Konserwatorski. Prace prowadzono zgodnie z wytycznymi Franciszka Hilchena. Remont obiektu pochłonął wówczas kwotę 2246 złotych i 52 groszy z budżetu Oddziału w Piotrkowie Trybunalskim¹⁹⁸.

Do wybuchu II wojny w sprawozdaniach Towarzystwa jeszcze wielokrotnie informowano o pracach renowacyjnych zamku w Piotrkowie Trybunalskim, jednak szczegółowo ich nie opisano.

Należy zaznaczyć, że w okresie międzywojennym w Oddziale piotrkowskim nie prowadzono już archeologicznych prac badawczych. Można natomiast odnotować wzmożoną akcję odczytową, ale nie można określić liczby odczytów dotyczących prehistorii czy ochrony zabytków.

Wśród oddziałów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wyróżniających się pracami archeologicznymi należy wymienić Oddział w Sandomierzu, który powstał w 1909 roku. Działalność archeologiczną zaczęto w 1919 roku

¹⁹³ *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Sprawozdanie za 1918 rok*, Warszawa 1918.

¹⁹⁴ „Kronika”, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 4–5–6, s. 49.

¹⁹⁵ „Kronika”, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 5, s. 72.

¹⁹⁶ „Kronika”, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 10–12, s. 265.

¹⁹⁷ „Sprawy Towarzystwa”, R. 11, 1926, nr 20, s. 316.

¹⁹⁸ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 5, s. 80.

od akcji odczytowej. Dzięki nawiązaniu bliskich kontaktów z wiceprezesem Towarzystwa Aleksandrem Janowskim do Sandomierza z odczytami przybywali: Władysław Semkowicz – historyk średniowiecza, Tadeusz Szydłowski – historyk sztuki i konserwator zabytków, Jan Samsonowicz – geolog oraz wielu innych przedstawicieli polskiej nauki rekrutujących się ze środowisk Krakowa i Warszawy. Prelegentami byli też miejscowi działacze i nauczyciele, między innymi: Aleksander Patkowski, Eugeniusz Grzędzielski, ks. Andrzej Wyrzykowski, Witold Kamocki i Józef Pietraszewski.

W 1920 roku na Sandomierszczyźnie badania archeologiczne, dzięki wsparciu Oddziału, prowadził Z. Lenartowicz. Obejmowały one stanowiska w Piotrowicach, Złotej, Koprzywnicy, Ćmielowie, Denkowie, Kamieniu Plebańskim oraz Górach Pieprzowych¹⁹⁹.

Ważnym osiągnięciem Oddziału było założenie Muzeum Ziemi Sandomierskiej, którego uroczyste otwarcie odbyło się 5 maja 1921 roku. Inicjatorem zorganizowania placówki był S. Karpowicz, który przy wsparciu członków Zarządu ks. A. Wyrzykowskiego i J. Pietraszewskiego oraz Z. Lenartowicza rozpoczął gromadzenie zbiorów. Początek muzeum dały kolekcje założycieli oraz darczyńców z Sandomierza i okolic. Ze spisu wykonanego pod koniec pierwszego roku działalności muzeum wynika, że zgromadzono następujące grupy zabytków archeologicznych: brązowych – 8, krzemienych – 178, glinianych – 263 (naczynia i luźne fragmenty), kościanych – 10 oraz 89 numizmatów²⁰⁰. W związku z rozwojem Muzeum Zarząd Oddziału wysłał dwie osoby na kurs muzealny do Warszawy, a także postanowił finansować i wspierać poszukiwania archeologiczne w regionie²⁰¹.

W 1922 roku z pomocą W. Antoniewicza uporządkowano i skatalogowano zbiory muzeum oraz wykonano rekonstrukcję naczyń przedhistorycznych²⁰². Zbiory muzeum w Sandomierzu systematycznie się powiększały. Należy zwrócić uwagę, że Muzeum Ziemi Sandomierskiej było jedną z wyróżniających się placówek podlegających Komisji Muzealnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Do 1927 roku opiekę nad zbiorami sprawowali poszczególni członkowie Zarządu Oddziału, później zaś funkcję kustosa powierzono L. Wilkońskiemu, który sprawował ją do 1939 roku²⁰³. Zinventaryzował on i uporządkował zbiory muzealne, a ponadto prowadził badania ar-

¹⁹⁹ A. Patkowski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906–1931) na terenie województwa kieleckiego*, [w:] A. Patkowski (red.), *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, Kielce 1931, s. 390.

²⁰⁰ J. Ścibor, *Z dziejów sandomierskiego Muzeum*, „Pamiętnik Sandomierski” 1990, nr 1, s. 90.

²⁰¹ Brak nazwisk.

²⁰² „Kronika”, „Ziemia”, R. 8, 1923, nr 3, s. 64.

²⁰³ Z Muzeum Oddziału w Sandomierzu zachowało się wiele kart zabytków przedhistorycznych oraz księga inwentarzowa zbiorów archeologicznych.

cheologiczne na terenie Sandomierza, do których był uprawniony przez władze konserwatorskie²⁰⁴.

Wiosną 1924 roku na placu ofiarowanym przez Radę Miejską Sandomierza rozpoczęto budowę własnego domu krajoznawczego według projektu opracowanego przez S. Karpowicza i J. Pietraszewskiego. Budowa trwała ponad rok, a uroczyste otwarcie nowej siedziby Oddziału odbyło się 17 maja 1925 roku.

W 1927 roku Zarząd Oddziału podjął starania o odnowę Bramy Opatowskiej. W następnym roku rozpoczęto restaurację zabytku w porozumieniu z Tadeuszem Szydłowskim – konserwatorem wojewódzkim. Na ten cel Oddział przeznaczył kwotę 6400 złotych²⁰⁵. Dodatkowo Wydział Powiatowy wyasygnował 1000 złotych i zlecił architektom wydelegowanym przez konserwatora przeprowadzenie badań Bramy. W następnym roku Oddział przeznaczył na renowację kwotę 5218 złotych²⁰⁶.

Odnowiona Brama Opatowska została udostępniona zwiedzającym 5 maja 1929 roku. Ceny biletów wstępu do zabytku wynosiły: dorośli – 50 groszy, młodzież – 30 groszy, natomiast wycieczki szkolne powyżej dziesięciu osób po 10 groszy. W 1933 roku obiekt zwiedziło sto osiemdziesiąt pięć osób dorosłych i blisko tysiąc trzysta młodzieży²⁰⁷.

Po 1930 roku członkowie Oddziału zajmowali się głównie organizowaniem i przyjmowaniem wycieczek, choć nadal z dobrymi efektami pracowało Muzeum. Niedostatek materiałów źródłowych nie pozwala na dokładne omówienie działalności Oddziału w Sandomierzu.

Przed wybuchem I wojny światowej zainteresowania archeologią wykazywali członkowie Oddziału Towarzystwa z Ostrowca (Ostrowiec Świętokrzyski). Oddział założono we wrześniu 1913 roku. Już na pierwszym organizacyjnym zebraniu postanowiono gromadzić zbiory do planowanego muzeum krajoznawczego. Zimą 1913–1914 roku w Oddziale ogłoszono kilka odczytów, z których jeden był poświęcony historii zamków z terenu ówczesnej guberni sandomierskiej. Dalszą działalność przerwała wojna.

Oddział reaktywowano jesienią 1924 roku dzięki inżynierowi Mieczysławowi Radwanowi, który zamierzał podjąć pracę w hucie w Ostrowcu. Już od samego początku na pierwszy plan w pracach Oddziału wysunęła się sprawa położonej dziewięć kilometrów na północny wschód od Ostrowca prehistorycznej kopalni krzemienia, odkrytej przez geologa Jana Samsonowicza. Dzięki licznym apelom M. Radwana do Ostrowca przyjechali W. Antoniewicz, J. Samsonowicz i Z. Szmit. Pierwsze badania przyniosły rewelacyjne wyniki.

²⁰⁴ A. Massalski, A. Rembalski, op. cit., s. 41.

²⁰⁵ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 10, s. 159.

²⁰⁶ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 4, s. 64.

²⁰⁷ P. Sławiński, *90 lat PTK-PTTK w Sandomierzu*, Sandomierz 2000, s. 22.

Okazało się bowiem, że kopalnia to pierwsze stanowisko tego typu w Polsce i jedno z lepiej zachowanych na świecie. Opinia wydana przez badaczy spowodowała, że członkowie Oddziału ostrowieckiego przystąpili do działań zabezpieczających z uwagi na pozyskiwanie wapienia z tych okolic.

W tym czasie ukonstytuował się Zarząd Oddziału, do którego oprócz Mieczysława Radwana weszli: Stanisław Makarewicz, Waleria Makarewicz, Alina Makarewicz, Maryla Żakowska oraz (?) Komornicki.

Wszystkie działania Oddziału skupiły się na zdobyciu środków finansowych i zorganizowaniu wyprawy naukowej w celu prowadzenia dalszych badań kopalni. Odpowiednią sumę zebrano w dość krótkim czasie i już w 1925 roku ruszyła ekipa badawcza kierowana przez Józefa Żurowskiego, konserwatora województwa krakowskiego.

W okresie od 3 do 17 września 1925 roku odgruzowano podziemia siedmiu szybów zlokalizowanych obok zagrody Bolesława Janickiego, rozpoznano rozmiary, sposób eksploatacji surowca, rozmieszczenie i kształt filarów przedhistorycznej kopalni oraz wygląd ociosów na przestrzeni około sześćdziesięciu metrów. Znalezione około trzydziestu narzędzi wykonanych z rogów jelenia oraz kamienia. Na zachód od zagrody B. Janickiego rozkopano jeden szyb i odgruzowano przyległe do niego i do dwóch innych (zniszczonych już szybów) chodniki położone na przestrzeni około dwudziestu metrów. J. Żurowski zbadał także obszar całego pola górniczego, na którym stwierdził przeszło pięćset szybów²⁰⁸.

Po przeprowadzeniu badań J. Żurowski stwierdził, że zaistniała konieczność roztoczenia ścisłej opieki nad stanowiskiem. Reakcja członków Oddziału była natychmiastowa, wydano postanowienie następującej treści: „Oddział w Ostrowcu postanowił przyłączyć się czynnie do akcji utworzenia rezerwatu archeologicznego na Krzemionkach i polegając na opinii fachowców uważa za najkonieczniejsze:

- dokonać pomiaru terenu, na którym znajdują się studniska;
- zakazać eksploracji wapienia na tych terenach;
- wykupić część najbardziej charakterystyczną dla stworzenia rezerwatu archeologicznego;
- przeprowadzić roboty badawcze z pomocą górników, dążyć do założenia stacji badań naukowych²⁰⁹.

Wykonanie postanowienia wymagało dużego zaangażowania środków finansowych, które Zarząd Oddziału miał nadzieję zebrać przy wsparciu insty-

²⁰⁸ J. Bąbel, *Z dziejów poznania kopalni krzemienia pasiastego w Krzemionkach koło Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] W. Kotasiak, W. R. Brociek, U. Gomuła, M. Wójcik, *Rocznik Muzealny (Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim)*, t. 2, Ostrowiec Świętokrzyski 1999, s. 93–94.

²⁰⁹ S. Jeżewski, op. cit., s. 9.

tucji państwowych, samorządowych oraz osób interesujących się sprawami nauki polskiej.

Dzięki zgromadzonym funduszom pod koniec 1926 roku wyruszyła kolejna wyprawa, tym razem w celu założenia rezerwatu w „Krzemionkach Opatowskich”. Kierownikiem badań został Z. Szmit, reprezentujący Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Badania rozpoczęto w środku pola górniczego z dala od zniszczeń. Zaplanowano wykonanie przekroju przez hałdę i szyb oraz odsłonięcie niewielkiej części chodników. Niestety nie udało się wykonać zaplanowanych robót, gdyż Zarząd Oddziału ostrowieckiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, finansujący badania, nie był w stanie dostarczyć obiecanych pomocy technicznych. Badaniom nie sprzyjały także warunki pogodowe, prowadzono je bowiem na początku zimy. W efekcie nastąpiło zakończenie prac wykopaliskowych. Podjętych wówczas badań nigdy w tym miejscu już nie prowadzono, a kierownicy eksploracji J. Żurowski i Z. Szmit w następnym sezonie rozpoczęli badania w Złotej koło Sandomierza.

W tej sytuacji w marcu 1928 roku Roman Jakimowicz – dyrektor powstałego właśnie Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie – polecił Stefanowi Krukowskiemu opracowanie charakterystyki kopalni w Krzemionkach w celu pozyskania argumentów przemawiających za objęciem opieki stanowiska oraz utworzeniem rezerwatu archeologicznego. Jeszcze w tym samym roku S. Krukowskiemu została powierzona opieka nad kopalnią w „Krzemionkach Opatowskich”²¹⁰.

Należy wspomnieć, że jeszcze w 1926 roku w Oddziale w Ostrowcu wybrano nowy Zarząd, który rozpoczął starania o znalezienie pomieszczenia dla siebie oraz zbiorów archeologicznych pochodzących głównie z terenu kopalni neolitycznej w „Krzemionkach Opatowskich”²¹¹.

Sprawa kopalni nabrała dużego rozgłosu i dzięki temu wzmogła się ofiarność miejscowego społeczeństwa. Udało się uzyskać od Stanisława Saski lokal na siedzibę i muzeum. O doniosłości rozgrywających się w Ostrowcu wydarzeń może świadczyć fakt, że na otwarcie Muzeum przybył z Warszawy prezes Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Aleksander Janowski.

Organizacją Muzeum zajęli się M. Radwan oraz M. Żakowska, która została kustoszem placówki. Dzięki darom do zbiorów Muzeum trafiło wiele eksponatów archeologicznych, głównie ze stanowisk neolitycznych z „Krzemionek Opatowskich”, Gawrońca, Borowni, Rudy Kościelnej i innych miejscowości. Uporządkowaniem i opracowaniem zbiorów w Muzeum Oddziału zajął się W. Antoniewicz.

²¹⁰ Dalsze dzieje badań są już znane. Więcej patrz: J. Bąbel, *Z dziejów...*, s. 87–121.

²¹¹ Skład Zarządu Oddziału, S. Jeżewski, op. cit., s. 10.

Z Oddziałem w Ostrowcu silnie związany był pobliski Oddział Towarzystwa w Opatowie. W 1930 roku Oddział ten powołał Muzeum regionalne. Należy wspomnieć, że w 1932 roku do Muzeum trafiło znalezisko z Kunowa (sześćset czterdzieści siedem srebrnych monet i siedemdziesiąt pięć złotych dukatów)²¹². W 1933 roku wspólną decyzją Zarządów Oddziałów z Ostrowca i Opatowa powołano Muzeum Ziemi Opatowskiej. Muzeum to miało swoje siedziby w Ostrowcu i Opatowie. W Ostrowcu gromadzono i eksponowano zbiory z działów: przyrodniczego, historycznego, przemysłu żelaznego, ceramiki i etnograficznego. Natomiast w Opatowie pomieszczono cały dział historyczny i archeologiczny²¹³.

Do 1936 roku pracą Muzeum Ziemi Opatowskiej kierował M. Radwan, a po jego wyjeździe na Śląsk, w latach 1937–1939 roku funkcję kustosza pełniła M. Żakowska.

Po I wojnie światowej badania archeologiczne i prace związane z ochroną zabytków kontynuowali członkowie Oddziału Kujawskiego we Włocławku. Oddział przystąpił do działania już w 1919 roku. Wówczas Zarząd Oddziału zwrócił się z prośbą do Romana Jakimowicza, który przebywał czasowo we Włocławku, aby podczas pobytu skatalogował zbiory muzealne. Następnie prace Oddziału zostały przerwane z powodu wojny polsko-bolszewickiej.

Późniejsze ożywienie działalności Oddziału związane było z zaangażowaniem się jego działaczy w budowę własnego gmachu na siedzibę i Muzeum Kujawskie. Na początku 1924 roku Zarząd rozpoczął starania o pozyskanie gruntu pod budowę przyszłego budynku i już w październiku tego samego roku Rada Miejska ofiarowała Towarzystwu plac pod budowę.

Plan przyszłej siedziby Oddziału sporządził jeden z jego członków, Stefan Narębski. Prace przygotowawcze przedłużały się i dopiero w połowie 1927 roku położono kamień węgielny (w niedzielę 29 maja) oraz rozpoczęto budowę nowego gmachu Muzeum i własnej siedziby²¹⁴. Szacowano, że koszt budowy wyniesie 200 000 złotych. W następnym roku, dzięki ofiarności Magistratu miasta Włocławka i Sejmików: włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego oraz pomocy kilku prywatnych osób, zdołano zebrać 40 000 złotych²¹⁵. Zebrane fundusze były niewystarczające na dokończenie całej inwestycji, zwrócono się zatem do Banku Gospodarstwa Krajowego o pożyczkę.

²¹² *Święto krajoznawstwa polskiego*, „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 6, s. 186.

²¹³ „Kronika”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 1–2, s. 39.

²¹⁴ Obszerną relację z uroczystości poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę gmachu Muzeum Ziemi Kujawskiej we Włocławku opisano w rubryce „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 13–14, s. 232–233.

²¹⁵ *Z Oddziału Kujawskiego PTK we Włocławku*, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 22, s. 358–360.

Budowa własnego gmachu spowodowała osłabienie działalności krajoznawczej Oddziału we Włocławku. Jednak pomimo wielu trudności udało się dokończyć inwestycję. W 1931 roku w rubryce sprawozdawczej „Ziemi” informowano o poważnych trudnościach związanych z brakiem funduszy na bieżącą działalność Oddziału, a nawet zagrożeniu zbiorów muzealnych²¹⁶.

W latach 1925–1931 podjęto kilka inicjatyw archeologicznych, na przykład w 1925 roku jedna z wycieczek członków Oddziału przeprowadziła w Kowalu badania archeologiczne²¹⁷. W 1928 roku Ludwik Sawicki, inspektor Komisji Muzealnej Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wizytował Muzeum i udzielił członkom wielu cennych rad.

Od 1931 roku nastąpiło niewielkie ożywienie w Oddziale. Zarząd zainteresował się wówczas nieruchomymi zabytkami archeologicznymi i wystosował pismo do konserwatora Józefa Klussa o zabezpieczenie ulegających zniszczeniu ruin zamków w Bobrownikach i Raciążku oraz historycznego muru w Brześciu Kujawskim.

W 1933 roku w programie pracy Oddziału, zgodnie z wytycznymi z Centrali Towarzystwa, uwzględniono sprawowanie opieki nad zabytkami, którą to pracę zamierzano realizować w porozumieniu z władzami konserwatorskimi. W roku następnym Zarząd Oddziału we Włocławku porozumiał się ze starostą brzeskim i zajęto się poszukiwaniami archeologicznymi w Starym Brześciu. Ze zbiorów Muzeum wydzielono też dział archeologiczny, którym w 1935 roku zaopiekował się Konrad Jażdżewski (asystent Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie).

W 1936 roku w Oddziale zapanował zupełny zastój prac spowodowany złą kondycją finansową i nieprzychylną atmosferą polityczną. Sytuacja była na tyle trudna, że współpraca pomiędzy poszczególnymi członkami Zarządu się nie układała. Muzeum Ziemi Kujawskiej w 1936 roku zwiedziło dwa tysiące czterysta sześćdziesiąt dziewięć osób²¹⁸. W ciągu roku Zarząd poinformował konserwatora zabytków o przejściu urny z kloszem wykopanej w majątku ziemskim (?) Okraski-Sałatówki oraz o odkryciu koła Radziejowa tak zwanych żali.

W następnym roku Zarząd Oddziału poprosił (?) Litwiniszyna o przekazanie znalezionych w okolicy Włocławka urn i naszyjnika do Muzeum. Jednocześnie przeprowadzono rozmowy z władzami miasta w sprawie stałego nadsyłania do Muzeum wszelkich zabytków znalezionych przy pracach kanalizacyjnych i rozbudowie miasta.

W 1938 roku ze zbiorów Muzeum Kujawskiego we Włocławku korzystał prowadzący własne badania Rudolf Jamka.

²¹⁶ „Wiadomości turystyczne i krajoznawcze”, „Ziemia”, R. 16, 1931, nr 23–24, s. 407–408.

²¹⁷ „Kronika”, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 4, s. 71.

²¹⁸ H. Gnatowska, H. Wawrzyniak, M. Łotecka, op. cit., s. 166.

Należy jeszcze wspomnieć, że w latach 1926–1931 ukazywało się lokalne pismo Oddziału „Życie Włocławka i Okolicy”, w którym drukowano różne materiały krajoznawcze.

Od 1932 roku do wybuchu wojny, w kolejnych latach, członkowie oddziału pomagali w zbieraniu materiałów i pracach badawczych związanych ze *Słownikiem geograficznym państwa polskiego i ziem historycznie z polską związanymi*.

W Kielcach Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wykazywał pewne przejawy działalności archeologicznej i konserwatorskiej. Badaniami interesowali się Tadeusz Włoszek oraz Sylwester Kowalczewski – kustosz muzeum Oddziału kieleckiego²¹⁹.

W Oddziale próbowano też realizować prace związane z zabezpieczaniem zabytków. Pierwsze działania podjęto w 1924 roku, kiedy z inicjatywy Urzędu Konserwatorskiego powołano Komitet odbudowy zespołu pobenedyktynskiego na Świętym Krzyżu. W pracach Komitetu brali udział Edmund Massalski i Edmund Padechowicz – przedstawiciele Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach. Dzięki staraniom Komitetu zadaszono kościół i zabezpieczono go przed dalszym niszczeniem. W 1925 roku Zarząd Oddziału nawiązał współpracę z Urzędem Konserwatorskim w sprawie opieki nad zamkiem chęcińskim i wypełniał te obowiązki do 1939 roku²²⁰.

Znaczące efekty z zakresu konserwacji zabytków architektury miał Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Łęczycy, który powstał w 1924 roku. Początkowo zajmował się głównie popularyzacją krajoznawstwa i jego zadań. W 1927 roku Oddział liczył już sześćdziesięciu jeden członków i odbywał regularne posiedzenia. Na jednym z takich posiedzeń postanowiono, że Oddział założy muzeum w celu przechowywania i eksponowania zbiorów prehistorycznych gromadzonych pod kierunkiem Jana Manugiewicza (późniejszego kierownika Muzeum Etnograficznego w Łodzi). Na siedzibę muzeum planowano pozyskać i odrestaurować miejscowy zamek.

Zamierzenia te udało się zrealizować dopiero w 1933 roku. Oddział w Łęczycy wydzierżawił wówczas od Zarządu Miasta zaniedbane, częściowo zamieszkałe przez woźnych magistrackich ruiny zamku kazimierzowskiego. Umowę dzierżawy podpisano na dziewięć lat. Oddział postanowił nakładem własnych sił i środków odnowić mury i przygotować w zamku siedzibę Oddziału i przyszłego Muzeum Ziemi Łęczyckiej. Działając wspólnie z konserwatorem zabytków – Tymoteuszem Sawickim – Zarząd Oddziału w Łęczycy

²¹⁹ Z tego okresu brak źródeł mówiących o archeologicznych pracach członków Oddziału w Kielcach.

²²⁰ Brak dokładniejszych informacji na ten temat.

opracował plan odbudowy murów²²¹. Do 1938 roku staraniem członków Oddziału Towarzystwa w Łęczycy przeprowadzono na nim następujące prace konserwacyjne: poprawiono i uzupełniono obmurowanie zewnętrzne dziedzińca, dookoła murów wybrukowano zewnętrzne chodniki z rynsztokami, splantowano i obsadzono roślinnością dziedziniec, wyremontowano tak zwaną prochownię (wzmocniono jej mury, dobudowano schody, wytynkowano izby i nakryto je dachem), w głównym piętrowym budynku wzmocniono mury i wykonano jego zadaszenie. Po wykonaniu wymienionych robót zabrakło pieniędzy. Obliczono, że Oddział na remont wydał 13 000 złotych, które w wysokości 3487 złotych stanowiły fundusze własne, natomiast pozostałe pochodziły z Funduszu Pracy i dotacji Zarządu Miasta²²².

Chcąc w pełni przywrócić funkcjonalność i właściwy wygląd zamku, należało jeszcze wykończyć dwie duże sale, wykonać pięć stylowych okien, dwoje drzwi, wstawić dwa piece i ułożyć dębową posadzkę. Wyliczono, że na koszty zaplanowanych prac potrzeba 1500 złotych. Pojawiły się także nieprzewidziane wydatki, w budynku głównym bowiem zauważono odchylenie ściany południowej.

W latach 1924–1939 najbardziej aktywnymi członkami Zarządu Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Łęczycy byli: Franciszek Obrębski – prezes, Jan Olearski – wiceprezes, (?) Zwoliński, Janina Chremplińska – sekretarze, Helena Rydlewska – skarbnik, oraz członkowie Zarządu: Maria Chremplińska, Jadwiga Chremplińska, Jadwiga Cieślak, Jadwiga Cuevas, Maria Czaplińska, Władysław Czapliński, Eugenia Dołęgowska, Jadwiga Grodzka, Eleonora Olearska, Sabina Olszewska, Włodzimierz Ratajewski, Helena Salska i Stanisław Żółkowski.

Oddział we Lwowie zajmował się pracami z dziedziny ochrony zabytków i ich popularyzacją. We wrześniu 1937 roku wydał własne pismo pod tytułem „Przegląd Krajoznawczy”, którego redaktorem został Franciszek Uhorczyk (sekretarz Oddziału). Na jego łamach (do września 1939 roku) opublikowano kilka artykułów na temat architektury Lwowa i prac konserwatorskich na zabytkach architektury²²³. Ukazał się między innymi bogato ilustrowany artykuł Marii Jarosiewiczówny *Lwów – gród i miasto*, w którym opisała założenia urbanistyczne Lwowa i przedstawiła jego dzieje²²⁴. Na uwagę zasługuje rów-

²²¹ K. Staszewski, *Wypędzenie Boruty z ruin zamku łęczyckiego*, „Kronika oddziałów i okręgów PTK”, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 2, 1938, nr 8–9, s. 147–148.

²²² J. Grodzka, *Łęczycza*, [w:] *Działalność Oddziału PTTK-Łęczycza w latach 1922–1972*, Łódź 1972, (brak numeracji stron); „Kronika”, „Ziemia”, R. 28, 1938, nr 7, s. 173–174.

²²³ „Przegląd Krajoznawczy” – naczelne pismo Oddziału lwowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Układ pisma był zbliżony do czasopisma „Ziemia”. Pismo ukazywało się jako miesięcznik i było drukowane we Lwowie.

²²⁴ Maria Jarosiewiczówna (ur. w 1888 r.) dr – nauczycielka historii w gimnazjum im. Królowej Jadwigi. Swoje artykuły sygnowała dr Maria Jarosiewiczówna. Brak o niej więcej infor-

niez dwuczęściowy artykuł Zbigniewa Hornunga²²⁵, będący obszernym sprawozdaniem z prac konserwatorskich przeprowadzonych w latach 1931–1934 na zabytkach kultury i sztuki na terenie Małopolski Wschodniej (województw: lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego). Wspomnieć należy również o opracowaniach Janusza Witwickiego, *Panorama plastyczna dawnego Lwowa i Lwów odłania swe mury obronne*²²⁶.

Dużą aktywność w zakresie archeologii wykazywał Okręg Wołyński, którego siedzibą był Łuck, a podlegały mu oddziały z terenu ówczesnego województwa wołyńskiego. Od 1937 roku nasiliła się działalność członków tego Okręgu. W jej wyniku założono kilka nowych oddziałów oraz w styczniu 1938 roku zapoczątkowano wydawanie własnego czasopisma „Ziemia Wołyńska”. Pismo to miało układ zbliżony do naczelnego periodyku Towarzystwa „Ziemi” i drukowane było w Łucku²²⁷. Redaktorem naczelnym „Ziemi Wołyńskiej” obrano Juliana Niecia, natomiast członkami Komitetu redakcyjnego zostali: Jan Fitzke (absolwent UJ, uczeń W. Demetrykiewicza) – kustosz Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku oraz Zbigniew Rewski – konserwator zabytków z terenu Wołynia²²⁸.

Do wybuchu II wojny światowej w piśmie ukazało się kilkanaście artykułów archeologicznych, których autorami – oprócz wymienionych redaktorów – byli badacze prowadzący badania terenowe i miłośnicy starożytności Wołynia²²⁹.

Uwagę należy zwrócić przede wszystkim na artykuły: Jana Fitzke *Luboml przedhistoryczny*, Gabriela Leńczyka *Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie wołyńskim*; *O współpracę w inwentaryzacji zabytków* oraz Aleksandry Karpińskiej *Zadania i cele naukowych badań przedhistorycznych na Wołyniu*²³⁰.

macji. M. Jarosiewiczówna, *Lwów – gród i miasto*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 1, 1937, nr 1, s. 6–14.

²²⁵ Zbigniew Hornung (1903–1981) – historyk sztuki, w latach 1939–1946 pracownik Lwowskiej Galerii Obrazów. Po wojnie przeniósł się do Wrocławia i został profesorem Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego artykuł: Z. Hornung, *Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Małopolski Wschodniej w latach 1931–34*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 1, 1937, nr 1, s. 25–28; nr 2, s. 47–49.

²²⁶ Janusz Witwicki – inżynier architekt, twórca panoramy plastycznej Lwowa. Jego artykuły: J. Witwicki, *Panorama plastyczna dawnego Lwowa*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 2, 1938, nr 6–7, s. 107–116; Idem, *Lwów odłania swe mury obronne*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 2, 1938, nr 8–9, s. 139–146.

²²⁷ „Ziemia Wołyńska” – miesięcznik, przewidziany jako pismo regionalne o niewielkim nakładzie. Cenę numeru ustalono na 0,30 złotych, natomiast roczna przedpłata wynosiła 3 złote (dla członków PTK – 2 złote). Stopka Redakcyjna „Ziemi Wołyńskiej”, R. 2, nr 4 (ostatnia strona pisma).

²²⁸ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Okręgu Wołyńskiego PTK w Łucku za rok 1938*, „Ruch turystyczno-krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska”, R. 2, 1939, nr 4, s. 62.

²²⁹ Zestawienie i omówienie artykułów z dziedziny archeologii patrz trzecia część.

²³⁰ J. Fitzke, *Luboml przedhistoryczny*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, 1938, nr 8–9, s. 118; G. Leńczyk, *Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie wołyńskim*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1,

Informacje o dziejach architektury na Wołyniu prezentował w czasopiśmie Zbigniew Rewski. W jego artykułach znalazły się też opisy zabytków architektury. W „Ziemii Wołyńskiej” opublikował on kilka artykułów, spośród których cztery zostały zamieszczone w specjalnej rubryce konserwatorskiej²³¹.

Poza wydawaniem pisma i propagowaniem na jego łamach wiedzy archeologicznej i architektonicznej członkowie Okręgu zajęli się konserwacją zamku Lubarta w Łucku oraz zainteresowali się Muzeum ks. Ostrogskich w Ostrogu.

W Okręgu Wołyńskim ważną rolę odgrywał Oddział w Łucku. Na posiedzeniu Zarządu tegoż Oddziału w czerwcu 1938 roku na wniosek Tadeusza Gumińskiego (wiceprezesa Wołyńskiego Okręgu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego) uchwalono powołanie specjalnej Komisji do ratowania ruin zamku Lubarta. Wkrótce porozumiano się z władzami miejskimi, które były właścicielem obiektu, w celu podjęcia akcji ratowniczej. Na początek postanowiono zgromadzić fundusze, które planowano uzyskać ze sprzedaży pocztówek z widokiem zabytku oraz z opłat za wstęp na basztę zamkową (ostatecznie zdecydowano się na dobrowolne opłaty)²³². W akcję renowacji zamku włączył się także Zbigniew Rewski – wołyński konserwator zabytków.

Sprawą ruin zamkowych członkowie Oddziału zainteresowali wojewodę wołyńskiego – (Aleksandra?) Hauke-Nowaka. Zarząd Miejski w Łucku w budżecie na rok 1939/1940 z jego polecenia zarezerwował kwotę na zabezpieczenie ruin²³³. Dalsze starania członków Oddziału w Łucku przerwał wybuch wojny.

W marcu 1938 roku Oddział Okręgu Wołyńskiego w Ostrogu postanowił przejąć i zaopiekować się zbiorami mieszczącymi się w miejscowym zamku, czyli Muzeum ks. Ostrogskich. Zamek wydzierżawiono i staraniem członków Oddziału z pomocą Jana Fitzke uporządkowano zbiory Muzeum²³⁴. Wśród zbiorów znajdowały się też zabytki archeologiczne²³⁵.

Należy jeszcze zaznaczyć, że Okręg prowadził akcję odczytową, w której aktywnie uczestniczył wspomniany konserwator, Z. Rewski.

1938, nr 3, s. 35–38; Idem, *O współpracę w inwentaryzacji zabytków*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, 1938, nr 6–7, s. 97–98; A. Karpińska, *Zadania i cele naukowych badań przedhistorycznych na Wołyniu*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, 1938, nr 11, s. 141–144.

²³¹ Początkowo była to rubryka „Notatki konserwatorskie” później „Z materiałów konserwatorskich”.

²³² *Konserwacja zamku Lubarta*, „Ruch turystyczno-krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, 1938, nr 8–9, s. 124; nr 10, s. 140.

²³³ *Odbudowa zamku w Łucku*, „Ruch turystyczno-krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska”, R. 2, 1939, nr 1, s. 16.

²³⁴ Dodatek „Ruch turystyczno-krajoznawczy” do: „Ziemia Wołyńska”, R. 1, 1938, nr 3, s. 48.

²³⁵ J. Fitzke, *Muzeum ks. Ostrogskich Pol. Tow. Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu*, „Ziemia Wołyńska”, R. 2, 1939, nr 4, s. 56–58.

W okresie międzywojennym współpracę z państwową instytucją w zakresie badań archeologicznych i ochrony zabytków podejmowały także inne oddziały terenowe Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Od momentu zakończenia I wojny światowej badacze zrzeszeni w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym wszelkie prace związane z badaniami archeologicznymi oraz ochroną zabytków archeologicznych i architektonicznych mogli podejmować wyłącznie w porozumieniu z Państwowym Gronem Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych.

Do 1925 roku można odnotować pojedyncze przypadki angażowania się oddziałów terenowych w badania archeologiczne oraz renowację i konserwację zabytków architektonicznych. Na podstawie wzmianek pochodzących ze sprawozdań miesięcznych wydrukowanych w czasopiśmie „Ziemia” można ustalić pewien zakres zrealizowanych wówczas zamierzeń. Z tych zestawień wynika, że w 1920 roku Oddział w Nowogrodzie Łomżyńskim interweniował w Ministerstwie Oświaty w sprawie zabytków przedhistorycznych oraz przyjmował konserwatorów zabytków²³⁶. Dwa lata później – w 1922 roku – Oddział w Rypinie zainteresowany stanem kolegiaty w Wiślicy wyasygnował kwotę 25 000 marek na jej remont²³⁷.

Natomiast od 1925 roku wykonywano następujące prace w oddziałach terenowych Towarzystwa: w 1926 roku Oddział w Toruniu prowadził wykopaliska w pobliskim Lubiczu (Lubicz Dolny)²³⁸ oraz zainteresował się muzeum-zamkiem w Golubiu (Golubiu-Dobrzyniu)²³⁹; Oddział w Nowogrodzie Łomżyńskim, w sprawozdaniu z dziesięcioletniej działalności opublikowanym w 1928 roku w „Ziemie” odnotował, że corocznie od 1918 roku jego członkowie prowadzili badania mające na celu rejestrację obiektów prehistorycznych w najbliższych okolicach²⁴⁰.

Na początku lat trzydziestych w związku z zaangażowaniem w prace Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Jerzego Remera – Generalnego Konserwatora Zabytków Rzeczypospolitej Polskiej – ożywiła się współpraca członków oddziałów Towarzystwa z konserwatorami zabytków.

W 1932 roku, w porozumieniu z urzędem konserwatorskim, Oddział w Inowrocławiu objął opieką cmentarzysko przedhistoryczne w pobliskich Modliborzycach, natomiast prace zabezpieczające i renowacyjne na miejskich obiektach architektonicznych prowadził Oddział w Tucholi²⁴¹.

²³⁶ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 3, s. 46–48.

²³⁷ „Kronika”, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 7, s. 252.

²³⁸ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 6, s. 96.

²³⁹ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 7, s. 111.

²⁴⁰ „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 3, s. 46–48.

²⁴¹ *Święto krajoznawstwa polskiego*, „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 6, s. 186.

Momentem przełomowym okazał się 1933 rok. W tym czasie można odnotować dużą aktywność prac konserwatorskich oddziałów Towarzystwa. Oddział w Sochaczewie podjął wówczas starania o zabezpieczenie ruin zamku ks. Mazowieckich, które wymagały natychmiastowej interwencji. Członkowie Oddziału wykonali pomiary i zdjęcia góry zamkowej²⁴². W tym samym roku Oddział w Kaliszu opracował kwestionariusz i przystąpił do rejestracji okolicznych zabytków²⁴³. Również Oddział w Łodzi rozpoczął akcję ochrony zabytków miasta. Miejscowy działacz Towarzystwa – Jan Manugiewicz zgłosił wówczas propozycję, aby we wszystkich okolicznych oddziałach Towarzystwa powołać korespondentów do spraw prehistorii i etnografii²⁴⁴. Podobne działania podjął także Oddział w Głębokiem (Głębokie), który współpracował z Urzędem Konserwatorskim w Wilnie w zakresie ochrony zabytków na podległym mu terenie²⁴⁵.

W sprawozdaniu z działalności Towarzystwa za 1933 rok, przygotowanym na Zjazd Delegatów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Warszawie, odnotowano współpracę z Państwowym Muzeum Archeologicznym następujących oddziałów: z Sochaczewa, Tomaszowa Lubelskiego, Inowrocławia, Piotrkowa Trybunalskiego, Sandomierza, Tucholi i Włocławka. Natomiast ochroną zabytków archeologicznych i architektonicznych zajmowały się oddziały: opatowski – podjął renowację Bramy Warszawskiej, piotrkowski (Piotrków Trybunalski) – zajmował się renowacją zamku i tablicy erekcyjnej w kościele ewangelickim, radomski – pracami zabezpieczającymi w kościele Św. Trójcy, sandomierski – opiekował się Bramą Opatowską, sochaczewski – zabezpieczał ruiny miejscowego zamku, wykonał renowację krzyży przydrożnych i domu Chopina w Żelazowej Woli, starachowicki – objął opieką opactwo pocysterskie w Wąchocku, tomaszowski (Tomaszów Lubelski) – restaurowano i zabezpieczano różne obiekty zabytkowe na okolicznym terenie, tucholski – zajmował się okolicznymi grodziskami i cmentarzyskami przedhistorycznymi, wileński – brał udział w zabezpieczaniu katedry prawosławnej²⁴⁶.

Kolejne informacje o zaangażowaniu oddziałów terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w prace konserwatorskie i badania archeologiczne pochodzą ze sprawozdań za lata 1935, 1937 i 1938 rok. W sprawozdaniu za 1935 rok odnotowano, że badania archeologiczne prowadziły następujące oddziały:

²⁴² „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 10–11–12, s. 287.

²⁴³ „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 3, s. 58.

²⁴⁴ „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 7–8–9, s. 154–155.

²⁴⁵ „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 12, s. 249.

²⁴⁶ *XXVII Zjazd delegatów PTK*, „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 10, s. 184.

- Oddział w Białymstoku – współdziałał w badaniach wykopaliskowych w Brańsku,
- Oddział w Szamotułach – prowadził wykopaliska w Kąsinowie na niezarejestrowanym grodzisku.

W zakresie ochrony zabytków z konserwatorami współpracowały oddziały: bydgoski (konserwacja murów miejskich i baszty przy nowym rynku), chełmiński (Chełmno) (konserwacja miejscowych murów obronnych z XIII i XIV wieku), gnieźnieński (opiekował się ruinami kościoła na wyspie Jeziora Lednickiego), kostopolski (konserwacja ruin zamku w Hubkowie koło Ludwipola nad rzeką Słuczą), ostrogski (konserwacja zamku ks. Ostrogskich), łęczycki (opiekował się kolegiatą w Tumie), wileński (podjęto współpracę i badania podziemi kościoła poddominikańskiego), radomski (zajęto się sprawą zamku w Szydłowcu), starachowicki (kosztem 1250 złotych przeprowadził konserwację klasztoru Cystersów w Wąchocku), szamotulski (współdziałał przy konserwacji baszty Halszki i kolegiaty farnej), tucholski (roztaczał opiekę nad cmentarzyskami przedhistorycznymi w okolicy)²⁴⁷.

W następnym sprawozdaniu za 1937 rok informowano, że Oddział w Gdyni w ciągu roku inwentaryzował zabytki miejskie, a Oddział w Radomiu powołał Komisję do sprawy restauracji zamku w Szydłowcu²⁴⁸.

W ostatnim przedwojennym sprawozdaniu zamieszczono informacje, że badaniami archeologicznymi i ochroną zabytków zajmowały się następujące oddziały:

- Oddział w Białymstoku – rejestrował zabytki przedhistoryczne i kurhany na Podlasiu;
- Oddział w Starachowicach – kontynuował opiekę nad kościołem i klasztorem pocysterskim w Wąchocku, na co wydał 6780 złotych;
- Oddział w Świeciu – organizował poszukiwania i wspomagał prace przy rozkopywaniu grobów przedhistorycznych i kurhanów²⁴⁹.

Z 1939 roku brak już informacji na temat współdziałania oddziałów Towarzystwa z konserwatorami oraz prowadzenia badań archeologicznych.

Należy stwierdzić, że w omawianym okresie w prawie wszystkich oddziałach terenowych Towarzystwa gromadzono zbiory biblioteczne, urządzano wycieczki krajoznawcze oraz organizowano odczyty (wśród których były też archeologiczne i z dziedziny architektury). Ze względu na stan źródeł nie można bliżej się zapoznać z wymienionymi dziedzinami działalności oddziałów terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

²⁴⁷ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 10–11, s. 281.

²⁴⁸ *XXXI Sprawozdanie...*, s. 132.

²⁴⁹ Nie można stwierdzić, gdzie znajdowały się te stanowiska. *XXXII. Sprawozdanie...*, s. 195.

Należy także zwrócić uwagę, że wszelka działalność archeologiczna i ochrona w stosunku do zabytków architektury były realizowane w niewielkich ośrodkach miejskich (poza kilkoma wyjątkami). Działalnością tego rodzaju nie zajmowały się oddziały Towarzystwa z większych miast (Warszawy, Poznania, Krakowa, Lwowa i innych). W miastach tych bowiem funkcjonowały specjalistyczne instytucje, konserwatorzy oraz placówki dydaktyczne na Uniwersytetach.

Lata 1945–1950

Centrala

Lata II wojny światowej okazały się tragiczne w skutkach dla członków i dorobku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W Warszawie zniszczeniu uległa siedziba Centrali Towarzystwa mieszcząca się na ulicy Nowy Świat. Spłonęło także Archiwum Towarzystwa, które znajdowało się w Kamienicy Baryczków na Starym Mieście. Z pożogi wojennej udało się uratować jedynie część zbiorów bibliotecznych, które oddano w depozyt Bibliotece Narodowej. Wielu wybitnych działaczy Towarzystwa straciło życie.

Po zakończeniu wojny odbudowy struktur Towarzystwa podjął się Kazimierz Staszewski. Otrzymał on aprobowaną decyzję od Ministerstwa Informacji i Propagandy w sprawie restytucji Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Struktury Towarzystwa należało budować od początku. Jednocześnie nowym władzom państwowym zależało, aby oddziały Towarzystwa utworzyć w miastach, które znajdowały się na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych: w Katowicach, we Wrocławiu, w Gdańsku, Jeleniej Górze, Legnicy, Szczecinie, Koszalinie i Olsztynie²⁵⁰.

Powojenna akcja odbudowy i rejestracji własnego majątku skupiła się na zbiorach bibliotecznych i muzealnych. Już w 1946 roku przystąpiono do porządkowania zbiorów Biblioteki Towarzystwa w Warszawie uchronionych od zniszczenia. Szacowano, że udało się uratować około sześciu tysięcy pozycji wydawniczych²⁵¹. Do 1950 roku prowadzono prace porządkujące, polegające na katalogowaniu i konserwowaniu książek, pozyskano też nowe nabytki. Pod koniec roku biblioteka obejmowała około siedmiu tysięcy tomów. Podjęto też starania o udostępnienie jej zbiorów czytelnikom²⁵².

²⁵⁰ Wiele informacji o Towarzystwie zawiera ręcznie pisana *Księga protokołów*, prowadzona od 4 listopada 1945 roku do 17 września 1950 roku, przechowywana w Archiwum Zarządu Głównego PTTK w Warszawie, sygnatura akt: Kat. A 1945/50 (198).

²⁵¹ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1946*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1947, nr 3 (10), s. 3.

²⁵² *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 10–11–12 (44–48) [44–46], s. 24.

W maju 1946 roku w Towarzystwie reaktywowano Komisję Muzealną pod kierownictwem Stanisława Małkowskiego. Dwa lata później, w 1948 roku, Towarzystwo nawiązało współpracę z Naczelną Dyrekcją Muzeów. Przy jej wsparciu podjęto prace związane z odbudową muzeów i ich organizacją w zgodzie z nowymi wymogami i potrzebami popularyzacji turystyki i aktywnego wypoczynku. Kierownictwo powierzono Józefowi Kołodziejczykowi. W założeniach programowych planowano, że muzea Towarzystwa staną się instytucjami oświatowo-wychowawczymi i poprowadzą działalność propagandy ideowej na rzecz Polski Ludowej. Do 1949 roku udało się uporządkować i otworzyć zbiory w niektórych muzeach Towarzystwa. Podjęto także wysiłki w celu założenia nowych muzeów²⁵³. W 1949 roku pojawiła się sprawa przejęcia zbiorów i muzeów Towarzystwa przez państwo. W związku z tym Zarząd Główny Towarzystwa na posiedzeniu w grudniu 1949 roku przyjął uchwałę o przekazaniu muzeów odpowiednim organom administracji państwowej²⁵⁴.

Równocześnie z rekonstrukcją Towarzystwa wznowiła działalność redakcja czasopisma „Ziemia”. W 1946 roku redaktorem pisma został Stanisław Lenartowicz, w tym samym roku wydano też dziewięć numerów tego czasopisma, które zostały dobrze przyjęte przez nowe władze państwowe. Dzięki temu pod koniec roku czasopismo uzyskało wysoką ocenę Komisji Ministerialnej, która rozpatrywała przydatność wydawnictw dla potrzeb szkół, głównie do nauczania geografii. Na początku 1947 roku Minister Oświaty zatwierdził „Ziemie” do użytku szkolnego²⁵⁵. W 1947 roku redakcję pisma z Warszawy przeniesiono do Krakowa, a redaktorem naczelnym został Franciszek Uhorczak. Powrót redakcji „Ziemi” do Warszawy nastąpił na początku 1949 roku. Odtąd „Ziemia” nie miała już redaktora naczelnego, jak również nie podawano składu Komitetu Redakcyjnego pisma. Wiadomo tylko, że pracami redakcyjnymi kierował Stanisław Leszczycki, a po nim – Marek Arczyński. Od końca 1950 roku, połączeniu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z Polskim Towarzystwem Tatrzzańskim, „Ziemia” nie była już wydawana. Należy wspomnieć, że po wojnie pismo ukazywało się jako miesięcznik, a jego nakład się powiększył. Przeciętnie „Ziemia” ukazywała się w liczbie sześciu tysięcy egzemplarzy, choć w 1948 roku nakład wyniósł sześć tysięcy pięćset egzempla-

²⁵³ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1948 i Zarządu Głównego PTK za okres kadencji od 27 maja 1948 roku do 1 czerwca 1949 roku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 5 (29), s. 9.

²⁵⁴ *Posiedzenie Zarządu Głównego PTK*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 12 (36), s. 1–2.

²⁵⁵ *Ministerstwo Oświaty o „Ziemi”*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1947, nr 1 (8), s. 1; K. Polak, H. Polakowa, W.A. Wójcik, op. cit., s. 18.

rzy. Liczba stron pisma wahała się w granicach od stu dziewięćdziesięciu do dwustu trzydziestu²⁵⁶.

Po wojnie na łamach „Ziemi” starano się wykazać straty wojenne w majątku Towarzystwa oraz informować o zniszczeniu zabytków polskiej kultury. Od grudnia 1948 roku zmianie uległ charakter pisma. „Ziemia” z wydawnictwa elitarnego stała się pismem popularnym. W ostatnich dwóch latach wydawania pisma zaczęła w nim dominować propaganda upowszechniająca turystykę wśród środowisk robotniczych.

W omawianym okresie w „Ziemi” opublikowano także kilka artykułów archeologicznych. Zostały one wydrukowane w rubryce „Przegląd konserwatorski i muzealny”, w której zamieszczano informacje o pracy muzeów Towarzystwa oraz pracach konserwatorskich w Polsce. Od 1949 roku zmieniono nazwę rubryki na „Kronika konserwatorska”. Od wznowienia pisma w 1946 roku do zamknięcia redakcji w roku 1950 w rubryce znalazło się pięć artykułów, w których autorzy informowali o odkrytych i badanych stanowiskach archeologicznych oraz omawiali charakterystyczne zabytki wydobyte w czasie badań. W artykułach tych informowano o wznowieniu prac badawczych w Biskupinie. Opisano również stanowiska archeologiczne, które znajdowały się na terenach objętych planem uprzemysłowienia z Igołomi, Tropiszowa i Zofipola (wszystkie z okolic Krakowa) oraz stanowiska osadnictwa prehistorycznego nad Dolną Nidą. Ponadto w rubryce znalazły się wzmianki o pozostałościach osadnictwa prehistorycznego w okolicy Wzgórza Wawelskiego w Krakowie i informacje o odkryciach w Kolegiacie w Tumie pod Łęczycą.

Trzy artykuły opublikowano w dziale ogólnym pisma. Były to opracowania: Zdzisława Rajewskiego, który przedstawił naukowe znaczenie odkryć w Biskupinie; Wandy Sarnowskiej, która apelowała o ochronę zabytków archeologicznych, i Wojciecha Walczaka, który opisał zabytki archeologiczne znalezione na Górze Sobótce²⁵⁷.

Po wojnie zaczęto też wydawać „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” – piśmko zawierające informacje o organizacji i pracach Towarzystwa. Do 1950 roku wydano czterdzieści siedem numerów, w tym kilka łączonych. Nakład pisma kształtował się na poziomie około dwustu pięćdziesięciu egzemplarzy. Przejściowo w 1948 roku „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” był wydawany jako dodatek do „Ziemi”²⁵⁸.

²⁵⁶ K. Polak, H. Polakowa, W.A. Wójcik, op. cit., s. 20.

²⁵⁷ Z. A. Rajewski, *Biskupin*, „Ziemia”, R. 38, 1947, nr 1–2, s. 30–32; W. Sarnowska, *Chrońmy zabytki naszej zamierchłej przeszłości*, „Ziemia”, R. 39, 1948, nr 4, s. 91–94; W. Walczak, *Na Świętej Górze Słazan*, „Ziemia”, R. 40, 1949, nr 12, s. 245–248.

²⁵⁸ W. Skowron, *Czy można było dokonać więcej? Ostatnie – powojenne lata działalności PTK 1945–1950*, Warszawa 2003, http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_powojnie_00.

Do 1950 roku Towarzystwo w niewielkim zakresie podejmowało prace badawcze. Natomiast od 1947 roku rozpoczęła się masowa akcja propagowania krajoznawstwa. W związku z tym Zarząd Główny Towarzystwa podjął współpracę ze Związkami Zawodowymi, aby popularyzować krajoznawstwo w zakładach pracy. Ustalono formy współpracy struktur Towarzystwa z komórkami powiatowymi i okręgowymi Komisji Centralnej Związków Zawodowych. Zarząd Główny rozpoczął także współpracę z Funduszem Wczasów Pracowniczych. Na mocy porozumienia Towarzystwo wysyłało wykładowców na kursy instruktorskie dla pracowników kulturalno-oświatowych Funduszu²⁵⁹. Na potrzeby Funduszu Wczasów Pracowniczych w Towarzystwie opracowano nową formę wypoczynku – dwutygodniowe krajoznawcze wczasy wędrownie. Uczestnicy takich wypraw mieli zapewnione postoje i noclegi w obiektach Towarzystwa i mogli korzystać z jego wydawnictw. Towarzystwo proponowało również trasy takich wędrowek.

W omawianym okresie Polskie Towarzystwo Krajoznawcze nawiązało jeszcze kontakty z następującymi organizacjami masowymi: Związkiem Samopomocy Chłopskiej, Ligą Kobiet, Związkiem Młodzieży Polskiej, Polskim Towarzystwem Geograficznym, Ligą Ochrony Przyrody, Polskim Towarzystwem Przyrodników im. M. Kopernika oraz Radą Turystyczną przy Ministrze Komunikacji i Naczelną Dyрекcją Muzeów i Ochrony Zabytków.

Program działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na najbliższe lata uzgodniono w maju 1948 w Szczecinie na II Zjeździe Delegatów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (powojennym). Postanowiono wówczas, że odtąd działalność Centrali powinna być prowadzona w trzech głównych pionach: organizacyjnym, akcji krajoznawczej i akcji turystycznej²⁶⁰.

W Centrali Towarzystwa, jak również w jego oddziałach terenowych, nie przewidywano już realizacji krajoznawczej działalności badawczej, w tym także działalności archeologicznej. Natomiast wiązano duże nadzieje z możliwością zajęcia się działacze Towarzystwa ochroną zabytków architektonicznych oraz archeologicznych. W tym celu w 1949 roku powołano w ramach organizacyjnych Towarzystwa Wydział Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Utworzono go z inicjatywy byłych członków Towarzystwa Opieki nad Za-

²⁵⁹ *Ważne posunięcia Zarządu Głównego PTK*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, 1948, nr 7 (22), s. 1–2.

²⁶⁰ I powojenny Zjazd odbył się w czerwcu 1947 roku, patrz: *Pierwszy powojenny Zjazd Delegatów PTK w Gdańsku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1947, nr 4 (11), s. 1–4. Relacja i ustalenia II powojennego Zjazdu Delegatów PTK: *Zjazd Delegatów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1948, nr 4 (19), s. 1–4.

bytkami Przeszłości. Rozpoczął on swoją działalność 11 maja 1949 roku²⁶¹. Na III Zjeździe Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Olsztynie w czerwcu 1949 roku zatwierdzono tę społeczną inicjatywę²⁶².

Na tym Zjeździe powołano Prezydium Wydziału w składzie: Jan Witkiewicz – przewodniczący, Stanisław Herbst – wiceprzewodniczący i Stanisław Szymański – sekretarz. Planując działalność, postanowiono rozbudować strukturę Wydziału. Przedstawicielstwa terenowe miały pełnić Sekcje Wydziału, które zaczęto wkrótce organizować w ramach oddziałów terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Naczelną Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, podległa Ministerstwu Kultury i Sztuki, wydała 23 czerwca 1949 roku specjalny okólnik, w którym wezwała Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków do kontaktów z Zarządami Oddziałów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz postulowała nawiązanie bliższej współpracy z Wydziałem Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz jego sekcjami²⁶³.

W październiku 1949 roku ukonstytuowała się Rada Wydziału Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w składzie: przewodniczący – Witold Kierzkowski²⁶⁴ (początkowo zastępca przewodniczącego), sekretarz – Gerard Ciołek²⁶⁵, członkowie – Włodzimierz Antoniewicz, Henryk Bogatkowski, Romana Gintyło, Tadeusz Gostyński, Stanisław Herbst, Józef Kluss, Piotr Koziński, Aleksander Król, Stanisław Łoza, Witold Matuszewski, Lech Niemojewski, Jerzy Remer, Zbigniew Rewski, Zofia Rothertowa, Marian Ruszkowski, Kazimierz Sasaki, Stanisława Sawicka, Janina Starzyńska, Stanisław Szymański, Jan Witkiewicz, Jan Zachwatowicz, Bruno Zborowski i Władysław Woydyno.

Jeszcze w tym samym miesiącu opracowano projekt tablicy informacyjnej dla obiektów zabytkowych. Tablice miały informować, że oznaczony nimi obiekt został uznany za zabytek architektury. Rozpoczęto także akcję zakładania sekcji Wydziału w oddziałach terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego²⁶⁶. Przystąpiono także do mianowania pierwszych delegatów, tak zwanych społecznych opiekunów dla zabytków.

²⁶¹ Okoliczności założenia Wydziału: *Organizacja i terytorialny zasięg działalności*, [w:] K. J. Jędrzejczyk, *Polskie...*, s. 75–77.

²⁶² *Sprawozdanie z Walnego Zjazdu Delegatów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Olsztynie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 7–8 (31–32), s. 1–8.

²⁶³ Okólnik opublikowano w: „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 6 (30), s. 1.

²⁶⁴ Kustosze Muzeum Narodowego w Warszawie.

²⁶⁵ Witold Kierzkowski – profesor Akademii Górniczej w Krakowie. Równocześnie z funkcją przewodniczącego Wydziału pełnił także funkcję wiceprezesa Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

²⁶⁶ „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 11 (35), s. 2

Prace organizacyjne przebiegały bardzo sprawnie. Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego podaje, że pod koniec 1949 roku Wydział Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości wykonał następujące prace²⁶⁷:

- opracował ramowy regulamin Wydziału i regulaminy dla: Rady Wydziału, Prezydium Wydziału, Referatu Wydziału, Sekcji Wydziału, Opiekuna Społecznego i wskazówki techniczne dla Opiekunów Społecznych²⁶⁸;
- nawiązał ścisłą współpracę z Ministerstwem Kultury i Sztuki, które w pełni aprobowало i popierało działalność Wydziału;
- wytypował trzydziestu Opiekunów Społecznych na podstawie list kandydatów przesłanych przez Oddziały Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego;
- publikował informacje o społecznej opiece nad zabytkami przeszłości w „Ziemi” i „Ochronie Zabytków” oraz przygotował nawet specjalny numer „Ziemi” całkowicie poświęcony zagadnieniom opieki nad zabytkami;
- wykonał siedemdziesiąt informacyjnych „tablic zabytków” i uzyskał zgodę Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków na umieszczenie ich na obiektach zabytkowych;
- Prezydium Wydziału interweniowało u stosownych instytucji w sprawie zabezpieczenia i konserwacji dworu Bogusławskiego w Glinnie oraz drewnianego kościółka w Bytomiu;
- Wydział Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości nie powołał sekcji do opieki nad zabytkami, ale w tym zakresie ściśle współpracował z oddziałami Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: w Białej Podlaskiej, Biskupcu, Gnieźnie, Gorlicach, Międzyrzecu, Pabianicach, Suwałkach, Warce, we Włocławku i w Zamościu.

Na początku 1950 roku Wydział opublikował listę powołanych Społecznych Opiekunów Zabytków. Zawierała ona nazwisko opiekuna i obiekty, które powierzono jego opiece: w województwie poznańskim – Franciszek Jaśkowiak (dwór Bogusławskiego w Glinnie); Ludwik Iczakowski (zabudowania w Poznaniu – na Górczynie); kieleckim – Kazimierz Kühn (zamek w Olsztynie pod Częstochową), Bolesław Stala (klasztór w Mstowie), Alfons Pinno (dwa kościoły w Radomiu); pomorskim – Elżbieta Zawadzka (kościół i zamek w Bierzgłowie, 15 kilometrów od Torunia), (?) Lipkowski (dwa kościoły w Chełmży: parafialny i ewangelicki), Stanisław Duński (zamek w Dybowie), Franciszek Jarczewski (ruiny zamku w Złotorii koło Torunia); śląskim – Koło Krajoznawcze Młodzieży przy Zakładzie Kształcenia Handlowego w Cieszynie (rotunda św. Mikołaja w Cieszynie).

²⁶⁷ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w roku 1949*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 5 (29), s. 6–7.

²⁶⁸ Regulamin Wydziału Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości został wydany w postaci broszurki w 1950 roku.

Do 1950 roku założono sekcje Wydziału przy oddziałach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: w Gdańsku, Katowicach, Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Poznaniu, Tarnowie, Toruniu i Kielcach²⁶⁹.

Ostatnie informacje o pracach Wydziału Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości pochodzą ze sprawozdania z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za 1950 rok²⁷⁰. Wynika z niego, że Prezydium Wydziału, oprócz apelów w sprawie ochrony wcześniej wymienionych obiektów, interweniowało u stosownych władz o zabezpieczenie następujących: kościoła w Siewierzu, zabytkowego domu na rynku w Gorlicach, bramy miejskiej w Lidzbarku Warmińskim, mostu w Reszlu, naczyń glinianych z cmentarzyska we wsi Żychcice i słupa kamiennego we wsi Lipniki²⁷¹.

W 1950 roku z inicjatywy Wydziału Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości, z pomocą Związku Historyków Sztuki, w oddziałach terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zostało ogłoszonych pięć odczytów na temat ochrony zabytków architektury. Wydział wykonał też kolejne dwadzieścia pięć „tablic zabytków” do oznaczenia obiektów zabytkowych i przygotowywał dalsze sto dwadzieścia.

W momencie połączenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z Polskim Towarzystwem Tatrzańskim Wydział Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości miał trzydziestu pięciu Społecznych Opiekunów Zabytków. Do dziesięciu wcześniej wymienionych doszło dwudziestu pięciu kolejnych: Eugeniusz Siękowski (zamek w Sosnowcu), Tomasz Kuzek (kościół w Bytomiu), Waław Zysk (kościół św. Anny w Białej Podlaskiej), Franciszek Jagielak (kościół: św. Anny i św. Ducha w Kodniu), Waław Szczygielski (zamek w Poddębicach), Leszek Lipski (pałac w Gostkowie), ks. Waław Hybsz (kościół św. Mikołaja w Elblągu), Marian Szczerbiński (kościół NMP w Elblągu), Józef Kobędza (dworek w Skotnikach), Marcin Pająk (zabudowania poklasztorne w Kazanowie), Waław Koleśnik (zamek w Giżycku), (?) Kowalski (zamek piastowski w Międzyrzeczu), Stefan Spronger (kościół św. Jana w Gnieźnie), (?) Domagalska (kościół Św. Ducha w Jarocinie), Konstanty Laskowski (budowla ariańska w Gorlicach), Henryk Stokwiszewski (ruiny zamku w Besiekierkach), Zofia Licharew (ruiny zamku w Kętrzynie), Marian Krykiewicz (zabytki miasta Olsztyna), Eugeniusz Górecki (Brama Bystrzycka i Wodna w Stargardzie Szczecińskim), Władysław Kropielnicki (arsenał i mury obronne Stargardu Szczecińskiego), Tadeusz Misiurski (opactwo cysterskie w Sule-

²⁶⁹ „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 1 (37–32) [nr 1–2 (37–38)], s. 2; „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 5 (29), s. 7.

²⁷⁰ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w roku 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 10–11–12 (44–48) [44–46], s. 8–10.

²⁷¹ W przypadku Żychcic i Lipnik nie można jednoznacznie określić, o które wsie chodzi, na terenie Polski występuje bowiem kilka miejscowości o podanych nazwach.

jowie), Kazimierz Stankiewicz (zamek w Bykach), Jan Justyna (park w Moszczenicy), Koło Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej nr 1 w Paczkowie (zabytki Paczkowa), Henryk Szydłowski (zespół zabytkowy zamku poradziwiłłowskiego w Bielsku Podlaskim)²⁷².

W omawianym okresie popularyzacją archeologii i pewnymi pracami badawczymi z dziedziny archeologii zajmowała się również młodzież z Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Zgrupowania wakacyjne młodzieży po II wojnie miały charakter odmienny od wyjazdów terenowych organizowanych w dwudziestolecu międzywojennym. Przybrały one formy typowo turystyczne i raczej nie podejmowano się wykonywania prac naukowych lub konserwatorskich. Nie można jednak pominąć wielu obozów, na których zgodnie z przedwojennym programem realizowano szkolenia młodych krajoznawców i ich opiekunów. Po takich kursach przeprowadzano egzaminy i powstawały różne opracowania krajoznawcze. Zaczęto także organizować nową formę obozów – obozy wędrowne, w czasie których poznawano kraj wzdłuż wytyczonej trasy, zbierano materiały, a następnie wykorzystywano je przy organizowaniu wystaw oraz jako pomoce w Ośrodkach Krajoznawczych. Opracowania wyróżniające się publikowano w „Orlim Locie”²⁷³.

Wśród wakacyjnych zgrupowań młodzieży zwraca uwagę obóz wędrowny z Koła Młodzieżowego przy Szkole Ogólnokształcącej Stopnia Licealnego im. Jana III Sobieskiego w Krakowie. Blisko trzytygodniowy obóz zorganizowano w lipcu 1949 roku, a jego trasa wiodła przez Jurę Krakowsko-Częstochowską. W wyprawie uczestniczyło zaledwie kilku młodych ludzi, którzy wytyczyli sobie jako cel inwentaryzację zabytkowych obiektów architektonicznych znajdujących się na trasie. Wyprawa wyruszyła 7 lipca z Krakowa. Po drodze dokonano pomiarów, wyrysowano plany i opisano zabytki architektury, w większości zamków, z następujących miejscowości: Ojców, Grodzisko, Pieskowa Skała, Olkusz, Rabsztyn, Klucze, Golczowice, Bydlin, Wolbrom, Dłużec, Strzegowa, Smoleń, Pilica, Podzamcze, Ogrodzieniec, Kromołów, Skarżycy, Morsko, Góra Zborów, Bobolice, Mirów, Niegowa, Złoty Potok, Przemiłowice, Ostrężnik i Olsztyn. Dnia 29 lipca w Częstochowie zakończono wędrowkę. Obszerną relację z wyprawy opublikowano w 1950 roku w roczniku 24. „Orlego Lotu” w rubryce „Obozy i wycieczki”²⁷⁴.

²⁷² W sprawozdaniu podano trzydziestu sześciu Opiekunów Społecznych. Pomyłono się jednak w ich numeracji (brak numeru 20). W związku z tym należy sądzić, że opiekunów było trzydziestu pięciu. Patrz: *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w roku 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 10–11–12 (44–48) [44–46], s. 9–10.

²⁷³ W. Skowron, *Czy można było...*

²⁷⁴ Zapowiedzi relacji ukazały się jeszcze w 1949 roku w roczniku 23. pisma: J. Samek, *Jurajskim szlakiem „Orlich Gniazd”*, „Obozy i wycieczki”, „Orli Lot”, R. 23, 1949, nr 8, s. 124–125;

Należy wspomnieć, że w maju 1949 roku powstała Sekcja Okręgowa Komisji Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej, której zadaniem – między innymi – było organizowanie wycieczek i obozów letnich finansowanych z dotacji pochodzących z Głównego Urzędu Kultury Fizycznej, a uzyskiwanych przez Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W okresie powojennym wznowiono wydawanie czasopisma „Orli Lot”, którego tematyka została jednak zmieniona. Odtąd na łamach „Orlego Lotu” wiele artykułów poruszało sprawy Ziemi Odzyskanych oraz turystyki. Ponadto w piśmie zamieszczono jeszcze dwa artykuły prehistoryczne. Autorzy omówili w nich dawne narzędzia krzemienne oraz ceramikę prehistoryczną²⁷⁵. W 1950 roku nakład pisma osiągnął trzy tysiące pięćset egzemplarzy o objętości od stu sześćdziesięciu do dwustu stron. Obliczono, że „Orli Lot” miał wówczas około dwóch tysięcy sześciuset prenumeratorów²⁷⁶. Pismo przestało się ukazywać z chwilą połączenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z Polskim Towarzystwem Tatrzańskim.

Oddziały terenowe Towarzystwa

Bezpośrednio po wyzwoleniu prace w oddziałach terenowych Towarzystwa zmierzały przede wszystkim do odbudowy struktur i rejestracji zniszczeń wojennych. W tym okresie działalność krajoznawcza w oddziałach ograniczyła się do organizowania odczytów, wieczornic i wycieczek. Zajęto się także ocalałymi zbiorami muzealnymi i bibliotecznymi, ich porządkowaniem i katalogowaniem. Powoli też przystąpiono do zawiązywania okręgów Towarzystwa.

Popularyzację krajoznawczą realizowano poprzez odczyty. Akcję rozpoczęto w 1946 roku. Zorganizowano wówczas sześćdziesiąt pięć odczytów, które przyciągnęły uwagę sześciu tysięcy osiemdziesięciu pięciu słuchaczy. W tej działalności wyróżniały się oddziały: z Włocławka, Katowic i Warszawy²⁷⁷.

Podobnie jak przed wojną w akcji odczytowej zwracano uwagę, by zapraszać do wygłaszania referatów wybitnych uczonych. Tematyka takich odczytów związana była z realizowanymi przez Towarzystwo zadaniami i odpo-

Szlakiem Orlich Gniazd, nr 10, s. 157–160. Natomiast relacja podzielona na kilka części została przedstawiona w następnym roczniku pisma: J. Samek, *Szlakiem „Orlich Gniazd*, „Obozy i wycieczki”, „Orli Lot”, R. 24, 1950, nr 1, s. 11–26, 35–59; nr 4–5, s. 65, 71–93, 102–116. Informacje na temat obozu można także uzyskać z artykułu Jana Samka zamieszczonym w opracowaniu J. Partyki, *Zróźnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego wyżyny krakowsko-częstochowskiej*, t. 2: *Kultura*, Ojców 2004.

²⁷⁵ S. Duszyk, *O krzemieniarzach z Morawicy*, „Orli Lot”, R. 21, 1947, nr 7–8, s. 117–118; A. Źaki, *Krajoznawca i skorupka*, „Orli Lot”, R. 22, 1948, nr 4, s. 50–52.

²⁷⁶ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 10–11–12 (44–48) [44–46], s. 26.

²⁷⁷ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1946*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1947, nr 3 (10), s. 4.

wiednio dostosowana do grup społecznych i wieku słuchaczy. Od 1947 roku akcja odczytowa nabrała innego charakteru. W głównej mierze odczytami zajmował się jeden, tak zwany prelegent objazdowy – Kazimierz Rapacz, który z przygotowanymi pięcioma tematami („Piękno Warszawy”, „Trasza W-Z”, „Piękno Krakowa”, „Jan Matejko”, „Wit Stwosz”) objeżdżał oddziały Towarzystwa. Prelegent był też zapraszany z odczytami do różnych instytucji i organizacji. Wiele spotkań zorganizowały też same oddziały. Jednak dominacja prelegenta objazdowego była niewątpliwa. W 1950 roku wygłoszono pięćset dwanaście odczytów, których wysłuchało ponad siedemdziesiąt dziewięć tysięcy osób. Z tej liczby odczytów K. Rapacz wygłosił blisko trzysta, przy frekwencji około sześćdziesięciu dwóch tysięcy słuchaczy²⁷⁸.

W czasie działań wojennych nie wszystkie muzea Towarzystwa uległy zniszczeniu. Według sprawozdania za 1946 rok od zniszczenia udało się uchronić część zbiorów następujących muzeów: we Włocławku, w Kielcach, Piotrkowie Trybunalskim, Tomaszowie Mazowieckim, Łowiczu, Sandomierzu i Pabianicach. Należy również zaznaczyć, że zbiory niektórych placówek muzealnych Towarzystwa znalazły się pod opieką społeczników niezwiązanych z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym, tak na przykład było ze zbiorami Muzeum Oddziału kieleckiego²⁷⁹.

W 1947 kontynuowano akcję odbudowy zasobów muzealnych oraz podjęto starania o odzyskanie eksponatów rozproszonych w czasie wojny lub wywiezionych przez Niemców²⁸⁰. Sporadycznie w oddziałach terenowych zajmowano się innymi działaniami krajoznawczymi. Od 1948 roku działalność oddziałów, podobnie jak całego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, skupiła się na turystyce. Oddziałom Towarzystwa powierzono sprawy organizowania i zabezpieczania zaplecza turystycznego dla różnego rodzaju wycieczek.

Nie prowadzono już prac archeologicznych w takim zakresie jak poprzednio. Pewne zadania zabezpieczające i związane z ochroną zabytków archeologicznych zaczęto realizować dopiero od momentu utworzenia Społecznego Wydziału Opieki nad Zabytkami Przeszłości i powstania jego sekcji w oddziałach terenowych Towarzystwa. Należy nadmienić, że członkowie niektórych oddziałów Towarzystwa pomagali państwowym konserwatorom zabytków w zabezpieczaniu stanowisk archeologicznych i zabytków architektury²⁸¹.

²⁷⁸ Prelegent wygłaszał po kilka referatów dziennie, stąd taka liczba odczytów. *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1950, nr 10–11–12 (44–48) [44–46], s. 12–13.

²⁷⁹ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1946*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1947, nr 3 (10), s. 4.

²⁸⁰ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1947*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1948, nr 3 (18), s. 2.

²⁸¹ Patrz: sprawozdania z działalności PTK zamieszczone w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”.

W niektórych oddziałach kontynuowano rozpoczęte przed wojną prace renowacyjne i konserwatorskie zabytków architektury. Po zakończeniu wojny Zarząd Oddziału Towarzystwa w Łęczycy zorganizował w sprawie konserwacji zamku konferencję, na której podjęto decyzję utworzenia w nim muzeum. W spotkaniu uczestniczyli, oprócz Zarządu Oddziału, przedstawiciele władz wojewódzkich, powiatowych i miejskich. Wszystkie zgodnie zadeklarowały pomoc finansową na restaurację zamku. Dzięki temu do 1950 roku zabezpieczono mury zamku i odrestaurowano niektóre sale.

W Piotrkowie Trybunalskim w 1948 roku dzięki staraniom członków miejscowego Oddziału Towarzystwa również przystąpiono do odbudowy zamku²⁸². Podobna sytuacja była zapewne w innych oddziałach Towarzystwa, aczkolwiek w źródłach brak na ten temat informacji.

Z powodu zniszczeń wojennych niektóre oddziały miały kłopoty lokalowe, wobec tego – za zgodą władz państwowych – niektóre siedziby oddziałów terenowych były lokowane w zabytkowych ratuszach, zamkach i innych historycznych obiektach. Tak było: w Piotrkowie Trybunalskim, Pabianicach, Gdańsku, Łęczycy, Słupsku i Stargardzie Szczecińskim²⁸³. Ponadto w 1950 roku na siedziby oddziałów i muzeów Towarzystwa przeznaczono: dla Oddziału w Białej Podlaskiej – Zamek Radziwiłłowski, Oddziału w Bieczu – tzw. Dom Kromera.

Natomiast w Oddziale w Krośnie zaczęto gromadzić eksponaty, które miały być umieszczone w jednym ze skrzydeł dawnego Pałacu Biskupiego.

Dzięki wparciu finansowemu Ministerstwa Kultury i Sztuki Oddział w Puławach wyremontował „Domek Gotycki”, planował też odrestaurować pobliską „Świątynię Sybilli”, natomiast Oddział w Sulejowie wyremontował i nieoficjalnie uruchomił muzeum w pomieszczeniu Opactwa na Podklasztorzu²⁸⁴.

²⁸² *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1948 i Zarządu Głównego PTK za okres kadencji od 27 maja 1948 roku do 1 czerwca 1949 roku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 5 (29), s. 10.

²⁸³ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1947*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1948, nr 3 (18), s. 3.

²⁸⁴ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, 1950, nr 10–11–12 (44–48) [44–46], s. 10–11.

Rozdział 5

Kierunki naukowej działalności archeologicznej Towarzystwa

W Polskim Towarzystwie Krajoznawczym dwukrotnie próbowano realizować różnorodną działalność naukową, w tym archeologiczną. Badaniami wykopaliskowymi i publikacją ich wyników mieli się zajmować zrzeszeni w Towarzystwie zawodowi polscy archeolodzy i wybitniejsi ówcześni badacze.

Pracę naukową z zakresu archeologii podejmowano w Towarzystwie w pierwszych trzech okresach jego działalności. Działania archeologiczne realizowano w latach 1911–1918 i 1930–1939. Do 1918 roku naukowe zamysły założycieli Towarzystwa wynikały bezpośrednio z braku odpowiednich polskich instytucji i towarzystw, które mogłyby się zająć badaniami w zaborze rosyjskim. Później czynnikiem dominującym stały się dążność do osiągnięcia własnych celów i stosunkowo stabilna sytuacja ekonomiczna Towarzystwa oraz wiele innych czynników¹.

W początkowych latach działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego archeologia była uprawiana w duchu archeologii romantycznej. Jednak zamiast posługiwać się pojęciem „Słowianie”, używanym w epoce romantyzmu na określenie wszystkich znalezisk archeologicznych z naszych ziem, wprowadzono zwrot „nasi przodkowie”. Poprzez takie ujęcie rozwiązano sprawę rozciągłości czasowej i zróżnicowania kultur archeologicznych na terenie ziem polskich. Romantyczne pojmowanie przedmiotu badań archeologicznych w pracach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego widoczne jest do 1925 roku. Jednak nie stało ono w sprzeczności z wykorzystywaniem warsztatu i metod badawczych pozytywistycznych².

¹ Na przykład: fachowość i kompetencje kadry naukowej Towarzystwa czy też rzeczywiste możliwości pracy badawczej w terenie.

² S. Lencewicz, *O znaczeniu wykopalisk (cz. I)*, „Ziemia”, R. 3, 1912, nr 35, s. 561–562.

W początkach funkcjonowania Towarzystwa, do 1925 roku, w jego pracach badawczych widoczny był kult nauki – scjentyzm³. W ujęciu scjentyistów nauki przyrodnicze miały stanowić wstęp i podstawę do ogólnej ludzkiej wiedzy. Archeolodzy – członkowie Towarzystwa zajmujący się wówczas archeologią zgodnie z nurtem scjentyistycznym uznawali, że przeszłość przodków można było poznać głównie dzięki znalezisk – bądź kostnych, bądź szczątków i pozostałości dawnych kultur⁴. Szczątki ludzkie pozwalały na zrozumienie, kim był człowiek ubiegłych epok archeologicznych, jako gatunek zoologiczny, znajduwane zaś wytwory rąk były dokumentami jego egzystencji, mówiącymi o umysłowości, względnie o zewnętrznych przejawach jego życia. Przyjmowano zatem, że wykopaliska zarówno archeologiczne, jak i antropologiczne dostarczały cennego materiału do wyjaśnienia zamierzcłej przeszłości rodzaju ludzkiego, tym cenniejszego, że najczęściej tylko przypadek sprawiał, iż materiał ten trafiał w ręce badaczy, którzy potrafili go należycie spożytkować. Zwracano uwagę, że wiele wykopalisk marnowało się nawet u samych badaczy, którzy mieli rzekomo zabezpieczać je od zniszczenia. Ponadto poruszano kwestię tak zwanych amatorów-zbieraczy, których celem było jedynie kolekcjonowanie zachowanych zabytków i kości, przy czym nie mając odpowiedniej wiedzy, obchodzili się z nimi nieumiejętnie, przez co niejednokrotnie pozabawiali oni wydobyte okazy wartości naukowej.

Kierownictwo Towarzystwa Krajoznawczego, zgodnie z opinią ówczesnego środowiska archeologów, apelowało do swoich członków, aby zwracali większą uwagę na naukowy aspekt prowadzonych przez siebie badań. Między innymi wielokrotnie powtarzano, że ułożenie szkieletu w jamie grobowej miało ważniejsze znaczenie niż sam szkielet, a kawałek skorupy z ornamentem więcej mówił niż pozornie okazałe naczynia. W apelach do prowincjonalnych badaczy powtarzał się wniosek, że w celu lepszego przysłużenia się nauce powinni informować uczonych lub instytucje naukowe o miejscach, w których

³ *Scientia* – wiedza. Ten charakterystyczny dla światopoglądu pozytywistycznego kierunek filozoficzny był rozpowszechniony w drugiej połowie XIX wieku. Należy przypomnieć, że jego zwolennicy uznawali, iż prawdziwą wiedzę o rzeczywistości można osiągnąć jedynie poprzez poznanie naukowe. Nauka powinna być narzędziem w ręku człowieka, pomocnym w walce o jego byt. Scjentyści w szczególny sposób odwoływali się do nauk przyrodniczych, dostarczających pewnej i gruntownej wiedzy, opartej na stwierdzaniu faktów i odkrywaniu praw. Z kolei okres pozytywizmu w Europie trwał od lat czterdziestych do pięćdziesiątych XIX wieku. Natomiast w Polsce – przyjmuje się – przypadł na lata od roku 1864 (klęska powstania styczniowego) do 1890, 1891 lub 1895 roku (brak w tej kwestii jednoznacznego stanowiska znawców epoki). W archeologii polskiej za początek pozytywizmu przyjmuje się rok 1873, odkąd w Akademii Umiejętności w Krakowie archeologia znalazła się w dwóch Komisjach: Archeologicznej i Antropologicznej.

⁴ Na myśli mam członków Towarzystwa ówczesnie zajmujących się archeologią, którzy byli skupieni w Komisji Ochrony Zabytków Krajowych i Osobliwości Przyrody, Komisji Muzealnej, Komisji Fizjograficznej, oraz pracujących w poszczególnych placówkach muzealnych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

można było stwierdzić stanowiska archeologiczne. Nie zalecano podejmowania samowolnych badań. W związku z niedoborami wykwalifikowanej kadry archeologicznej ostatecznie kierownictwo Towarzystwa Krajoznawczego wyraziło zgodę na takie działania, ale tylko w stosunku do niektórych badaczy prowincjonalnych i pod pewnymi warunkami⁵. Pierwszym z tych warunków był fakt odmówienia przez archeologów zbadania wskazanego stanowiska lub odłożenia badań na dalszy plan z ważnych powodów. Drugim zaś zagrożenie zniszczenia konkretnych zabytków. Wówczas, gdyby zawodowi uczeni nie mogli się zająć danym obiektem archeologicznym, należało przystąpić do badań, które powinny być prowadzone starannie i dokładnie dokumentowane; polecano zwracać szczególną uwagę na wzajemne położenie zabytków. Poza tym wykopane przedmioty powinny być przesłane do właściwej instytucji, w tym wypadku do najbliższego Muzeum Regionalnego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, a od roku 1912 do Komisji Fizjograficznej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, aby tam mogły służyć nauce.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku zaczęto się zastanawiać nad formami dotychczasowej pracy naukowej w Towarzystwie. Przypomnę, że w ciągu 12-letniej pracy Towarzystwa zmieniły się uwarunkowania polityczne życia na ziemiach polskich, stąd też wytworzyła się konieczność przystosowywania do odmiennych warunków pracy. Od założenia w 1906 roku do wybuchu I wojny światowej Towarzystwo pracowało tylko w zaborze rosyjskim. Lata wojny i okupacji rozproszyły szeregi krajoznawców i zacieśniły teren działania. Odzyskanie niepodległości rozszerzyło terytorium pracy, ale zmieniło też zasadniczo jej potrzeby i warunki. Ten stan rzeczy wymagał wyszukania nowych dróg, nakreślenia stosownych programów, rozważenia ściśle potrzeb i możliwości.

W 1925 roku Włodzimierz Antoniewicz zaprezentował na łamach „Ziemi” program uwzględniający możliwość pracy Towarzystwa w zakresie archeologii. W związku z pojawieniem się nurtu regionalnego w pracach Towarzystwa podjął on próbę szczegółowego ujęcia i określenia roli badań archeologicznych w zakresie regionalnym⁶. Zaprezentowana przez W. Antoniewicza koncepcja organizacji regionalnych badań archeologicznych wynikała z toczony ówczesnie dyskusji co do kształtu i organizacji badań oraz ochrony zabytków archeologicznych w Polsce, w której sam czynnie uczestniczył. Według niego głównym celem archeologicznych badań regionalnych

⁵ Tym postanowieniem umożliwiono wybranym badaczom lokalnym prowadzenie badań wykopaliskowych. Prawa takie otrzymali przede wszystkim kustosze muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

⁶ W. Antoniewicz, *Badania archeologiczne w Polsce w zakresie regionalnym*, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 2, s. 20–25.

było opracowanie prehistorycznej syntezy ziem polskich, która była możliwa do zrealizowania z pomocą Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

W swoich rozważaniach W. Antoniewicz zwrócił uwagę na fakt, że terytorium Polski dzieli się na wyraźne obszary fizjograficzne. Miał tym samym świadomość, że wiele z tych obszarów pokrywało się z granicami ziem historycznych, które poniekąd odpowiadały granicom większych jednostek administracyjnych. Różnice fizjograficzne pojedynczych terenów wpływały na zjawiska archeologiczne naszych ziem, chociaż oddziaływań tych nie należało zbyt wiele przeceniać. Ponadto zwrócił uwagę, iż w naszym kraju w różnych okresach przeddziewiczych istniały różnorodne kultury, które zwłaszcza od okresu neolitycznego, w związku z trybem życia rolniczego i myśliwskiego swych twórców, dostosowywały się do odpowiednich warunków biologicznych. Ziemie Polski w czasach przedhistorycznych były w znacznym stopniu terenem przejściowym, przez który przemieszczały się grupy nosicieli różnych kultur. W związku z powyższym nie można było mówić o wyraźnie wyodrębnionych obszarach archeologicznych w Polsce, które charakteryzowałyby się ciągłością zasiedlenia we wszystkich epokach przeddziewiczych. Zmieniały się nawet zwarte kręgi kulturowe występujące na naszych ziemiach w określonych okresach przedhistorycznych. W jednych okresach rozszerzały się, w innych – kurczyły, w zależności od różnych czynników społeczno-gospodarczych. Pomimo braku zamkniętych obszarów archeologicznych w Polsce można było, zdaniem W. Antoniewicza, zorganizować badania archeologiczne realizujące ideę badań regionalnych, ponieważ na terenie ziem polskich wyraźnie występują odrębności kategorii zabytków przeddziewiczych w zależności od środowiska fizjograficznego⁷.

Włodzimierz Antoniewicz postulował, aby właściwe regionalne badania archeologiczne rozpoczynać od studiów, poszukiwań oraz eksploracji kategorii zabytków ruchomych i nieruchomych, występujących w danym regionie wyróżniającym się pod względem fizjograficznym, historycznym lub administracyjnym. Te poszczególne kategorie zabytków wymagały szczegółowych badań i obserwacji prowadzonych przez szereg lat.

Według W. Antoniewicza w regionach Polski dałoby się zbadać i przeanalizować wiele zagadnień archeologicznych, mianowicie kwestie: rozwoju kultury materialnej i duchowej, warunków antropogeograficznych, typów osadnictwa. Następnie można by było zastanowić się nad chronologią,

⁷ Na przykład: na lessach małopolskich – stanowiska otwarte młodszego paleolitu, osady neolityczne i późniejsze, złożone z ziemianek lub chat słupowych, cmentarzyska należące do nich i odrębne groby szkieletowe, cmentarzyska ciałopalne; w partii jury krakowsko-wieluńskiej – licznie występujące groty, jaskinie i schroniska skalne ze śladami pobytu człowieka od starszego paleolitu aż do czasów wczesnohistorycznych; na niżu polskim – wydmy ze stanowiskami młodszego paleolitu i neolitu, ze śladami osad i grobów z różnych okresów przeddziewiczych itp.

występowaniem na danym obszarze określonych surowców⁸ i warunkami ich eksploatacji górniczej, kwestią obronności danych punktów oraz sprawą szlaków kupieckich i innych zjawisk.

W celu usystematyzowania pracy archeologicznej w ujęciu regionalnym należało zatem dążyć do badania i opracowywania zabytków poszczególnych epok na danym obszarze lub do opracowywania rozwoju kultur przedhistorycznych w konkretnej miejscowości, w zależności od warunków antropogeograficznych. Wynikiem tych opracowań powinny być, z jednej strony, monografie poszczególnych kultur, względnie okresów przedhistorycznych na danym terytorium; z drugiej zaś strony – monografie archeologiczne poszczególnych miejscowości, traktowane jako wstęp do ich monografii historycznych. Zarówno jedne, jak i drugie prace miałyby duże znaczenie dla nauki, obydwa zaś rodzaje wymagały dobrego poznania metod archeologii przedhistorycznej i materiałów wykopaliskowych.

Zadowolająca synteza prehistorii naszego kraju zależała w dużej mierze od dokładnego zbadania pomniejszych obszarów Polski. W. Antoniewicz zwrócił uwagę, iż ówczesnie nie wystarczały nauce ułamkowe i dorywcze wiadomości o zabytkach archeologicznych, zwłaszcza o tych wykopanych bez uchwycenia ich kontekstu i na dodatek jeszcze pochodzących z różnych okolic.

Poza samym określeniem zasięgu poszczególnych kultur oczekiwał on odpowiedzi na szczegóły dla nich charakterystyczne, techniczne i obrzędowe. Pytał o różnice lokalne, dające się uchwycić, czy to w zależności od warunków geograficznych, czy też stanowiące produkt skrzyżowań z innymi elementami kulturowymi, napływowymi lub też autochtonicznymi. Odpowiedzi na te pytania mogły dać wyłącznie drobiazgowe i systematyczne badania oraz obserwacje terenowe na umiejętnie wydzielonych terytoriach.

W ujęciu W. Antoniewicza z jednej strony droga do kompleksowej syntezy wiodła przez planowe, żmudne i dokładne badania lokalne. Z drugiej zaś strony – ogólne potrzeby szczegółowych poszukiwań i dociekań archeologicznych w różnych regionach Polski nie zawsze i nie wszędzie dały się zrealizować, ich urzeczywistnienie wymagało bowiem odpowiednich warunków. Jednym z takich warunków, mającym główny wpływ na rozwój badań archeologicznych w ujęciu regionalnym, był czynnik ludzki. Do zrealizowania tych badań potrzebne były zastępy badaczy – archeologów. Wiadomo, że w tamtych latach poza ośrodkami uniwersyteckimi pracowało zaledwie kilku młodych i początkujących archeologów⁹. Równie istotne jak sami badacze były też ich możliwości pracy terenowej. Ponadto zauważano silne dążenie do centralizacji pracy naukowej w zakresie prehistorii. Był to naturalny skutek dużych braków

⁸ Takich jak krzemienie, skały krystaliczne, bursztyn czy metale.

⁹ Patrz: A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991

środków naukowych w postaci bibliotek i pomocy dydaktycznych, które uniezwolnizwały badaczom prowadzenie studiów porównawczych i dalsze kształcenie się w mniejszych ośrodkach miejskich Polski.

Potrzeba było też dużych wysiłków badaczy, aby przezwyciężyć trudności i za własne środki czy z pomocą społeczeństwa stworzyć na tak zwanej prowincji potrzebny do badań aparat naukowy, skupiający bibliotekę i czasopiśma fachowe, czyli środki pozwalające na postęę danej nauki.

Wydatna praca naukowa w dziedzinie archeologii – w omawianym okresie – zależała przede wszystkim od indywidualnych cech badaczy, od ich woli i zapału, dlatego też W. Antoniewicz był zwolennikiem organizowania badań, które omijając stosowne instytucje i centra uniwersyteckie, byłyby prowadzone przy pomocy jednostek twórczych, związanych z danymi obszarami na zasadzie przywiązania i gorącej chęci ich poznania. Postulował, że w celu centralizacji pracy w zakresie prehistorii należy zawiązać Instytut Archeologiczny, który prowadząc planowo wielkie zamierzenia naukowe, oparty byłby na zorganizowanej współpracy wszystkich archeologów. Jednakże z powodu silnych różnic i podziałów występujących w ówczesnej społeczności naukowej taka organizacja, podział pracy oraz systematyczność badań nie były w zasadzie możliwe do zrealizowania. Dlatego w ówczesnym stanie stosunków osobowych i organizacyjnych w archeologii ścisła centralizacja nie miała warunków do realizacji.

Według W. Antoniewicza jedną z kluczowych spraw był dobór badaczy regionalnych, którzy podjęliby się prowadzenia regionalnych archeologicznych stacji badawczych. Zakładanie Oddziałów Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego albo sekcji archeologicznych w Oddziałach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i odbywanie periodycznych zebrań, zdaniem W. Antoniewicza, mogłyby się przyczynić do utrwalenia i ożywienia regionalnych placówek pracy archeologicznej.

Włodzimierz Antoniewicz poruszył także kwestię właściwej ochrony zabytków archeologicznych. W omawianym okresie w siedzibach urzędów konserwatorskich zabytków przedhistorycznych badaczem regionalnym był z natury swoich obowiązków i kwalifikacji naukowych państwowy konserwator. W tym czasie działało tylko ośmiu konserwatorów-archeologów, którzy otaczali swoją co najmniej dwa województwa. Według W. Antoniewicza konserwator, posiadający teoretyczne i praktyczne wykształcenie archeologiczne, powinien organizować stacje regionalne i być ich pierwszym kuratorem, również poza siedzibą swojego urzędu w mieście wojewódzkim.

W zamysłach W. Antoniewicza pracownikami stacji archeologicznych i działającymi poza nimi badaczami lokalnymi mogliby być z dużym powodzeniem kustosze działów archeologicznych muzeów regionalnych czy krajoznawczych oraz miłośnicy archeologii, rekrutujący się spośród inteligencji

miejscowej, zwłaszcza ze sfer nauczycielstwa i duchowieństwa. Podkreślał on, że nie wystarczy samo zamiłowanie do zabytków, aby prowadzić odpowiedzialne naukowo, niełatwe badania archeologiczne. Trudu takich zadań mogłyby się podejmować jedynie osoby znające metody wykopaliskowe i mające wiedzę o problemach i materiałach archeologicznych dotyczących poszczególnych okresów czy też kultur przeddziejowych. Dlatego badacze lokalni nie powinni być dyletantami. Zakres ich działań naukowych powinien obejmować proces od zbierania cennych materiałów archeologicznych, poprzez ich opracowanie monograficzne, do odtworzenia całokształtu stosunków przedhistorycznych na danym obszarze i ich związków z podobnymi zjawiskami występującymi na sąsiednich terytoriach.

Włodzimierz Antoniewicz uważał, że zdobywanie należytego wykształcenia archeologicznego przez badaczy lokalnych i regionalnych może się odbywać na dwa sposoby. Młodsze pokolenie badaczy powinno się edukować drogą studiów uniwersyteckich, po ukończeniu których kandydaci wróciliby do wybranych przez siebie regionów i podjęli tam stosowną pracę. Drugą formą zdobywania wiedzy archeologicznej miało być – rozpowszechnione wówczas – samokształcenie. Niektórzy z działających ówczesnie prehistoryków polskich samouctwu zawdzięczali swoje umiejętności i wiadomości naukowe.

Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu, w związku z brakiem wykształconych archeologów, W. Antoniewicz wyznaczał ważną rolę. Dostrzegał możliwość wykorzystania obeznanych z warszatem archeologicznym badaczy i wrażliwych na ochronę zabytków przedstawicieli społeczeństwa zgromadzonych w Towarzystwie. Ich zadaniem byłoby czynne wspieranie regionalnych badań archeologicznych.

Prywatna i społeczna inicjatywa w tworzeniu warsztatów pracy badawczej odgrywała wówczas dominującą rolę. Mogła się przyczynić do zaistnienia i rozwoju badań archeologicznych zarówno w miastach, jak również na prowincji, szczególnie w centrach danych regionów.

Włodzimierz Antoniewicz krytykował skupienie w Warszawie urzędów konserwatorskich zabytków archeologicznych, a chęć roztoczenia ze stolicy opieki nad stanem pomników przeszłości na dalekie obszary województw: lubelskiego, wołyńskiego, poleskiego, nowogródzkiego i wileńskiego uważał za wysoce nieskuteczną, jeżeli w ogóle ochrona zabytków na tych terenach miała być realizowana.

Wobec pojawienia się wielu rozbieżnych koncepcji, dotyczących pracy naukowej Towarzystwa, Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w 1926 roku uznała za zasadną rewizję dotychczasowych metod pracy i zasięgnęła opinii środowisk naukowych, aby zreformować pracę naukową Towarzystwa. Prowadzono wówczas liczne dyskusje i polemiki związane z tym zagadnieniem, wydaje się jednak, że najistotniejsze przemyslenia w zakresie

nowej koncepcji pracy naukowej w Towarzystwie sformułowała Regina Danysz-Fleszarowa. Jej postulaty opublikowano w piśmie „Ziemia”¹⁰. Po lekturze tego artykułu nasuwają się następujące wnioski.

Po pierwsze, Towarzystwo powinno odstąpić od dotychczas prowadzonej pracy naukowej na rzecz poszerzania horyzontów krajoznawstwa. Ewentualne działania naukowe powinny mieć charakter marginalny i dorywczy. Członkowie Towarzystwa, zamiast sami prowadzić badania, powinni służyć pomocą w organizacji badań naukowych, informować odpowiednich badaczy bądź instytucje naukowe o występujących na ich terenie zjawiskach¹¹. Mogliby przygotowywać zaplecze dla naukowców, którzy wybierali się w ich teren w celu przeprowadzenia swoich badań. Winno się to odbywać poprzez zdobywanie kwitów i pozwoleń na prowadzenie badań i poprzez zabezpieczanie noclegów, wyżywienia i służenia radą oraz znajomością terenu.

Po drugie, członkowie Towarzystwa, miłośnicy różnych dziedzin nauki i prowadzący własne badania powinni niezwłocznie skierować swoje kroki do instytucji państwowych lub odpowiednich towarzystw naukowych, by tam w pełni móc realizować swoje zamierzenia.

Po trzecie, członkowie Towarzystwa mogliby się realizować w dziedzinie ochrony przyrody i zabytków przeszłości. Z racji swoich zamiłowań krajoznawczych rozsiani po terytorium całej Polski członkowie Towarzystwa znakomicie orientowali się w osobliwościach przyrody i rozmieszczeniu zabytków. Zatem w przypadku niszczenia przyrody i dewastacji zabytków powinni niezwłocznie przedsięwziąć stosowne środki zaradcze¹².

Podsumowaniem rozważań w tej sprawie niech będzie cytat, który wyraźnie wytyczał przyszłą rolę Towarzystwa: „Wydaje mi się wskazanem, aby P.T.Kr. jako całość ujęło wyraźne stanowisko w tej sprawie [przedstawione wnioski]. Najsprawniej byłoby chyba, aby organ naczelny – Rada Główna – nawiązała z jednej strony stosunki z towarzystwami naukowymi, mającymi na celu badanie Polski pod każdym względem, z drugiej strony poprowadziło odpowiednią propagandę pośród P.T.Kr. – i była tym ośrodkiem, regulującym zapotrzebowanie i podaż. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, z racji swoich zadań i celów jest już do pewnego stopnia »gospodarzem«, powinno stać się wkrótce całkowitym gospodarzem, bez którego wiedzy nic się nie dzieje na naszej ziemi, ale który równocześnie gościna i umiejętną ręką czyni wszelkie ułatwienia pożytecznym poczynaniem”¹³.

¹⁰ R. Danysz-Fleszarowa, *Dziedziny pracy krajoznawczej*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 7, s. 108–109.

¹¹ Zarówno przyrodniczych, archeologicznych, jak i związanych z innymi dziedzinami wiedzy.

¹² Przede wszystkim powinni poinformować odpowiednie instytucje i zabezpieczyć niszczone miejsca.

¹³ R. Danysz-Fleszarowa, *Dziedziny...*, s. 108–109.

Wszystkie głoszone wówczas postulaty niewątpliwie wiązały się bezpośrednio z odbudową państwa polskiego, odrodzeniem się i powstaniem po wojnie zarówno towarzystw naukowych, jak i instytucji państwowych, które w sposób profesjonalny i zgodnie z literą prawa podjęły działalność w określonej dziedzinie nauki.

Od 1927 roku w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym równocześnie ze zmianą struktury i organizacji postępowały rewizja i powolna zmiana kierunków działalności. Przyjęto wówczas założenie, że Towarzystwo nie będzie się już zajmowało żadną działalnością naukową, czyli również archeologiczną, w związku z tym, iż w niepodległym państwie polskim swoją działalność z powodzeniem rozwijały stosowne instytucje do tego celu powołane.

Przełomowym punktem w dyskusji nad przyszłym kształtem Towarzystwa było zwołanie I Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego. Ze względu na ważne wnioski, jakie wówczas zapadły, i doniosły charakter tego wydarzenia postaram się krótko przedstawić jego najważniejsze postanowienia, szczególnie te, które miały wpływ na dalszą pracę naukową w tym i archeologiczną.

Uchwała Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z dnia 9 września 1927 roku, wsparta dalej uchwałą Zjazdu Delegatów Towarzystwa, postulowała przygotowanie Kongresu Krajoznawczego podczas organizowanej w Poznaniu Powszechnej Wystawy Krajowej. Spotkanie zaplanowano na lipiec 1929 roku. Sam Kongres Krajoznawczy miał być nie tylko zjazdem członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, ale Rada Główna Towarzystwa pragnęła na nim widzieć wszystkich miłośników krajoznawstwa oraz pracowników naukowych. Zasadniczym celem Kongresu miało być dokonanie rewizji ruchu krajoznawczego w Polsce. Na Kongres zgłoszono trzydzieści dwa referaty, których treść podawał „Pamiętnik Obrad Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu”¹⁴.

I Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu¹⁵ obradujący w dniach 12 i 13 lipca 1929 roku pracował w pięciu sekcjach: I – Krajoznawstwo jako ruch naukowy – pod przewodnictwem Bolesława Olszewicza, II – Krajoznaw-

¹⁴ Referaty zachowały się i znajdują się w zbiorach Biblioteki PTTK im. K. Kulwiecia w Warszawie.

¹⁵ Informacje na temat I Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu podają: A. Patkowski, *Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu*, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 24, s. 382–384; *Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu: 12 i 13 lipca 1929*, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 11, s. 181–183; *Uchwały Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu*, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 15–16, s. 271–273; A. Janowski, *Impresje Kongresowe*, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 15–16, s. 274–276; *Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu w dniach 12 i 13 lipca 1929 roku*, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 19, s. 329–337; *Otwarcie Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego*, „Kurier Poznański”, R. 24, 1929, nr 318, s. 4; W. Noskowski, *Krajoznawcy przybyli na Kongres Poznański*, „Kurier Poznański”, R. 24, 1929, nr 318, s. 8; *Co przyjdzie krajoznawcom z Kongresu na Wystawie*, „Kurier Poznański”, R. 24, 1929, nr 332, s. 11.

stwo jako popularyzator wiedzy o kraju – pod przewodnictwem Juliusza Jurczyńskiego, III – Krajoznawstwo w życiu państwowym i społecznym – pod przewodnictwem Aleksandra Macieszy, IV – Krajoznawstwo i turystyka – pod przewodnictwem Stanisława Srokowskiego, V – Krajoznawstwo i szkoła – pod przewodnictwem Michała Siwaka. Do Komitetu Organizacyjnego Kongresu należeli: Zygmunt Słomiński – prezes Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego; Regina Danysz-Fleszarowa, Mieczysław Orłowicz, Aleksander Patkowski – wiceprezesi Towarzystwa; Stanisław Arnold, Michał Siwak i Stanisław Lenartowicz – sekretarze Towarzystwa. Wśród członków Komitetu Honorowego można znaleźć wybitne postaci ówczesnej nauki polskiej¹⁶.

Zgłoszone w poszczególnych sekcjach referaty nie były odczytywane. Uczestnicy zapoznawali się z ich treścią za pośrednictwem publikacji, w których zostały wydrukowane w całości lub w streszczeniu. Na posiedzeniach sekcyjnych referenci przedstawiali tylko tezy zgłoszonych referatów. Dopiero nad wszystkimi tezami w obrębie głównego zagadnienia podejmowano dyskusję.

Najważniejsze postanowienia I Kongresu, które dotyczyły działalności naukowej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, wypracowano w dwóch sekcjach: w Sekcji I – obradującej pod hasłem: „O krajoznawstwie jako ruchu naukowym”, w której dyskutowano nad możliwością ujęcia krajoznawstwa w ramy odrębnej dyscypliny naukowej, oraz w Sekcji III – pracującej pod hasłem: „Krajoznawstwo w życiu państwowym i społecznym”. Wkrótce okazało się, że to członkowie III Sekcji nakreślili dalszy kierunek pracy naukowej, powierzając Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu zaangażowanie się w prace nad nowym *Słownikiem geograficznym*.

Sytuacja ta miała się jednak wkrótce zmienić. Na I Ogólnopolskim Kongresie Krajoznawczym w Poznaniu w 1929 roku wśród wielu postanowień znalazł się postulat, aby rozpocząć pracę nad wydaniem nowego *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*. W tym ogromnym przedsięwzięciu rozpoczętym w roku następnym można się dopatrzeć zaangażowania Towarzystwa w działalność naukową zgodnie z niektórymi postulatami opracowanymi i zaproponowanymi wcześniej przez W. Antoniewicza.

W 1939 roku Konrad Jażdżewski zaproponował, oprócz archeologicznych zadań społecznych przewidzianych dla Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, jedyną możliwość naukowej pracy archeologicznej jego członków. Sygnalizując niewystarczającą liczbę zawodowych archeologów, zaproponował członkom Towarzystwa kształcenie się w tej dziedzinie i zasilanie kadr

¹⁶ Skład Komitetu Honorowego zamieszczony jest w „Ziemi”, R. 14, 1929, nr 11, s. 181.

archeologicznych¹⁷. W kwestii ówczesnej prehistorii zwrócił także uwagę na polemikę niemieckich i polskich archeologów, dotyczącą tubylczości Słowian na ziemiach polskich. Zauważył, że wokół tego zagadnienia rozgorzała wówczas zacięta wymiana zdań pomiędzy częścią uczonych polskich a szeregiem prehistoryków niemieckich. Będąc doświadczonym archeologiem, stwierdził, że pomimo wielu ujemnych cech takich sporów pożytek z nich był niewątpliwy, gdyż dawały one impuls do szukania coraz to nowych argumentów. Rozwiązanie tych sporów według niego mogło nastąpić dopiero po zgromadzeniu licznych materiałów wykopaliskowych, o wiele większych niż te, którymi wówczas dysponowano.

Po II wojnie światowej, w zmienionej sytuacji Polski nie podejmowano już tematu dalszej pracy nad *Słownikiem...*, nie wysuwano również żadnych inicjatyw naukowych, pozostawiając je odpowiednim instytucjom. Stopniowo, pod wpływem nacisków, rezygnowano też z działań krajoznawczych na rzecz turystyki powszechnej.

¹⁷ K. Jażdżewski, *Archeologia a krajoznawstwo*, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 9–10, s. 191–192.

Rozdział 6

Naukowa działalność w dziedzinie archeologii

Wcześniej wspomniałem, że w działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego można wyróżnić dwa zasadnicze okresy, w których omawiana organizacja zajmowała się archeologiczną działalnością naukową. Szczególne nasilenie realizacji naukowych badań archeologicznych widoczne było w latach 1911–1918 i 1930–1939. Podkreślić należy, że informacje o badaniach publikowano w czasopismach Towarzystwa przez cały okres jego istnienia. Zostało to włączone w nurt wcześniej przeanalizowanych społecznych dokonań.

Lata 1911–1918

W zaborze rosyjskim panowały trudne warunki pracy dla polskich badaczy i naukowców. Sytuację tę dostrzegli założyciele Towarzystwa Krajoznawczego i rozpatrywali możliwości realizowania programów prac naukowych. W związku z tym już od momentu założenia w statucie Towarzystwa zagwarantowano możliwość podejmowania prac naukowych z różnych dziedzin krajoznawstwa.

Pierwszą zorganizowaną strukturą Towarzystwa, która próbowała wykonać postanowienia statutowe, gwarantujące działalność naukową, była – omówiona przeze mnie wcześniej – Komisja Ochrony Osobliwości Przyrody założona w marcu 1908 roku. Podobne zadania postawiono założonej w marcu 1910 roku Komisji Etnograficznej. W przeciwieństwie do Komisji Ochrony Osobliwości Przyrody Komisja Etnograficzna skupiła swoje prace na szeroko rozumianym ludoznawstwie oraz etnografii i folklorze ziem polskich. Pewne prace rozpoczęto także w Wydziale Meteorologicznym Towarzystwa, zawiązanym pod koniec 1909 roku, którego członkowie postawili sobie za cel obserwowanie pogody i rozpowszechnianie wśród członków Towarzystwa spo-

strzeżeń meteorologicznych, przydatnych do poznania kraju pod względem klimatycznym.

Działalność naukowa rozwinęła się dopiero w utworzonej 27 września 1911 roku Komisji Fizjograficznej. Założono ją na wniosek zgłoszony do Zarządu Towarzystwa Krajoznawczego przez Stanisława Lencewicza. W momencie zawiązania Komisji Fizjograficznej Zarząd Towarzystwa zrezygnował z prowadzenia Komisji Ochrony Osobliwości Przyrody, Komisji Etnograficznej i Wydziału Meteorologicznego. Członkowie zlikwidowanych Komisji zostali wpisani na listę nowo utworzonej Komisji Fizjograficznej.

Skład Prezydium Komisji Fizjograficznej ukształtował się następująco: Jan Lewiński – przewodniczący, Kazimierz Stołyhwo – zastępca przewodniczącego, Stanisław Lencewicz – sekretarz, Kazimierz Kulwiec – skarbnik i Ludwik Krzywicki – członek Prezydium.

W poczet członków Komisji przyjęto uznanych, jak i początkujących ówczesnych przedstawicieli nauki polskiej. Wielu z nich weszło później w skład kadry profesorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, po jego repolonizacji pod koniec 1915 roku. Na liście członków Komisji zapisano: Ryszarda Błędownskiego, Michała Brennsteina (Brenszejna), Jana Józefa Czarnockiego, Stanisława Jana Czarnowskiego, Jana Czekanowskiego, Kazimierza Czerwińskiego, Reginę Danyszową, Tadeusza Dowgirda, Ignacego Dzierżyńskiego, Seweryna Dziubałtowskiego, Michała Fedorowskiego, Włodzimierza Goriaczkowskiego, Władysława Gorczyńskiego, Ludwika Fryderyka Hildta, Bolesława Hryniewieckiego, Stanisława Karczewskiego, Stanisława Kontkiewicza, Wandę Konówną, (P.?) Koronkiewicz, (?) Kosieradzkiego, Arkadiusza Kreczmera, Jerzego Krukowskiego, Michała Łempickiego, Czesława Łopuskiego, Aleksandra Macieszę, Erazma Majewskiego, Edmunda Malinowskiego, Bolesława Miklaszewskiego, Stanisława Miklaszewskiego, Bronisława Możejkę, Władysława Olechnowicza, Józef Paczoskiego, A. Piwowara, Piotra Przesmyckiego, Zdzisława Rudzkiego, Leona Rutkowskiego, Martę Rzewuską, Jana Samsonowicza, (J.?) Siomę, Pawła Sosnowskiego, (K.?) Steinboka, Antoniego Sujkowskiego, Jana Sznabla, Jana Sztolcmana, Wandalina Szukiewicza, Józefa Trzebińskiego, Stanisława Tylickiego, Mariana Wawrzenieckiego, (F.?) Werwińskiego, Henryka Wiercieńskiego, Mikołaja Wisznickiego, Tadeusza Wolskiego, Zygmunta Wolskiego, Zygmunt Wóycickiego, Adama Zakrzewskiego, (W.?) Zielińskiego, Bronisława Znatowicza¹.

Pozyskaniem finansów na badania zajął się Zarząd Towarzystwa. W listopadzie 1911 roku, na zebraniu Zarządu Głównego z delegatami oddziałów terenowych postanowiono dobrowolnie przeznaczac corocznie na badania kra-

¹ „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, 1911, s. 50.

joznowcze Komisji Fizjograficznej pewien procent od wpływów do budżetów Zarządów oddziałów terenowych Towarzystwa.

Do końca 1911 roku prace Komisji Fizjograficznej upłynęły przede wszystkim na organizacji oraz planowaniu pracy, podjęto także pierwsze badania naukowe. Opracowano wówczas regulamin Komisji, w którym w paragrafie drugim zapisano: „Komisja ma na celu: a) Gromadzenie i opracowywanie materiałów naukowych z zakresu fizjografii krajowej, a mianowicie z: florystyki, faunistyki, geologii, antropologii, etnografii, archeologii, meteorologii i nauk pokrewnych”².

Należy zwrócić uwagę, że zagwarantowanie przez Zarząd Główny Towarzystwa finansów i zapewnienie dogodnych warunków pracy naukowej sprawiło, że propozycje współpracy deklarowali uczeni, którzy nie byli jego członkami³.

Opracowany i uzgodniony harmonogram działalności Komisji przewidywał prowadzenie badań archeologicznych, które w konsekwencji miały doprowadzić do opracowania mapy archeologicznej ziem polskich.

Forum wymiany doświadczeń i omawiania wyników prac były zebrania Komisji Fizjograficznej. Podczas takich zebrań przedstawiano sprawozdania z badań i dociekań naukowych jej członków. W 1911 roku jeden spośród dwóch wygłoszonych referatów poruszał zagadnienia archeologiczne. Przygotował go Ludwik Krzywicki na temat *Pilkalni litewskich w świetle materiału kopalnego*.

W następnym roku Komisja przejęła „Pamiętnik Fizyograficzny” wydawany od 1881 roku przez Bronisława Znatowicza pod patronatem Szkoły Głównej i finansowany przez Kasę im. Mianowskiego. Odtąd „Pamiętnik Fizyograficzny” został naczelnym pismem Komisji Fizjograficznej Towarzystwa Krajoznawczego. Od 1913 roku zaczęto w nim drukować wyniki prac naukowych członków Komisji.

W 1912 roku badania krajoznawcze podjęło piętnastu badaczy⁴. Komisja umożliwiła dalsze badania archeologiczne grodów litewskich (pilkalni), które od kilku lat prowadził Ludwik Krzywicki. W 1912 roku rozkopał on tak zwaną „mogiłę Gedymina” w Wielonie nad Niemnem oraz rozpoczął wykonywanie mapy grodzisk rozlokowanych nad rzekami: górną Dubissą i dolnym biegiem Niewiaży. Prowadząc badania „mogiły Giedymina”, natrafił na skupisko osiemdziesięciu żelaznych grotów, które znaleziono wśród spalenisk chat i budynków. Wydobył przedmioty codziennego użytku w postaci: ceramiki, na-

² Ibidem, s. 51–52.

³ Angażowanie w prace Komisji osób niezrzeszonych w Towarzystwie umożliwiał paragraf 9 regulaminu Komisji Fizjograficznej.

⁴ Wszystkie badania zostały wymienione w sprawozdaniu Komisji Fizjograficznej: „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 6, 1912, s. 61–65.

rzędzi z kości i rogu, ponadto znalazł kilka ozdób. Odkrył także pochówek ciałopalny wyposażony w przedmioty z brązu⁵.

Drugim badaczem był Marian Wawrzeniecki, któremu powierzono badania na Kujawach. Zbadał on grodzisko „Zamkowa Góra” w Dobrzyniu nad Wisłą, gdzie natrafił na tak zwaną „ceramikę grodziskową”. W Kremplinach koło Lipna odkrył grodzisko zwane „szaniec”. Opracował także zbiory wykopalisk z muzeów Towarzystwa w Kielcach i we Włocławku⁶.

W Kielcach M. Wawrzeniecki opisał, pomierzył i sfotografował dziewięćdziesiąt jeden zabytków pochodzących z trzydziestu dwóch miejscowości. Natomiast we Włocławku skatalogował dziewięćdziesiąt sześć zabytków z czterdziestu trzech stanowisk.

W ciągu roku na plenarnych posiedzeniach Komisji dyskutowano nad bieżącymi badaniami. Ogółem wygłoszono dziewięć referatów. Z dziedziny archeologii zaprezentowano trzy, z czego dwa były relacjami z badań wykopaliskowych autorów, a jeden opracowano na podstawie zabytków archeologicznych zgromadzonych w Muzeum Ziemi Kujawskiej we Włocławku.

Na pierwszym zebraniu Komisji w 1912 roku referat wygłosił Ludwik Krzywicki. Dotyczył on badań „mogiły Giedymina”. Następny odczyt, na szóstym z kolei posiedzeniu Komisji, miał Wandalin Szukiewicz, który zaprezentował wyniki prac wykopaliskowych na cmentarzysku neolitycznym pod wsią Naczą w ówczesnym powiecie lidzkim. Na kolejnym zebraniu referat wygłosił Marian Wawrzeniecki, omawiając w nim ślady prehistorycznych kultur w okolicach Włocławka na podstawie wykopalisk znajdujących się w zbiorach Kujawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Działania archeologiczne członków Komisji, tak jak wszystkie inne, były finansowane z budżetu Komisji Fizjograficznej, wynoszącego 2000 rubli na 1912 rok. Działalność Komisji Fizjograficznej znalazła uznanie w całym Towarzystwie, 230 rubli i 15 kopiejek do budżetu bowiem, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, wniosły Zarządy Oddziałów⁷. Dodatkowo od Ordynacji Zamoyskiej uzyskano kwotę 200 rubli. Resztę kwoty na działalność Komisji wyasygnował Zarząd Główny⁸.

W następnym, 1913 roku, zwiększyła się liczba członków Komisji z pięćdziesięciu siedmiu do sześćdziesięciu siedmiu. Zmieniło się Prezydium Komisji, w nowym zasiedli: Stanisław Miklaszewski – przewodniczący, Stanisław Poniatowski – sekretarz, Ryszard Błędowski – skarbnik i Ludwik Krzywicki.

⁵ Krótki opis badań „mogiły Giedymina” przez L. Krzywickiego: *ibidem*, s. 61–62.

⁶ Wzmianka o badaniach M. Wawrzenieckiego: *ibidem*, s. 61.

⁷ Wpłaty zostały wniesione przez następujące oddziały terenowe Towarzystwa: częstochowski – 15 rubli, chełmski – 15 rubli, kaliski – 47 rubli i 15 kopiejek, kielecki – 20 rubli, lubelski 50 rubli, łapski – 3 ruble, łomżyński – 5 rubli, łowicki – 5 rubli, łódzki – 50 rubli, olkuski – 10 rubli, siedlecki – 10 rubli. *Ibidem*, s. 60.

⁸ *Ibidem*.

W budżecie Towarzystwa Krajoznawczego zabezpieczono, podobnie jak w roku poprzednim, 2000 rubli, z czego 166 rubli wpłaciły oddziały terenowe⁹.

W ciągu roku badania prowadziło trzynastu delegatów, korzystając ze wsparcia i zapomóg Komisji. Wśród nich znaleźli się: Ludwik Krzywicki – kontynuujący swoje badania nad grodziskami litewskimi oraz Stanisław Poniatowski – rozpoczynający poszukiwania archeologiczne w okolicach Kalisza.

W 1913 roku na zebraniach Komisji wygłoszono pięć referatów. Na pierwszym w roku zebraniu sprawozdanie z badań archeologicznych przedstawił Ludwik Krzywicki. W tym samym roku ukazał się 21. tom „Pamiętnika Fizyograficznego”, opracowany i wydany przez Komisję Fizjograficzną Towarzystwa Krajoznawczego¹⁰. Od założenia w 1881 roku redaktorem pisma był Bronisław Znatowicz, który w momencie przejęcia pisma przez Komisję Fizjograficzną został wpisany na listę Członków Honorowych Towarzystwa. Natomiast Komitet Redakcyjny pisma stanowili: Władysław Gorczyński, Kazimierz Kulwiec, Ludwik Krzywicki, Jan Lewiński¹¹, Kazimierz Stołyhwo i Józef Trzebiński. Redaktorem wybrano K. Stołyhwę, a wydawcą – prezesa Towarzystwa K. Kulwiecia.

Łamy 21. tomu „Pamiętnika Fizyograficznego” miały zappełnić materiały zgromadzone dotychczas przez Towarzystwo. Liczono także na pierwsze wyniki badań naukowych członków Komisji. Wszystkie materiały przygotowane do pisma podzielono na działy: Meteorologiczny, Geologiczny, Geograficzny, Zoologiczny, Botaniczny, Antropologiczny, Archeologiczny i Etnograficzny. W takim też układzie ukazał się wspomniany tom „Pamiętnika Fizyograficznego”. Opublikowano w nim prace z dziedziny archeologii, które na stałe wpięły się do literatury przedmiotu i są wykorzystywane do dzisiaj. W dziale Archeologicznym 21. tomu zamieszczono trzy prace. Były to opracowania: Mariana Wawrzenieckiego *Ślady kultury i osadnictwa przedhistorycznego Ziemi Kujawskiej*, Ludwika Krzywickiego *Grodzisko Derbuckie na Żmudzi* i Wandalina Szukiewicza *Cmentarzysko ciałopalne płaskie pod wsią Naczę, w powiecie Lidzkim, gub. Wileńskiej*. Wszystkie tematy opublikowanych prac archeologicznych omawiano wcześniej na posiedzeniach Komisji. Wymienione artykuły były wynikami badań autorów, którzy zostali wydelegowani przez Komisję, aby je przeprowadzić.

⁹ Oddziały: zagłębiański – 88 rubli, łódzki – 50 rubli, zawierciański – 25 rubli i łąpski – 3 ruble. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 7, 1913, s. 35.

¹⁰ Fakt ten uwypuklono na stronie tytułowej „Pamiętnika...”, którą opatrzone znakiem Towarzystwa.

¹¹ Jan Lewiński (1876–1944) – geolog. Oprócz niego żył wówczas Jan Stanisław Lewiński (1885–1930) – ekonomista.

Kolportaż pisma był sprawny. Można je było nabyć w większości warszawskich księgarń oraz w redakcji „Ziemi”, skąd prowadzono również sprzedaż wysyłkową¹².

W pierwszym półroczu 1914 roku Komisja Fizjograficzna odbyła jeszcze dwa posiedzenia, na których rozdzielono fundusze na badania. Początek działań wojennych zahamował terenowe prace badawcze Komisji. Pomimo trudnych wojennych warunków Komisji nie zamknięto, co więcej, w 1916 roku liczba jej członków wzrosła do dziewięćdziesięciu trzech osób, zmienił się także skład Prezydium, który przedstawiał się następująco: Jan Sztolcman – przewodniczący, Ludwik Krzywicki – zastępca przewodniczącego, Janusz Domaniński – sekretarz, Bronisław Rydzewski – skarbnik i członkowie Prezydium: Józef Trzebiński i Kazimierz Stołyhwo (redaktor „Pamiętnika Fizyograficznego”)¹³. W 1916 roku udało się wygospodarować na badania kwotę 300 rubli oraz odbyć pięć posiedzeń Komisji z odczytem referatów.

W kolejnych, wydawanych podczas wojny tomach „Pamiętnika Fizyograficznego” łączono ze sobą działy lub zmieniano ich kolejność, nie miało to jednak wpływu na profil czasopisma. W 22. tomie, wydanym w 1914 roku, w połączonych działach: Antropologicznym, Archeologii i Etnografii ukazały się trzy kolejne ważne opracowania archeologiczne. W pierwszym artykule, pod tytułem *Zbiory wykopalisk przedhistorycznych przy Muz. Oddziału Polskiego Tow. Krajoznawczego w Kielcach* Marian Wawrzeniecki zaprezentował wyniki inwentaryzacji zbiorów kieleckiego Muzeum Towarzystwa. Ludwik Krzywicki w artykule *Grodziska górno-litewskie* przedstawił wyniki przeprowadzonych w latach 1909–1913 badań grodzisk litewskich. Do grona archeologów publikujących w „Pamiętniku Fizyograficznym” dołączył jeszcze Stanisław Jan Czarnowski artykułem *Jaskinie w skałach Ogrojca*, w którym omówił badania i opisał zabytki znalezione w jaskiniach koło Ojcowy w latach 1901–1902.

Materiały archeologiczne zostały zamieszczone także w tomie 23. i 24. „Pamiętnika Fizyograficznego”. W tomie 23. były to artykuły autorstwa: Wandalina Szukiewicza *Cmentarzysko neolityczne w Łankiszkach pod Naczą* i Mariana Wawrzenieckiego *Kurhany na południu gub. Kieleckiej*. Natomiast w tomie 24. opublikowano jeszcze dwa obszerne artykuły archeologiczne. W pierwszym z nich, pod tytułem *Inwentarz przedmiotów pochodzących z grobów przedhistorycznych we wsi Złotej* archeolog-amator Zdzisław Lenartowicz zamieścił wyniki badań z wykopalisk prowadzonych w Złotej koło Sandomierza. W drugim – Ludwik Krzywicki omówił badania grodziska w pobliżu miejscowości Rankiszki na Litwie. Do obu artykułów były dołączone tablice,

¹² Cenę 21. tomu ustalono na 5 rubli.

¹³ *Sprawozdanie Komisji Fizyograficznej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 8–10, 1906–1916, s. 32–33.

na których znajdowały się fotografie zabytków pochodzących z omawianych przez autorów stanowisk.

Wszystkie publikacje archeologiczne z „Pamiętnika Fizyograficznego”, od przejęcia przez Komisję Fizjograficzną Towarzystwa Krajoznawczego do momentu powierzenia pisma Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu w 1918 roku, zostały krótko omówione w trzeciej części.

W 1918 roku Zarząd Towarzystwa wystarał się o fundusze i wydał 25. tom „Pamiętnika Fizyograficznego”. Natomiast trzy lata później (w 1921 roku) wydano jeszcze 26. tom pisma, a następnie jego redakcję przekazano Towarzystwu Naukowemu w Warszawie¹⁴.

W II Rzeczypospolitej spadkobiercą Komisji Fizjograficznej Towarzystwa Krajoznawczego zostało Polskie Towarzystwo Geograficzne, które założono pod koniec 1917 roku.

Lata 1930–1939

Ważną inicjatywą naukową, w którą zaangażowało się Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, było opracowanie i wydanie czternastu zeszytów pierwszego tomu: *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*. Celem wydawnictwa było podanie wyczerpujących wiadomości o każdej miejscowości w Polsce. W hasłach nowego opracowania, oprócz informacji z wielu dziedzin, uwzględniono wiadomości o stanowiskach archeologicznych oraz ważniejszych zabytkach, zarówno archeologicznych, jak i architektonicznych.

Ponieważ pomysł i przebieg realizacji prac nad wydawaniem *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych* są mało znane i nie doczekały się jeszcze kompleksowej publikacji, poniżej omawiam genezę, organizację i prace nad tym przedsięwzięciem¹⁵.

Opracowanie nowego słownika geograficznego było najważniejszym zadaniem naukowym, które miało w ciągu nadchodzących lat realizować Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Potrzeba nowego opracowania, uwzględniającego istniejący zasięg granic Polski, narodziła się u schyłku lat dwudziestych XX wieku w kręgu działaczy Towarzystwa. Poprzedni *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* opracowany przez Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego wydawany w latach 1880–1904 zaczęto uważać za nieaktualny ze względów naukowych i praktycznych.

¹⁴ S. Lencewicz, *Komisja Fizjograficzna PTK*, „Ziemia”, R. 16, 1931, nr 23–24, s. 354–356.

¹⁵ Podstawowe informacje o „Słowniku...” można znaleźć w artykułach: J. Gruszecka, *Nowy polski słownik geograficzny*, „Wiadomości Historyczne” 1933, z. 4, s. 258–267; „Kwartalnik Historyczny”, R. 47, 1933, t. 2, s. 258–267; S. Czarnecki, *Dawny i nowy słownik geograficzny ziem polskich* (broszura), Warszawa 1934, ewentualnie „Wiadomości Służby Geograficznej”, R. 7, 1933, nr 4, s. 391–418.

Genezy nowego słownika geograficznego ziem polskich należy upatrywać w działaniach Komitetu Organizacyjnego I Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego, który odbył się w Poznaniu 12 i 13 lipca 1929 roku. Sprawę słownika geograficznego wysunął Aleksander Maciesza z Płocka¹⁶, który referował projekt na Kongresie na posiedzeniu Sekcji III¹⁷. Postulował powierzenie wydawania słownika geograficznego jednemu z głównych pomysłodawców – Polskiemu Towarzystwu Krajoznawczemu. Argumentował to faktem, że Towarzystwo miało o wiele lepszą orientację w stosunkach społecznych, gospodarczych i ludnościowych na ziemiach polskich niż działające wówczas organizacje geograficzne¹⁸. Twierdził również, że praca nad nowym słownikiem geograficznym powinna się przyczynić do pobudzenia ruchu krajoznawczego.

Na I Kongresie zaplanowano powołanie specjalnej struktury działającej w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, która miała skupić zainteresowanych pracą nad słownikiem. Uczestnicy I Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawstwa najpierw w referatach, a następnie w dyskusji twierdzili wprost, że poprzedni *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* opierał się na przestarzałych, w dużej części błędnych danych statystycznych oraz nie uwzględniał opracowań z całego niemal pięćdziesięciolecia¹⁹.

Zapotrzebowanie na nowy słownik geograficzny ziem polskich było duże, cały I Kongres został bowiem zdominowany przez tematykę nowego opracowania. Informacje i postanowienia dotyczące zaplanowanego nowego przedsięwzięcia badawczego i wydawniczego można uzyskać z odezwy Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego²⁰ wydanej po Kongresie, a opracowanej przez Stanisława Arnolda²¹: „Słownik Geograficzny» tego typu jest niezbędny dla każdego, kto chce poznać Polskę i najdrobniejsze komórki jej życia, jest potrzebny w każdym dziale pracy politycznej, kulturalnej i gospodarczej. Muszą z niego korzystać władze polityczne, administracyjne i samorządowe, szkoły wszelkich typów, nauka, prasa, organizacje gospodarcze i społeczne, instytucje kulturalno-oświatowe, wreszcie – organizacje tury-

¹⁶ Przewodniczący Kongresu – Prezes Płockiego Towarzystwa Naukowego.

¹⁷ Sekcja III obradowała 13 lipca 1929 roku od godziny 11³⁰ do 13⁰⁰, w sali XVII (Lubrańskich) Collegium Minus Uniwersytetu Poznańskiego, ul. Wjazdowa 2/3.

¹⁸ *Wyciąg z protokołu obrad Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu*, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 19, s. 335.

¹⁹ *Odezwa Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 13–14, s. 273–275.

²⁰ *Ibidem*, s. 273.

²¹ Stanisław Arnold (1895–1973) – historyk i geograf. W omawianym okresie międzywojennym od roku 1929 profesor Uniwersytetu Warszawskiego, do 1939 roku również Szkoły Głównej Handlowej, Szkoły Nauk Politycznych i Wolnej Wszechnicy Polskiej. Stanisław Arnold został powołany na Redaktora naczelnego nowego *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*.

styczno-sportowe. Z tego też powodu musi on zawierać informacje ściśle, dokładne, wyczerpujące, musi dać odpowiedź na możliwie największą ilość kwestyj, dotyczących Polski i życia na jej ziemiach”²².

Zabiegając o realizację pierwszej z siedemnastu uchwał I Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego, która dotyczyła nowego słownika geograficznego ziem polskich, ówczesny wiceprezes Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – Aleksander Patkowski – zwrócił się oficjalnie do przedstawiciela uniwersyteckiej katedry geografii historycznej w Warszawie, Stanisława Arnolda o opracowanie programu naukowego, organizacyjnego i finansowego wydawnictwa²³.

Zasady opracowania słownika, w formie ankiety, przedstawiono zainteresowanym wydziałom polskich uniwersytetów i wszystkim towarzystwom naukowym w czerwcu 1930 roku²⁴. Cały program prac nad nowym słownikiem złożono w postaci memoriału w dniu 25 listopada 1929 roku w Dyrekcji Funduszu Kultury Narodowej do Prezesa Rady Ministrów. Następnie Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego określiła *Zasady opracowania słownika geograficznego ziem polskich*²⁵, w których zapisano, że nowe wydawnictwo nie powinno być przedrukiem – z ewentualnymi poprawkami – dawnego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*, natomiast całość przedsięwzięcia powinna być zrealizowana od nowa i wykonana w określonym czasie.

Według projektu przyjętego przez Radę Główną Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego wydawanie nowego słownika miało być rozłożone na osiemnaście lat²⁶. Trzy pierwsze lata przeznaczono na prace przygotowawcze, w pozostałych piętnastu zaś miały się ukazywać co roku kolejne tomy słownika. Jego objętość miała się wahać w granicach od czterdziestu ośmiu do pięćdziesięciu arkuszy każdy.

Dalsze informacje na temat przygotowań i prac związanych z wydawaniem *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych* pochodzą w rubryk sprawozdawczych czasopisma „Ziemia”. W 1930 roku informowano, że Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego rozesłała ankietę do zainteresowanych opracowaniem nowego słownika, a szczególnie do dawnych współpracowników *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*²⁷. Na ankietę otrzymano wiele odpowiedzi. Do Towarzystwa napłynęły opinie instytucji naukowych oraz pojedynczych na-

²² *Odezwa Rady...*, s. 273.

²³ *Uchwały Pierwszego...*, s. 271–272.

²⁴ *Sprawozdanie z Posiedzenia Komitetu Wykonawczego Rady Głównej PTK 30 maja 1930*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 13, s. 273.

²⁵ *Zasady opracowania słownika geograficznego ziem polskich* patrz: „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 13, s. 274–275.

²⁶ Na posiedzeniu 18 czerwca 1930 r., „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 13–14, s. 273.

²⁷ Wzmianka w rubryce „Wiadomości ogólne” z dnia 1 listopada 1930 roku. Właściwie informacja ta pochodzi z dodatku – „Biuletyn PTK” – dołączonego do „Ziemi”, R. 15, 1930, nr 21.

ukowców²⁸. Stosunkowo ważne było zdanie Kazimierza Króla, który pomagał w przygotowaniu poprzedniego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* i znał osobiście jego redaktorów. W czasopiśmie „Ziemia” zamieszczono jego uwagi i cenne rady dotyczące organizacji i spraw technicznych, a skierowane do wydawców nowego *Słownika*...²⁹

W dniu 14 grudnia 1930 roku ukonstytuowała się Rada Redakcyjna *Słownika geograficznego* skupiająca przedstawicieli polskich uniwersytetów i towarzystw naukowych³⁰. Następnie 22 marca 1931 roku Rada Redakcyjna wyłoniła Komitet Redakcyjny, do którego weszli wybitni przedstawiciele ówczesnego świata nauki: prof. dr Eugeniusz Romer (1871–1954) – geograf i kartograf – przewodniczący; prof. dr Cezarja Baudouin de Courtenay Jędrzejewiczowa (1885–1967) – etnolog, etnograf; prof. dr Franciszek Bujak (1875–1953) – historyk; prof. dr Bolesław Hryniewiecki (1875–1963) – botanik; prof. dr Stanisław Małkowski (1889–1962) – mineralog i petrograf; prof. dr Kazimierz Nitsch (1874–1958) – językoznawca; prof. dr Stanisław Pawłowski (1882–1940) – geograf; prof. dr Władysław Semkowicz (1878–1949) – historyk; prof. dr Jerzy Smoleński (1881–1940) – etnograf; Edward

²⁸ Niestety poza kilkoma wzmiankami nie ma informacji na temat odpowiedzi na ankietę.

²⁹ *Rada Główna PTK*, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 2, s. 39–40.

³⁰ Do Rady Redakcyjnej *Słownika*... weszli delegaci z następujących instytucji i stowarzyszeń: Akademii Górniczej z Krakowa, Głównego Konserwatora Min. W.R. i O.P. z Warszawy, Głównego Urzędu Statystycznego z Warszawy, Instytutu Bałtyckiego z Torunia, Instytutu Kartograficznego im. E. Romera ze Lwowa, Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej z Wilna, Muzeum Tatrzańskiego im. Tytusa Chałubińskiego z Zakopanego, Państwowej Rady Ochrony Przyrody z Krakowa, Państwowego Muzeum Archeologicznego z Warszawy, Państwowego Instytutu Geologicznego z Warszawy, Państwowego Instytutu Meteorologicznego z Warszawy, Politechniki Lwowskiej ze Lwowa, Politechniki Warszawskiej z Warszawy, Polskiej Akademii Umiejętności z Krakowa, Polskiego Przyrodniczego Towarzystwa Pedagogicznego z Warszawy, Polskiego Towarzystwa Botanicznego z Warszawy, Polskiego Towarzystwa Etnologicznego z Warszawy, Polskiego Towarzystwa Geologicznego z Krakowa, Polskiego Towarzystwa Geograficznego z Warszawy, Polskiego Towarzystwa Językoznawczego z Krakowa, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego z Warszawy, Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego z Poznania, Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika ze Lwowa, Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego z Krakowa, Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk z Poznania, Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego z Warszawy, Szkoły Głównej Handlowej z Warszawy, Towarzystwa Geograficznego ze Lwowa, Towarzystwa Geograficznego z Poznania, Towarzystwa Ludoznawczego ze Lwowa, Towarzystwa Miłośników Historii z Poznania, Towarzystwa Naukowego ze Lwowa, Towarzystwa Naukowego z Płocka, Towarzystwa Naukowego z Warszawy, Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury ze Lwowa, Towarzystwa Przyjaciół Nauk z Lublina, Towarzystwa Przyjaciół Nauk z Przemysła, Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku z Katowic, Uniwersytetu Jagiellońskiego – Wydziału Filozoficznego z Krakowa, Uniwersytetu Jana Kazimierza – Wydziału Humanistycznego ze Lwowa, Uniwersytetu Poznańskiego – Wydziału Humanistycznego i Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego z Poznania, Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego – Wydziału Humanistycznego i Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego z Warszawy, Wojskowego Biura Historycznego z Warszawy, Wojskowego Instytutu Geograficznego z Warszawy, Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w Warszawie, Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy. Patrz: *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych. Prospekt*, Warszawa 1936.

Szturm de Sztrem (1885–1962) – demograf i statystyk³¹; doc. dr Bogdan „Zaborski (1901–1985) – geograf.

Na redaktora naczelnego powołano prof. dr. Stanisława Arnolda – profesora geografii historycznej na Uniwersytecie Warszawskim, który w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym piastował funkcję członka Rady Głównej.

Prace związane ze *Słownikiem...* prowadzono przez cały 1931 rok. Na posiedzeniu Komitetu Wykonawczego Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w dniu 26 listopada 1931 roku zatwierdzono regulamin Komisji *Słownika geograficznego*, który obejmował zakres i wykonanie postanowień Rady Głównej z dnia 23 października 1931 roku.

W ramach współpracy Polskie Towarzystwo Krajoznawcze przekazało w depozyt redakcji *Słownika...* pisemne materiały krajoznawcze ze swojej Biblioteki. W grudniu 1931 roku na posiedzeniu Komitetu Redakcyjnego dyskutowano nad układem wydawnictwa i zastanawiano się, czy przyszedł *Słownik...* powinien mieć układ regionalny czy alfabetyczny³². Ostatecznej decyzji nie podjęto. Poruszono również sprawę zasięgu terytorialnego oraz przedyskutowano ogólne zasady kwestionariusza do badań terenowych.

Rozpoczęto także prace nad kartoteką nazw miejscowych, która 15 listopada 1931 roku objęła ponad dwieście tysięcy kartek uporządkowanych według skorowidza miejscowości Głównej Urzędu Statystycznego³³. Jednocześnie przystąpiono do wykonania kartoteki nazw występujących na mapach opracowanych przez Wojskowy Instytut Geograficzny. Następnie rozpoczęto weryfikację nazw ujętych we wcześniejszym *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* oraz nazw zawartych w wydawnictwach niemieckich i rosyjskich, które dotyczyły ziem polskich.

Pod koniec 1931 roku we wszystkich województwach przystąpiono do organizacji Redakcyjnych Komisji Regionalnych³⁴. Wkrótce prace rozpoczęły

³¹ W latach 1929–1939 dyrektor Głównego Urzędu Statystycznego.

³² Posiedzenie odbyte w dniu 7 grudnia 1931 roku pod przewodnictwem prof. B. Hryniewieckiego, wzmianka w „Ziemi”, R. 17, 1932, nr 1, s. 31.

³³ Ibidem.

³⁴ Zatwierdzono następujące Komisje: Śląska w Katowicach dla województwa śląskiego (ks. kan. E. Szramek – prezes, dr Wacław Olszewicz – delegat Rady Redakcyjnej); Krakowska w Krakowie dla województwa krakowskiego (prof. dr Jerzy Smoleński – prezes, prof. dr Władysław Semkowicz – delegat Rady Redakcyjnej); Pomorska w Toruniu dla województwa pomorskiego (ks. dr Władysław Łęga – prezes); Wołyńska w Łucku dla województwa wołyńskiego (Józef Śleszyński – prezes); Poznańska w Poznaniu dla województwa poznańskiego (prof. dr Stanisław Pawłowski – prezes i delegat Rady Redakcyjnej); Wileńska w Wilnie dla województwa wileńskiego, nowogródzkiego i poleskiego (prof. dr Cezarja Ehrenkreutzowa – prezes i delegat Rady Redakcyjnej); Lubelska w Lublinie dla województwa lubelskiego (dr Stefan Wojciechowski – prezes); Lwowska we Lwowie dla województwa lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego (prof. dr Eugeniusz Romer – prezes, dr Józef Wąsowicz – delegat Rady Redakcyjnej); Warszawska w Warszawie dla województwa warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego i białostockiego (dr Regina Danysz-Fleszarowa – prezes i delegat Rady Redakcyjnej).

dwie komisje terenowe. Regionalna Komisja Wołyńska zaczęła gromadzić materiały z właściwego jej województwa wołyńskiego, a Komisja Regionalna w Toruniu podjęła się opracowania terenu całego Pomorza. Stosunkowo dobrze znane są informacje o pracach Komisji Regionalnej w Toruniu. W jej ramach zostały powołane podkomisje dla poszczególnych okolic: Torunia, Grudziądz, Pelplina i Gdańska. Kierownictwo Komisji Regionalnej objęli: ks. Władysław Łęga (prezes), Zygmunt Mocarski³⁵ – dyrektor Książnicy im. Kopernika i Roman Lutman³⁶. Spośród wymienionych podkomisji dwie – gdańska i toruńska – z początkiem grudnia 1931 roku rozpoczęły, zgodnie z zaleceniami Centrali, swoje prace badawcze. Teren północnej Polski (Gdańsk i okolice, również tereny historycznie związane z Polską na tak zwanym „pruskim” Pomorzu) objęła podkomisja gdańska (właściwie określana podkomisją gdańsko-gdyńską). Podkomisja toruńska zajęła się wszystkimi, oprócz grudziądzkiego, powiatami leżącymi na prawym brzegu Wisły. W fazie organizacji znajdowały się jeszcze podkomisja grudziądzka i pelplińska.

Dużo czasu zajęła Komitetowi Redakcyjnemu sprawa ustalenia treści przyszłego słownika. Dawny słownik geograficzny F. Sulimierskiego i B. Chlebowskiego zawierał artykuły o bardzo różnej treści i charakterze. Obok artykułów bardzo szczegółowych, odnoszących się do mniejszych miejscowości, były artykuły dotyczące miejscowości o wiele ważniejszych, a zawierające bardzo skąpy materiał informacyjny (czasami ograniczający się do kilku danych statystycznych). Wynikało to z metody pracy, jaką zastosowano w tym wydawnictwie. Opierano się wówczas na pracownikach terenowych, przysyłających opracowania do redakcji w drodze korespondencji. Taki system opracowywania dawał przewagę artykułom, które odzwierciedlały zainteresowania osobiste autorów lub ich własne wiadomości, co utrudniało ujednoczenie formy opracowań wszystkich miejscowości.

Komitet Redakcyjny nowego *Słownika...* uznał, że równomierność informacyjna jest konieczna. Za pożądane uznano też wprowadzenie gradacji w opracowaniu poszczególnych haseł (zależnie od znaczenia społecznego, gospodarczego lub kulturalnego danej miejscowości). Stąd też ważna dla zestawienia informacji o poszczególnych miejscowościach była kwestia schematu. Znalazł on swój wyraz w *Kwestionariuszu*, który miał służyć zbieraniu informacji o poszczególnych miejscowościach w terenie, a także ustalaniu treści poszczególnych artykułów.

Właściwa praca badawcza nad *Słownikiem...* została zaprojektowana i wdrożona w ten sposób, że poszczególne powiaty opracowywanego obszaru Polski zostały podzielone na najmniejsze jednostki terenowe – parafie. Zbie-

³⁵ Zygmunt Mocarski (1894–1941) – historyk książki.

³⁶ Skład osobowy Komisji wraz z podkomisjami podaje czasopismo „Ziemia”, numer jubileuszowy, R. 16, 1931, nr 23–24, s. 405–406.

ranie materiałów w tych podstawowych komórkach spoczęło na miejscowych członkach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i innych zaproszonych do współpracy osobach³⁷. Informacje gromadzono zgodnie z wytycznymi *Kwestionariusza*. Badacze terenowi przesyłali zebrane materiały do podkomisji, a stąd trafiały one do Komisji Regionalnej. Ta po ich opracowaniu przesyłała je do Komisji Redakcyjnej w Warszawie.

Kwestionariusz był podstawowym narzędziem do prowadzenia badań w terenie. Pozyskiwanie wiadomości archeologicznych do *Kwestionariusza* wynikało z ustaleń punktu ósmego i dziewiątego *Zasad opracowania słownika geograficznego ziem polskich*³⁸. Punkt ósmy wyraźnie precyzował, że: „Wszystkie dane, podane przy poszczególnych nazwach, będą sporządzone na podstawie kwestionariusza, ustalonego z góry przez Komitet Redakcyjny”³⁹. Natomiast punkt dziewiąty klasyfikował typ danych będących przedmiotem zainteresowań badaczy zajmujących się *Słownikiem*...: „Kwestionariusz ten dla osad i terytorjów uwzględni dane: [...] geograficzne, geograficzno-historyczne, archeologiczne, administracyjne i kościelne, komunikacyjne, statystyczne, kulturalne, artystyczne, wreszcie turystyczne”⁴⁰.

W punkcie dziesiątym *Zasad opracowania słownika geograficznego ziem polskich* wyraźnie wskazywano, że wszystkie dane powinny być opracowane naukowo i oparte na źródłach oraz literaturze monograficznej. Przy każdym hasle miała być podawana bibliografia.

Kwestionariusz klasyfikował informacje ze względu na stopień ważności. W związku z tym zawierał punkty, które należało opracować obowiązkowo, oraz punkty nieobowiązkowe, rozszerzające zakres haseł. Informacje archeologiczne zostały uwzględnione w podpunkcie A punktu IX zatytułowanego „Zabytki sztuki i przyrody”. Obowiązkowo należało podać informacje o nieruchomych zabytkach archeologicznych występujących na terenie badań, takich jak: grodziska, kurhany, mogiły, cmentarzyska, ruiny, dawne wały obronne, pozostałości osad. Nieobowiązkowo – wiadomości na temat zabytków ruchomych wydobytych z wyżej wymienionych obiektów oraz informacje, gdzie je złożono.

Komitet Wykonawczy Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na posiedzeniu 29 stycznia 1932 roku przyjął pierwszy preliminarz bu-

³⁷ Do zbierania materiałów zobligowano przede wszystkim duchowieństwo i nauczycieli, choć korzystano też z pomocy młodzieży (starostowie wydawali okólniki do podległych urzędników, inspektorzy szkolni wydawali okólniki do podległych nauczycieli, również biskupi obligowali okólnikami podległych im księży).

³⁸ Tekst *Zasad opracowania słownika geograficznego* został opublikowany w „Ziemi”, R. 15, 1930, nr 13, s. 274–275.

³⁹ Ibidem, s. 274.

⁴⁰ Ibidem.

dżetowy Biura Redakcyjnego *Słownika*...⁴¹ w wysokości 29 845 złotych i 12 groszy⁴². Wprowadzono także instrukcje obowiązujące delegatów Towarzystwa do Komitetu i Rady Redakcyjnej *Słownika*...

Dnia 14 lutego 1932 roku na posiedzeniu Komitetu Redakcyjnego i Rady Redakcyjnej pod przewodnictwem E. Romera, w siedzibie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, przyjęto sprawozdanie organizacyjno-finansowe za rok 1931. Wprowadzono zmiany regulaminowe ustalające nowy porządek organizacyjny⁴³. Kontynuowano niedokończoną dyskusję dotyczącą układu *Słownika*... Postanowiono na próbę, w ciągu półroczna, opracować zgromadzony materiał z województw pomorskiego oraz wołyńskiego i po zebranych doświadczeniach zdecydować ostatecznie, czy *Słownik*... ma być wydawany alfabetycznie, obejmując całą Polskę, czy też kolejno województwami. Należy zaznaczyć, że cała Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – wraz z redaktorem naczelnym – stała na stanowisku wydawania *Słownika*... województwami według nowego podziału administracyjnego. Uzasadnieniem takiego stanowiska były przede wszystkim istniejące warunki organizacyjne oraz pośrednio finansowe. Na posiedzeniu omówiono również *Kwestionariusz* do badań terenowych. Rozwiązano także sprawę zasięgu terytorialnego wydawnictwa. *Słownik*... miał objąć: „1) Polskę dzisiejszą oraz terytoria znajdujące się poza Polską, posiadające przynajmniej 5% ludności polskiej, 2) terytoria na zachodzie, sięgające granicy Polski Bolesława Krzywoustego z r. 1138, na wschodzie i północy, pokrywające się z granicą Polski z r. 1772, 3) ziemie między granicą 1772 a największą granicą Państwa Polskiego z w. XVII, 4) ziemie znajdujące się poza powyższymi granicami, a będące kiedykolwiek związane z Polską”⁴⁴.

Plan redakcji zmierzał w kierunku, aby wydawnictwo zaczęło się ukazywać od roku 1935, całość zaś planowano ukończyć na 25-lecie restytucji państwa polskiego. W celu sprawniejszej realizacji przedsięwzięcia ogłoszono drukiem w wydawnictwie „Polska Oświata Pozaszkolna” (nr 1 z 1932 roku) instrukcje dla zbierania nazw geograficznych oraz *Kwestionariusz* do badań terenowych. Natomiast „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego” (nr 12 z 1931 roku) podawał informacje z Lwowskiej Komisji Regionalnej w sprawie zbierania nazw. Z kolei „Dziennik Urzędowy Kurato-

⁴¹ Organ wykonawczy Komitetu Redakcyjnego, dalej szczegółowo o tej strukturze.

⁴² *Posiedzenia i czynności Rady Głównej PTK*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 2, s. 63.

⁴³ Scentralizowano prace nad *Słownikiem*... Zatwierdzono ostatecznie Biuro Redakcyjne, którego zadaniem było zbieranie i szczegółowe opracowywanie danych do publikacji. Zrezygnowano z naukowej działalności Komisji Redakcyjnych w województwach. Funkcje Komisji sprowadzono do działań organizacyjnych, przenosząc ich dotychczasowe kompetencje naukowe na Biuro Redakcyjne.

⁴⁴ *Komunikaty Rady Głównej i Oddziału Warszawskiego PTK*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 3, s. 95.

rium Okręgu Szkolnego Warszawskiego” (nr 1 z 1932 roku) zamieścił okólnik Kuratora w sprawie pomocy w pracach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego nad *Słownikiem*....

W kwietniu 1932 roku redakcja *Słownika*... przystąpiła do pracy na terenie województwa pomorskiego oraz Prus Wschodnich. Zgodnie z wytycznymi zreformowanego procesu opracowywania materiałów zrezygnowano z przekazywania danych do Komisji Regionalnych. Funkcje tych ostatnich miały się ograniczać jedynie do wskazywania odpowiednich osób do prowadzenia badań. Nowy schemat organizacji badań nad *Słownikiem*... przewidywał pracę pod przewodnictwem redaktora naczelnego – Stanisława Arnolda, który kierowałby następującymi sekretariatami Biura Redakcyjnego: administracyjnym, techniczno-organizacyjnym, redakcyjnym, księgowym, naukowym i prac regionalnych.

Nad postępowaniem prac czuwał Komitet Redakcyjny. Zgodnie z nową formą organizacyjną w kwietniu 1932 roku dziesięć osób z personelu Biura Redakcyjnego zostało przeszkolonych pod względem językowym. W maju badacze ci przystąpili do pracy w terenie – w charakterze instruktorów – przy zbieraniu nazw i opracowywaniu miejscowości. Obszar województwa pomorskiego, zgodnie ze schematem badań terenowych, został podzielony na parafie. Do pracy przystąpiło pięciuset badaczy, którzy zostali wyznaczeni przez Komisję Regionalną Toruńską. Na każdego instruktora z Biura Redakcyjnego przypadło po pięćdziesiąt osób miejscowych, które zostały wyposażone w *Kwestionariusz* i kopertę wraz ze znaczkiem pocztowym. Badacze terenowi przesyłali pocztą do redakcji w Warszawie zebrane materiały.

Analogiczną pracą zamierzano objąć wkrótce teren województwa wileńskiego. Sama redakcja *Słownika*... otrzymała wiosną 1932 roku zasiłek od państwa na swoje zadania w wysokości 5000 złotych⁴⁵.

W pierwszych dniach listopada 1932 roku redakcja *Słownika*... mogła się poszczycić zebraniem kompletnych materiałów źródłowych z terenu Pomorza, choć niepełnym ich opracowaniem w ostatecznej formie⁴⁶. Ten optymizm pozwolił redakcji rokować, że wydawnictwo zacznie się ukazywać od stycznia 1934 roku w miesięcznych odstępach.

Zebranie Komitetu Redakcyjnego w dniu 27 listopada 1932 roku było poświęcone omówieniu wykonanej dotychczas pracy⁴⁷. Na posiedzeniu pod

⁴⁵ *Czynności i posiedzenia Rady Głównej PTK*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 4–5, s. 154.

⁴⁶ Wspomina o tym K. Münnich w artykule: *Pomorze wejdzie pierwsze w Słownik geograficzny*, „Kurier Poznański”, R. 17, 1932, nr 224, s. 8.

⁴⁷ *Czynności i posiedzenia Rady Głównej PTK*, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 8–9, s. 255–256. Ciekawy przypadek, o posiedzeniu Komitetu Redakcyjnego w dniu 27 listopada 1932 roku napisano bowiem w numerze sierpniowo-wrześniowym (8–9) z 1932 roku, tj. wyprzedzając wypadki o co najmniej dwa miesiące. Zapewne takiego stanu rzeczy należy upatrywać w fackie późniejszego wydania numeru 8–9, gdzieś pod koniec 1932 roku.

przewodnictwem E. Romera obecni byli: F. Bujak, K. Nitsch, W. Semkowicz, B. Zaborski i S. Małkowski. Ze strony Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego: A. Patkowski, R. Danysz-Fleszarowa i M. Siwak.

Redaktor naczelny, Stanisław Arnold przedstawił wówczas sprawozdanie organizacyjno-naukowe, w którym mówił o zebraniu około trzech tysięcy nazw miejscowych oraz tysiąca dziewięciuset dziewięćdziesięciu trzech opisów miejscowości na podstawie *Kwestionariusza*. Sprawozdanie przyjęło i Komitet Redakcyjny wraz z redaktorem naczelnym wystosowali pismo do Kuratora Okręgu Szkolnego Poznańskiego Michała Pollaka. Z lektury tego pisma można wywnioskować, że spory wysiłek w gromadzenie materiałów do *Słownika...* włożyli inspektorzy szkolni i nauczyciele, którzy zgodnie z okólnikiem Kuratora z dnia 10 lutego 1932 roku numer 0-2775/32 podjęli wówczas współpracę. Rada Główna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Komitet Redakcyjny i redaktor naczelny, składając podziękowania Kuratorowi Okręgu Szkolnego Poznańskiego, wyraźnie podkreślili sumienną i rzetelną pracę nauczycieli przy zbieraniu materiałów źródłowych do *Słownika...* Wynikiem tej współpracy było dziewięćdziesiąt osiem procent nadesłanych w określonym terminie odpowiedzi na *Kwestionariusz*⁴⁸.

Na posiedzeniu przyjęto również postulat, aby wydawnictwo Słownika... uwzględniło najnowszy podział administracyjny Polski i historyczny podział administracyjny sprzed 1772 roku. Granice historycznego podziału planowano uwzględnić w odsyłaczach do danego tomu, opisy zaś zamieszczać w ramach nowego obowiązującego w 1932 roku podziału administracyjnego.

Całość wydawnictwa *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych* obliczono na siedem, względnie osiem tomów po czterdzieści osiem arkuszy druku każdy. Wydawanie zaplanowano w odstępach miesięcznych, rozpoczynając od stycznia 1934 roku. Jako pierwszy miał być wydany tom z opisami Pomorza oraz terenami związanymi historycznie z województwem pomorskim. Następny powinien objąć województwo wołyńskie.

Na zebraniu zatwierdzono także uzgodniony z Radą Główną Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego budżet redakcji na rok 1933 w wysokości 29 003 złotych i 24 groszy oraz sporządzono preliminarz budżetowy (wydawniczy) na rok 1934 zamykający się sumą 96 400 złotych.

Praca związana z porządkowaniem *Kwestionariuszy* zajęła redakcji *słownika* cały rok 1933. Natomiast w terenie nad zbieraniem informacji do *Słownika...* pracowały następujące oddziały Towarzystwa: bydgoski, łowicki, pawłowski, skierniewicki, sochaczewski, toruński, tucholski i wrocławski⁴⁹. Na posiedzeniach Komitetu Wykonawczego Rady Głównej Towarzystwa w dniach

⁴⁸ Ibidem, s. 255.

⁴⁹ Informacja uzyskana ze sprawozdania XXVII Zjazdu Delegatów PTK zamieszczonego w „Ziemi”, R. 23, 1933, nr 10, s. 184.

13 i 17 października 1933 roku podjęto decyzję o wydaniu pierwszych zeszytów nowego *Słownika...*⁵⁰

Kolejne ważne decyzje zapadły na zebraniu Komitetu i Rady Redakcyjnej *Słownika...* 24 marca 1934 roku⁵¹. Redaktor naczelny złożył sprawozdanie z prac wykonanych w ciągu ostatniego półrocza i przedstawił próbną stronę druku *Słownika...*, który wykonano w Drukarni Artystycznej w Warszawie. Próbną stronę wydruku obejmowała dwie szpalty, z których każda miała około sześćdziesięciu pięciu wierszy. Nowy *Słownik...* nie mógł się ograniczać tylko do samych artykułów. Postanowiono, że w zakres materiału kartograficznego wejdą mapy fizjograficzne danych regionów, szkice oraz diagramy (obrazujące cechy typowe poszczególnych elementów i zjawisk geograficznych), mapy przedstawiające rozwój terytorialny i podziały administracyjne (dawne i aktualne w roku wydania), plany miast i historyczne plany większych miast, ponadto ich herby oraz ilustracje (w rozmiarze 3 cm x 4 cm) przedstawiające poszczególne zabytki sztuki, krajobrazy, ważniejsze obiekty omawiane w artykułach.

Wobec konieczności dostosowania *Słownika...* do nowego podziału administracyjnego kraju oraz w związku z uwzględnieniem w opracowaniu materiałów dostarczonych przez Główny Urząd Statystyczny ukazanie się pierwszego zeszytu zaplanowano na styczeń 1935 roku. Nastąpiło więc faktyczne przesunięcie o rok terminu realizacji zamierzenia.

W sprawozdaniu za rok 1933 wykazano w dochodach sumę 23 911 złotych i 28 groszy, pochodzącą z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej, a w wydatkach kwotę 23 848 złotych i 61 groszy. W dyskusji nad sprawozdaniem redaktora naczelnego pojawiła się kwestia nazw miejscowości, zakresu i rozmiaru opisów, strony graficznej wydawnictwa oraz układu i treści *Kwestionariusza* do opisu miast i powiatów. W toku dyskusji postanowiono także, że podczas Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Warszawie, organizowanego w dniach 23–31 sierpnia 1934 roku obok prospektu *Słownika...* urządzona będzie wystawa ilustrująca charakter wydawnictwa, jego program i obecny stan prac⁵².

Na posiedzeniu w marcu 1934 roku podjęto jeszcze szereg ważnych ustaleń. Rada Redakcyjna zatwierdziła sprawozdanie z całokształtu czynności w roku 1933. Omówiono charakter współpracy Rady *Słownika...* z Głównym Urzędem Statystycznym. Wystosowano petycję do GUS z prośbą o uwzględ-

⁵⁰ *Komunikaty Rady Głównej PTK*, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 12, s. 246.

⁵¹ Zebraniu przewodniczył E. Romer. Obecni byli: S. Arnold – redaktor naczelny oraz członkowie Komitetu Redakcyjnego: F. Bujak, R. Danysz-Fleszarowa, B. Hryniewiecki, K. Nitsch, S. Pawłowski, W. Semkowicz, M. Siwak i A. Patkowski.

⁵² Na wystawie przewidziano prezentację Prospektu *Słownika...* w językach: polskim, angielskim i francuskim.

nienie pracowników naukowych w składzie Komisji Głównej Urzędu Statystycznego, ustalającej nazwy miejscowości. Powołano także specjalną Komisję przy Komitecie Redakcyjnym, której zadaniem było opracowanie zasad ustalania nazw. W skład nowo powołanej Komisji weszli: Franciszek Bujak, Kazimierz Nitsch i Władysław Semkowicz.

Na czternastym z rzędu Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Warszawie, zorganizowanym pod koniec sierpnia 1934 roku Komitet i Rada Redakcyjna *Słownika...* przygotowały specjalne stoisko, na którym informowano o programie i toku prac wydawnictwa⁵³. Zademonstrowano także, na specjalnie przygotowanej mapie, zasięg terytorialny *Słownika...*, a także wykresy organizacyjne, granice najnowszych podziałów gminnych na Pomorzu oraz mapę osadnictwa pomorskiego w średniowieczu. W osobnych odbitkach kolportowano opracowanie kapitana Stanisława Czarneckiego zatytułowane: *Dawny i nowy słownik geograficzny w tłumaczeniu na języki: angielski i francuski* oraz pracę Janiny Gruszeckiej: *Le Nouveau Dictionnaire Géographique de la Pologne*.

W 1935 roku zmieniła się organizacja Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Rada Główna została zastąpiona Zarządem Głównym, który zapoczątkował dalszą reorganizację. Powołano wówczas dwie duże komisje: Komisję do Spraw Turystycznych i Komisję do Spraw Krajoznawczych. W skład tej drugiej weszły trzy dotychczasowe mniejsze komisje: Komisja Muzealna pod przewodnictwem Włodzimierza Antoniewicza⁵⁴, Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej pod kierownictwem Leopolda Węgrzynowicza i Komisja Wydawnicza pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego. Po reorganizacji rzeczywistą kontrolę nad pracami związanymi ze *Słownikiem...* sprawowała Komisja Wydawnicza, która również czuwała nad sprawami wydawania czasopism Towarzystwa.

W tym samym roku pracownicy naukowcy Biura Redakcyjnego *Słownika...* przeprowadzili badania terenowe, mające na celu dokładne zarejestrowanie wszystkich nazw miejscowych i zapisanie ich właściwego brzmienia w celu należytego opracowania tych nazw pod względem lingwistycznym. Pracownicy Biura Redakcyjnego przeszli wzdłuż i wszerz przez całe województwo pomorskie, zatrzymując się w ustalonych miejscowościach i spisując ich nazwy w promieniu od 6 do 10 kilometrów na podstawie relacji tutejszej ludności. W ten sposób uzyskano także spisy miejscowości znajdujące się w materiałach historycznych poszczególnych parafii.

⁵³ *Międzynarodowy Kongres Geograficzny*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 11, s. 287–288.

⁵⁴ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w 1935*, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 10–11, s. 275.

Niezależnie od powyższej pracy redakcja przygotowała schematyczne zestawienie treści odnoszące się do monografii miast oraz powiatów, występujących na terenie województwa pomorskiego. Schematy te nie miały służyć do zbierania materiału, tak jak było z *Kwestionariuszem* ogólnym, lecz miały być podstawą dla opracowań przygotowanych przez zaproszonych przez redakcję pracowników indywidualnych. Wyjątek zrobiono tylko dla opracowania własności państwowej na Pomorzu, mianowicie zwrócono się z oddzielnym kwestionariuszem do poszczególnych nadleśnictw celem uzyskania wiadomości o lasach i państwowej gospodarce leśnej na Pomorzu. Wszystkie pozostałe informacje opracowywane były na podstawie publikacji specjalnych.

Niezależnie od powyższych prac zostały ustalone zasady dotyczące objaśnień językowych i informacji opisowo-geograficznych dla poszczególnych miejscowości.

Informowano o ukończeniu prac nad porządkowaniem kartoteki miejscowości, która ze stosownymi odsyłaczami objęła wszystkie miejscowości województwa pomorskiego z wyjątkiem miast.

W końcu marca 1936 roku ukazał się *Prospekt Słownika...*, opracowany na podstawie materiałów przygotowanych na Kongres Geograficzny (w 1934 roku) oraz zebranych materiałów. W *Prospekcie* poinformowano, że wydawnictwo *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych* obejmie dziewięć tomów, zawierających po jednym lub parę województw wraz z przyległymi do nich terytoriami znajdującymi się poza granicami Państwa (historycznie z Polską związanymi). Przy układzie regionalnym przyjęto podstawę historyczną z uwzględnieniem obowiązującego podziału politycznego i administracyjnego.

Poszczególne tomy miały objąć:

- tom 1. *Pomorze. Prusy* – województwo pomorskie oraz Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie i Pomorze Zachodnie (w tym część tak zwanego pogranicza);
- tom 2. *Śląsk* – województwo śląskie oraz Śląsk Cieszyński, Śląsk Opawski, Śląsk Opolski, Śląsk Dolny, Łużyce, Czechy i Morawy;
- tom 3. *Ziemie Północno-Wschodnie* – województwo wileńskie i nowogródzkie oraz Litwę, Łotwę, Estonię i Białoruś sowiecką;
- tom 4. *Polesie i Wołyń* – województwo poleskie i wołyńskie oraz Polesie sowieckie i dawną Ukrainę wraz z Zadnieprzem i tak zwanymi Dzikimi Polami;
- tom 5. *Wielkopolska* – województwo poznańskie i łódzkie oraz część Brandenburgii i tak zwane pogranicze;
- tom 6. *Małopolska* – województwo krakowskie, kieleckie i lubelskie oraz Spisz, Orawę i Słowaczyznę;

- tom 7. *Ziemie Południowo-Wschodnie* – województwo lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie oraz sowiecką część Podola, Pokucie, Ruś Podkarpacką, Siedmiogród, Besarabię, Mołdawię, Wołoszczyznę;
- tom 8. *Mazowsze i Podlasie* – województwo warszawskie i białostockie;
- tom 9. *Polska* – artykuły dotyczące całej Polski, w szczególności rzeki Wisły, Morza Bałtyckiego i Gór Karpat oraz uzupełnienia, a także dokładny indeks wszystkich haseł zawartych w całym wydawnictwie oraz wykaz zmian administracyjnych wprowadzonych po rozpoczęciu druku wydawnictwa.

Ze względu na obszerność materiału planowano niektóre tomy podzielić na dwie części, zmianie także mogła ulec kolejność wydawania tomów. Każdy tom miał zawierać artykuły ogólne (opisy rozległych terytoriów) i artykuły szczegółowe (opisy poszczególnych miejscowości i obiektów geograficznych) oraz szereg map i ilustracji (zarówno w tekście, jak i na oddzielnych tablicach). Postanowiono, że *Słownik geograficzny państwa polskiego...* będzie można nabyć tylko drogą prenumeraty⁵⁵.

W listopadzie 1936 roku ukazał się pierwszy zeszyt 1. tomu *Słownika...* obejmujący, jak wcześniej zaplanowano, Pomorze Polskie, Pomorze Zachodnie i Prusy Wschodnie. Tom miał się składać z czternastu czteroarkuszowych zeszytów (ponad 650 dwuszpaltowych stron druku), wydawanych w miesięcznych odstępach.

Planu wydawniczego nie udało się w zrealizować, ponieważ wydawanie zeszytów w cyklu miesięcznym okazało się niemożliwe. Do września 1937 roku wydano cztery zeszyty *Słownika...*⁵⁶ Kolejne dwa wydrukowano do czerwca 1938 roku⁵⁷. W tym czasie pojawiły się trudności finansowe, wobec tego redakcja zwróciła się do Funduszu Kultury Narodowej o wsparcie. Użytkowano pomoc finansową, co przyczyniło się do przyspieszenia prac edycyjnych, powiększono także grono współpracowników *Słownika...* Dzięki temu do stycznia 1939 roku przygotowano do druku kolejnych pięć zeszytów (do

⁵⁵ Warunki prenumeraty: „1. Prenumeratę na I tom należy zgłaszać do Administracji Słownika pisemnie, ustnie lub telefonicznie, wpłacając z góry należność za 10 zeszytów w kwocie 27 zł na konto czekowe P.K.O. Słownika Geograficznego. Jeśli tom składać się będzie z więcej niż dziesięciu zeszytów – resztę należności w kwocie 2,70 zł za zeszyt należy wpłacać po ich dostarczeniu. 2. Prenumeratę można również wpłacać za każdy zeszyt oddzielnie po jego dostarczeniu, w kwocie 3 zł. Uprzednio jednak należy przesłać do Administracji Słownika podpisaną deklarację na prenumeratę całego tomu i wpłacić 6 zł, jako należność za zeszyt pierwszy i ostatni. W tym wypadku członkowie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego korzystają z 10% ulgi. Cena tomu po ukazaniu się całości zostanie podwyższona; jedynie dla tych, którzy zadeklarują prenumeratę następnego tomu, utrzymana będzie cena dotychczasowa. Koszty przesyłki pocztowej wliczone są w cenę prenumeraty”. *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych. Prospekt*, Warszawa 1936.

⁵⁶ „Kronika”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 11–12, s. 290.

⁵⁷ XXXI *Sprawozdanie...*, s. 124.

numeru jedenastego) i zaczęto je wydawać. Jednocześnie trwały prace nad 2. tomem obejmującym Śląsk. Na początku 1939 roku poinformowano, że redakcja zgromadziła materiały nadesłane z terenu Śląska przez lokalnych badaczy i przystąpiła do ich opracowywania⁵⁸.

Do wybuchu wojny wydano, zaplanowane wcześniej, czternaście zeszytów 1. tomu *Słownika...* Planu wydawniczego jednak nie zrealizowano, ponieważ hasła słownikowe czternastego zeszytu zakończyły się na miejscowości na literę „G” (miejscowość Grabocyno). Redakcja zdawała sobie sprawę, że nie zamknie 1. tomu *Słownika...* czternastoma zeszytami. Dlatego w zeszycie dziewiątym poinformowano, że 1. tom pomieści od dwudziestu do dwudziestu pięciu zeszytów. Natomiast w ostatnim wydanym przed wojną zeszycie *Słownika...* napisano o dwudziestu pięciu – dwudziestu ośmiu zeszytach, z których miał się składać 1. tom wydawnictwa.

Po lekturze wydanych zeszytów 1. tomu *Słownika...* należy stwierdzić, że w opracowaniu – w szerokim zakresie – uwzględniono zabytki architektury, a także nieruchome zabytki archeologiczne. Hasła były ilustrowane widokiem zabytków architektonicznych w celu ograniczenia opisywania ich wyglądu. Opisy zawierały dzieje zabytków, szczególnie kościołów, pałaców i obiektów wyróżniających się pod względem stylu lub wielkości.

W trzecim zeszycie w dziale „Prehistoria” znalazło się całościowe opracowanie pradziejów Pomorza i Prus, które zostało podzielone na trzy części. Prehistorię Pomorza opracował ks. Władysław Łęga, natomiast tereny Pomorza Zachodniego i Prus Wschodnich – Józef Kostrzewski. Wymienieni badacze, prezentując dzieje omawianych terenów, zaczynali rozważania od epoki kamienia, a kończyli na początku XII wieku n.e. Ich opracowania były ilustrowane zdjęciami charakterystycznych zabytków archeologicznych, a na końcu znalazła się literatura, z której korzystali.

We właściwej części *Słownika...*, czyli w hasłach, dążono do podania wiadomości o zbadanych stanowiskach archeologicznych. Zatem zarejestrowano wszystkie znane wówczas grodziska, kurhany, mogiły i inne obiekty archeologiczne (przebadane, jak i niezbadane stanowiska). Część informacji archeologicznych znalazła się także w dziale topograficznym, to jest w części opisowo-statystycznej *Słownika...* Wspomnieć należy, że pomijano wiadomości o drobnych i mało znaczących znaleziskach.

Odpowiedzialnym za wszystkie kwestie związane z archeologią był Józef Kostrzewski. Natomiast informacje archeologiczne, uwzględnione w *Słowniku...*, zostały opracowane przez specjalistów pod jego kierownictwem.

⁵⁸ *Słownik geograficzny państwa polskiego*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 1, s. 42–42.

W opracowaniu wykorzystano literaturę przedmiotu (podawaną w bibliografii), a także badania przeprowadzane celowo dla potrzeb wydawnictwa⁵⁹.

Na końcu każdego tomu planowano zamieścić listę autorów i współpracowników *Słownika...* oraz wykaz ilustracji oraz map z nazwiskami ich autorów.

Należy podkreślić, że dążeniem redakcji było publikowanie tylko wiadomości ścisłych i pewnych. Całkowicie pominięte zostały te, co do których redakcja miała wątpliwości, a ich sprawdzanie wymagałoby zbyt wielkich kosztów lub zabrałoby zbyt wiele czasu.

W 1939 roku prace nad *Słownikiem...* przerwała wojna, natomiast po jej zakończeniu do realizacji przedsięwzięcia nie powrócono.

⁵⁹ Niestety nie zachowały się informacje o archeologach pracujących nad *Słownikiem...* Wiadomości te można byłoby uzyskać z ostatniego zeszytu pierwszego tomu, który miał prezentować nazwiska wszystkich badaczy zaangażowanych w prace. Niestety nie został on wydrukowany. Nie ma również informacji na temat archeologicznych badań wykopaliskach prowadzonych na potrzeby *Słownika...*

Zakończenie

Podsumowując, należy podkreślić, że Polskie Towarzystwo Krajoznawcze powstało w Warszawie w 1906 roku i w stosunkowo krótkim czasie zostały założone jego oddziały terenowe na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego oraz filie w zaborze austriackim i pruskim.

Znaczącą rolę w utworzeniu Towarzystwa odegrała polska inteligencja, która od początku XX wieku występowała z inicjatywą utworzenia takiej organizacji, lecz ze względów politycznych pomysł trudno było wówczas zrealizować. Przełom nastąpił dopiero po rewolucji w 1905 roku, kiedy to władze carskiej Rosji były zmuszone złagodzić politykę wobec podbitych narodów. Zaistniały wówczas warunki do zakładania polskich stowarzyszeń. W takich okolicznościach w 1906 roku w zaborze rosyjskim – w Warszawie – powstało Towarzystwo Krajoznawcze, a w następnym roku reaktywowano Towarzystwo Naukowe w Płocku, powstało Towarzystwo Naukowe w Wilnie i otworzono Towarzystwo Naukowe Warszawskie.

Przy omawianiu programu działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego należy zaznaczyć, iż obok wielu innych działań uwzględniono w nim archeologię i opiekę nad wszelkimi pamiątkami przeszłości narodowej. Prace w tym zakresie miały bardzo poważne znaczenie, ponieważ brakowało wówczas polskich instytucji prowadzących badania archeologiczne i organizujących opiekę nad zabytkami. Ważną rolę w Towarzystwie odegrała Komisja Fizjograficzna (powstała w 1911 roku), w której skupili się geografowie, przyrodnicy, a także zainteresowani archeologią pradziejową. Komisja ta w latach 1913–1918 wydawała „Pamiętnik Fizyograficzny”, w którym opublikowano wiele prac archeologicznych. Dla problemów archeologicznych równie szeroko swe łamy otwierało czasopismo „Ziemia” wydawane przez Towarzystwo. Stało się ono forum wymiany poglądów i doświadczeń ówczesnych badaczy skupionych w Towarzystwie.

W czasie niewoli narodowej zrzeszeni w Towarzystwie Krajoznawczym społecznicy, propagując krajoznawstwo i turystykę, realizowali ważny cel –

poznawanie ziem ojczystych, kultury, pamiątek narodowych i jednocześnie rozpowszechniali idee patriotyczne. Główne hasło Towarzystwa głosiło: „przez poznanie – do umiłowania kraju, a przez umiłowanie – do czynów ofiarnych”.

Działalność Towarzystwa zasadniczo zmieniła się po I wojnie światowej, kiedy w wolnej Polsce powstały instytucje naukowe, reaktywowano i otworzono nowe polskie uniwersytety kształcające przyszłych naukowców oraz bez przeszkód mogły się rozwijać organizacje społeczne. Do opieki nad zabytkami archeologicznymi powołano Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, a następnie Państwowe Muzeum Archeologiczne. Kształcenie kadr i realizację badań naukowych powierzono katedrom prehistorii i archeologii klasycznej na czterech uniwersytetach.

W związku z założeniem państwowych instytucji i rozwojem licznych towarzystw naukowych Polskie Towarzystwo Krajoznawcze utraciło dotychczasową pozycję swoistego „instytutu badawczego”, przekonstruowało statut oraz zmieniło profil działalności. Początkowo wycofano się z jakichkolwiek dążeń naukowych na rzecz rozwinięcia szerszej działalności społecznej. Sytuacja uległa zmianie w 1925 roku, gdy w pracach Towarzystwa pojawił się nurt regionalizmu. Realizując jego założenia, działacze i członkowie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego postanowili wspierać archeologów w opiece nad zabytkami i w badaniach terenowych. Działaniami tymi zajęli się członkowie skupieni w oddziałach terenowych, jak również młodzież zrzeszona w Krajoznawczych Kołach Młodzieżowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Wszyscy oni okazali się wielce pomocni, gdyż grono archeologów było ciągle nieliczne, a obszar państwa polskiego rozległy. Bez społecznego wsparcia ówczesni archeologowie nie byłoby w stanie objąć ochroną wszystkich wymagających tego obiektów. Należy nadmienić, że wsparciem Towarzystwa były zainteresowane zarówno państwowa instytucja konserwatorska, jak i środowiska archeologów ze wszystkich ówczesnych ośrodków prehistorii. Pojawiające się w Towarzystwie nazwiska docenianych polskich prehistoryków, na czele z Józefem Kostrzewskim, pozwalają sądzić, że archeologiczne starania Towarzystwa były znane i doceniane.

Ważną rolę odegrało też Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w zakresie organizowania muzeów w różnych miastach i miasteczkach Polski. W tych lokowanych przy oddziałach terenowych gromadzono i pomnażano zbiory o zabytki sztuki, etnograficzne, numizmatyczne, a także archeologiczne.

Poważny udział w inwentaryzacji obiektów zabytkowych mieli członkowie oddziałów terenowych Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Im archeologia zawdzięcza rozpoczęcie badań ważnych miejsc, na przykład stanowiska kultury ceramiki sznurowej w Złotej koło Sandomierza, kopalni neolitycznej

krzemienia pasiastego w „Krzemionkach Opatowskich”, jak również wielu innych mniejszych stanowisk.

Nie bez znaczenia były też ambicje społeczników z Towarzystwa, które w latach trzydziestych XX wieku doprowadziły do realizacji zamierzeń badawczych, koncentrujących się wokół *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*.

Towarzystwo Krajoznawcze podczas I wojny światowej prowadziło bieżącą działalność w ograniczonym zakresie. Natomiast działania II wojny światowej spowodowały zastój i spustoszenie w majątku Towarzystwa.

W krótkim okresie pracy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego – od 1946 do 1950 roku – zasadniczo zmieniono program jego działalności, choć w obrębie dotychczasowych założeń statutowych. Realizacja zamierzeń naukowych, w tym podejmowanie badań archeologicznych zostały całkowicie pominięte. Przewidziano jedynie współdziałanie z urzędami konserwatorskimi w zakresie ochrony zabytków archeologicznych i architektonicznych.

Należy wyraźnie zaznaczyć, że w latach działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego jego członkowie traktowali archeologię jako naukę źródłową, a archeologiczne badania wykopaliskowe miały służyć poznawaniu procesu rozwoju gatunku ludzkiego oraz całego kontekstu jego działalności. Wszystkie przejawy archeologicznej działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego były związane z terenami ziem polskich. Krajoznawcy nie interesowali się badaniami i osiągnięciami innych państw w dziedzinie archeologii. Obcy był im także dorobek archeologii klasycznej.

W zakres uprawianej w Towarzystwie archeologii, oprócz badania rozwoju kultury człowieka do czasu wynalezienia pisma i pojawienia się pisanych pomników jego kultury (prehistoria), wchodziły także: gromadzenie, przechowywanie, konserwacja, dokumentacja i ochrona zabytków. Ważną sprawą była też rejestracja stanowisk archeologicznych w terenie oraz dokumentowanie i renowacja architektury zabytkowej. Dzieje czasów nowożytnych również były przedmiotem zainteresowań krajoznawców. Reasumując, w Towarzystwie zajmowano się: archeologią przedhistoryczną, archeologią historyczną, muzealnictwem archeologicznym i popularyzacją archeologii jako dyscypliny naukowej.

Należy wyjaśnić, że ówczesnie do zakresu archeologii nie włączano badań obiektów architektonicznych, badania takie były bowiem traktowane jako dziedzina historii sztuki. Stąd też całokształt działań Towarzystwa, związanych z roztaczaniem opieki nad zabytkami architektury, stanowił odrębną dziedzinę zainteresowań krajoznawców.

Ważną kwestią jest też sprawa używania przez krajoznawców pojęć: „archeologia” i „prehistoria”, które w początkowych latach działalności używano zamiennie. W zasadzie – w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym – zakres

znaczeniowy tych dwóch określeń był taki sam. Dopiero w latach trzydziestych XX wieku archeolodzy, w artykułach opublikowanych na łamach czasopism Towarzystwa, zwrócili uwagę na nietrafne posługiwanie się obydwoma pojęciami. Odtąd w Towarzystwie używano wymienionych pojęć w odpowiednim znaczeniu.

We wszystkich okresach pracy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego starania archeologiczne jego członków zmierzały w kierunku zapewnienia ochrony zabytkom archeologicznym. Natomiast do 1939 roku interesowano się także eksploracjami stanowisk archeologicznych i publikowaniem wyników tych badań.

Zasadniczym przejawem działań ochronnych w stosunku do zabytków archeologicznych była ich rejestracja w terenie. Prace tego typu wykonywali pojedynczy członkowie, młodzież zrzeszona w kołach młodzieżowych oraz przedstawiciele społeczeństwa „zarażeni” ideą ochrony w wyniku akcji upowszechniającej Towarzystwa.

Popularyzacja rozwinęła się dobrze i bezpośrednio wpływała na poszanowanie zabytków archeologicznych oraz ich ochronę. W jej ramach szeroko wykorzystywano łamy czasopism wydawanych przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, na których propagowano wśród czytelników wiedzę z zakresu ochrony zabytków archeologicznych i architektonicznych oraz udzielano wskazówek, jak należy się obchodzić z konkretnymi zabytkami.

Wiedzę z zakresu ochrony zabytków archeologicznych i architektonicznych prezentowano także podczas odczytów wygłaszanych początkowo na zebraniach i wycieczkach Towarzystwa, później także przez radio oraz na specjalnie organizowanych imprezach kulturalnych. Referaty prehistoryczne i poruszające kwestie ochrony dziedzictwa narodowego wygłaszali zarówno archeolodzy zrzeszeni w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, jak również inni okazjonalnie zapraszani. Działaniach takich podejmowali się też lokalni badacze Towarzystwa, mający doświadczenie w zakresie ochrony zabytków archeologicznych czy architektonicznych.

Jak wspominałem, popularyzacja archeologii i ochrony zabytków odbywała się także podczas wycieczek krajoznawczych, w których oprócz członków Towarzystwa uczestniczyli przedstawiciele różnych grup społecznych. Wyprawy, oprócz walorów poznawczych i rekreacyjnych, miały funkcję edukacyjną. Na wielu z nich zapoznawano uczestników z zagadnieniem ochrony zabytków. Co więcej, wycieczki krajoznawcze Towarzystwa często docierały do zabytków architektury czy stanowisk archeologicznych. Na miejscu instruktorzy Towarzystwa wyjaśniali uczestnikom znaczenie i rolę badań oraz ochrony takich obiektów.

Wykonywanie dokumentacji było kolejnym przejawem ochrony zabytków archeologicznych. Działalność ta polegała na opisywaniu i fotografowa-

niu obiektów i znalezisk archeologicznych, a także zabytków architektury, by następnie je opublikować na łamach własnych periodyków oraz wydawnictw okolicznościowych. W przypadku widoków zabytków architektonicznych ich wizerunki wielokrotnie publikowano w postaci broszurek bądź widokówek.

Zakładając i prowadząc muzea, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze tym samym bezpośrednio zajmowało się ochroną zabytków archeologicznych. W muzeach Towarzystwa – oprócz wielu przedmiotów – gromadzono, przechowywano, konserwowano i prezentowano zabytki archeologiczne. Rozwijając akcję muzealną, Towarzystwo przyczyniało się do wzrostu poszanowania dla zabytków archeologicznych i podniesienia zainteresowania prehistorią.

Konserwacja, renowacja i odbudowa obiektów architektonicznych w postaci ruin zamków, murów obronnych i tym podobnych obiektów były ostatnią formą ochrony zabytków. Członkowie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zainteresowani zachowaniem śladów pozostałości dziedzictwa narodowego apelowali do określonych instytucji bądź właścicieli niszczących obiektów o zachowanie ich stanu i niedopuszczenie do zniszczenia zabytku. W miarę możliwości w poszczególnych oddziałach terenowych Towarzystwa postarano się o dzierżawę, a dzięki dotacjom oraz własnym funduszom doprowadzono do renowacji niektórych obiektów zabytkowych.

Poza szeroką działalnością w zakresie ochrony zabytków archeologicznych Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – w latach 1911–1918 i 1930–1939 – próbowało prowadzić działalność archeologiczną, to jest badania wykopaliskowe i publikacje ich wyników.

Pierwsze badania archeologiczne podejmowane w Towarzystwie miały na celu rozpoznanie i ratowanie różnych stanowisk i obiektów, tym samym przybierały formę badań ratowniczych. Później wykopaliska prowadzono pod nadzorem archeologów, choć znane są przypadki samowolnego i niszczycielskiego rozkopywania stanowisk archeologicznych. Wspomniane samowolne eksploracje, na szczęście, stanowiły nieduży odsetek badań Towarzystwa.

Większość wykopalisk służyło pozyskiwaniu zabytków archeologicznych do kolekcji muzeów lokalnych Towarzystwa. Natomiast poznaniu prehistorii ziem polskich przysłużyła się aktywność badawcza Komisji Fizjograficznej Towarzystwa oraz działalność w latach trzydziestych XX wieku koncentrująca się nad opracowywaniem haseł do *Słownika geograficznego państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*.

Całościowe ocenienie efektów archeologicznej działalności Towarzystwa wymaga dalszych badań, zaangażowania archeologów – specjalistów z odpowiednich okresów dziejowych i badaczy lokalnych. Nadmienić należy, że wiele inicjatyw archeologicznych Towarzystwa zostało wspomnianych w różnych opracowaniach. Częściowo rozpoznano działalność Komisji Fizjograficznej Towarzystwa, zwrócono uwagę na rejestrację stanowisk archeologicznych

przez jego członków i poinformowano o prehistorycznych działach muzeów lokalnych Towarzystwa.

Dotychczas nikt nie podjął się szerokiego opisu działalności archeologicznej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, dlatego mam nadzieję, że moja praca przyczyni się do poznania tej dziedziny aktywności tego interesującego stowarzyszenia. Jednocześnie na uwadze mam fakt, że moje badania skoncentrowały się na źródłach do dziejów Towarzystwa i nie udało mi się odnaleźć oraz dotrzeć do wszystkich materiałów. Zatem należy stwierdzić, że możliwe są dalsze badania działalności archeologicznej, przejawiającej się w Towarzystwie, które powinny być prowadzone lokalnie (opracowania działalności archeologicznej poszczególnych oddziałów terenowych Towarzystwa) oraz od strony innych instytucji i organizacji, które współdziałały z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym. Taka organizacja badań może ujawnić jeszcze wiele faktów, które powiększą naszą wiedzę o dorobku Towarzystwa i pomogą wyjaśnić wzmiankowane w opracowaniu inicjatywy archeologiczne.

Bez wątpienia Polskie Towarzystwo Krajoznawcze z jego programem i działalnością archeologiczną należy włączyć na stałe do dorobku polskiej archeologii pierwszej połowy XX wieku.

Społeczny i otwarty charakter archeologii uprawianej w Towarzystwie powodował bezpośrednio docieranie do szerokich rzesz społeczeństwa. Angażowanie różnych grup społecznych w jego prace archeologiczne było interesującym i praktycznym sposobem edukacji o przeszłości rodzimych terytoriów i zapoznawania z materialnymi pozostałościami po przodkach z zamierzonych czasów.

Spis literatury i wykorzystanych materiałów archiwalnych

ABRAMOWICZ A.

- 1967 *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa.
- 1974 *Dalecy i bliscy. Szkice z dziejów archeologii*, Łódź.
- 1977 *Archeologia*, [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 3: (1795–1862), s. 711–721.
- 1991 *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź.

AJNENKIEL A., LEŚNODORSKI B., ROSTOCKI W.

- 1974 *Historia stroju Polski (1764–1939)*, Warszawa.

ANTONIEWICZ W.

- 1912 *Z wycieczek po Galicji*, „Ziemia”, R. 3, nr 35, s. 564–571.
- 1913 *Adam Honory Kirkor*, „Ziemia”, R. 4, nr 6, s. 87–91.
- 1913 *Pisanki w Polsce*, „Ziemia”, R. 4, nr 12, s. 180–189.
- 1913 *Wzdłuż roztocza lwowsko-tomaszewskiego*, „Ziemia”, R. 4, nr 41, s. 671–673; nr 42, s. 684–687; nr 43, s. 699–701; nr 44, s. 715–720.
- 1914 *Żegota Pauli*, „Ziemia”, R. 5, nr 30, s. 472–476.
- 1922 *Państwowe Centralne Muzeum Archeologiczne w Warszawie*, „Ziemia”, R. 7, nr 8–9, s. 295–279.
- 1922 *Zbiór wykopalisk w muzeum Starożytności im. Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 7, s. 121–141.
- 1923 *„Aquamanile” średniowieczne znalezione w Grodnie*, „Ziemia”, R. 8, nr 3, s. 59–61.
- 1924 *O ochronę kopca w Krakowie*, „Ziemia”, R. 9, nr 2, s. 21–23.
- 1925 *Badania archeologiczne w Polsce w zakresie regionalnym*, „Ziemia”, R. 10, nr 2, s. 20–25.
- 1926 *Muzealnictwo i Muzeografia w 11 Rocznikach „Ziemi”*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 366–371.

- 1926 *Ważne odkrycie prehistoryczne na Krymie (Z kraju i ze świata)*, „Ziemia”, R. 11, nr 9, s. 140.
- 1926 *Wzór muzeum regionalnego w Polsce*, „Ziemia”, R. 11, nr 11, s. 166–170.
- 1927 *Kartki z podróży do Egiptu*, „Ziemia”, R. 12, nr 21, s. 438–442.
- 1927 *Muzea w Kairze*, „Ziemia”, R. 12, nr 6, s. 89–92.
- 1927 *Zadania i organizacja muzeów krajoznawczych*, „Ziemia”, R. 12, nr 1, s. 4–8.
- 1930 *O stan i byt Muzeów Krajoznawczych w Polsce*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 280–286.
- 1931 *List przyjaciela „Ziemi”*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 377–383.
- 1932 *Nowy Członek Honorowy P.T.K. – Pani Aniela Chmielińska*, „Ziemia”, R. 17, nr 6, s. 169–171.
- 1932 *Państwowe Muzeum Archeologiczne a Muzea Krajoznawcze w Polsce*, „Ziemia”, R. 17, nr 8–9, s. 246–247.
- 1932 *Sekcja Muzeów Regionalnych w Związku Muzeów w Polsce*, „Ziemia”, R. 17, nr 7, s. 216–218.
- 1932 *Związek Muzeów w Polsce*, „Ziemia”, R. 17, nr 4–5, s. 137–141.
- 1933 *Nasze dążenia muzealne*, „Ziemia”, R. 23, nr 5–6, s. 92–95.
- 1933 *Regulaminy Sekcji Muzeów Regionalnych Związku Muzeów Polskich*, „Ziemia”, R. 23, nr 4, s. 78.
- 1953 *Dotychczasowy dorobek archeologii Polski*, „Zapiski Archeologiczne”, z. 4.
- 1967 *Dorobek archeologii Polski do roku 1914*, „Studia Archeologiczne”, t. 2, s. 19–56.
- APANOWICZ A.
- 1966 *Historia Muzeum Regionalnego w Radomiu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 3, s. 9–31.
- APANOWICZ O.
- 1913 *List do Redakcyi*, „Ziemia”, R. 4, nr 8, s. 125–126.
- ARCZYŃSKI M.
- 1950 *W turystyce i krajoznawstwie nastąpił przełom*, „Ziemia”, R. 41, nr 12, s. 210–211.
- ARNOLD S. (red.)
- 1936 *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych. Prospekt. Pomorze. Prusy*. Warszawa.
- 1936–1939 *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych. Pomorze Polskie. Pomorze Zachodnie. Prusy Wschodnie*, z. 1–14, Warszawa.

BAGNIEWSKI Z.

- 1995 *Pięćdziesiąt lat Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego*, Wrocław.

BAJDA F., ZDEBSKI A., KOZUB H., ZIĘBA A.

- 1930 *Kopce w powiecie bocheńskim*, „Orli Lot”, R. 11, nr 2, s. 30–32.

BANACZKOWSKI P.

- 1946 *Aleksander Patkowski*, „Ziemia”, R. 30, nr 1–2, s. 4–5.

BAR A.

- 1936 *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczące*, t. 1 i 2, Kraków.

- 1938 *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczące*, t. 3, Kraków.

BARTYS J.

- 1937 *Rola krajoznawcy w ochronie zabytków przedhistorycznych w terenie*, „Orli Lot”, R. 18, nr 3–4, s. 44–47.

BĄBEL J.

- 1975 *Zniszczenia, badania i ochrona rezerwatu w Krzemionkach, pow. Opatów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 40, z. 2, s. 149–176.

- 1999 *Z dziejów poznania kopalń krzemienia pasiastego w Krzemionkach koło Ostrowca Świętokrzyskiego*, „Rocznik Muzealny” (Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim), t. 2, s. 87–121.

BER W.

- 1931 *Z polskich wypraw archeologicznych*, „Ziemia”, R. 16, nr 17–20, s. 302–304.

- 1936 *Propaganda ideowa i oświata pozaszkolna w muzeach regionalnych*, „Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 26, nr 4, s. 112–114.
Biuro Turystyki Ministerstwa Komunikacji (Redakcja), „Ziemia”, R. 40, 1949, nr 7–8, s. 150–152.

BLOMBERGOWA M. M.

- 1988 *Polscy członkowie rosyjskich towarzystw archeologicznych 1839–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

- 1992 *O najstarszych mapach archeologicznych*, „Kwartalnik HNiT”, nr 2, s. 151–172.

- 1994 *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 59, z. 1, s. 109–124.

- 1997 *Zbiory, kolekcje, muzea tworzone przez Polaków w Imperium Rosyjskim (poza królestwem) w XIX i na początku XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 42, nr 2, s. 87–104.
- 1999 *Urzędowa opieka nad zabytkami archeologicznymi pod zaborami i w Polsce niepodległej do roku 1928*, [w:] Kobyliński Z., Wysocki J., Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku, Warszawa.
- 2003 *Pierwsi archeolodzy w Jurze Ojcowskiej*, „Analecta”, nr 1–2, s. 142–143.

BLOMBERGOWA M. M., TRĘBACZKIEWICZ-OZIEMSKA T.

- 1971 *Dzieje Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945–1970*, „Światowit”, t. 32, s. 199–218.

BOGATKOWSKI H.

- 950 *Rola społeczna zabytków*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 109–110.

BOLSZAKOW A. M.

- 1929 *Wwiedzenie w krajeznawstwo. Przedmowa akademika S. F. Oldenburga*, Priboj.

BONIECKI J., SZNURO H.

- 1968 *Polskie Towarzystwo Krajeznawcze w Radomiu*, Radom [maszynopis].

BOROWY W.

- 1936 *Najdawniejsze drukowane wiadomości angielskie o Polsce*, „Ziemia”, R. 26, nr 4, s. 110–111.

BRENSZTEJN M.

- 1914 *Wandalin Szukiewicz*, „Ziemia”, R. 5, nr 15, s. 225–226.

BREŻGO B.

- 1926 *Muzea Witebskie*, „Ziemia”, R. 11, nr 15–16, s. 232–240.
- 1929 *Ochrona zabytków przedhistorycznych w Witebszczyźnie i w Inflantach Polskich*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, s. 129–144.

BROCIK W. R.

- 1996 *30 lat Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, Ostrowiec Świętokrzyski.
- 1999 *Stanisław Jeżewski (1898–1989) – patriota, pedagog, krajeznawca, popularyzator*, „Rocznik Muzealny” (Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim), t. 2, s. 205–214.

BRYKOWSKI R.

- 1985 *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, Warszawa.

BUJAK F.

- 1914 *O słowiańskich nazwach miejscowych*, „Ziemia”, R. 5, nr 9, s. 133–135; nr 10, s. 145–147; nr 11, s. 161–162.
1920 *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa.

BULHAK J.

- 1946 *Fotografika krajoznawcza w Polsce*, „Ziemia”, R. 30, nr 6, s. 14–16.

BUREK K.

- 1977 *Starożytnicy i archeolodzy (Z dziejów badań archeologicznych na Białostocczyźnie)*, Olsztyn.

BZOWSKI K.

- 1912 *Muzeum Krajoznawcze w Kaliszu*, „Ziemia”, R. 3, nr 15, s. 235–237.

CHĘTNIK A.

- 1911 *Żale*, „Ziemia”, R. 2, nr 45, s. 742–743.
1914 *Z zielonej puszczy*, „Ziemia”, R. 5, nr 3, s. 39–42.
1922 *Uwagi o pracy krajoznawczej na wsi*, „Ziemia”, R. 7, nr 1, s. 26–29.
1923 *Oparcie pracy krajoznawczej na szerokich podstawach ludowych*, „Ziemia”, R. 8, nr 5, s. 85–89.
1929 *W sprawie grabieży materiału muzealnego*, „Ziemia”, R. 14, nr 15–16, s. 270–271.

CHŁAPOWSKI F.

- 1910 *Wiwianitowe i żelazikowe złoża u źródeł Baryczy i ich zużytkowanie*, „Ziemia”, R. 1, nr 25, s. 386–387; nr 26, s. 401–403.

CHMIELEWSKI K.

- 1910 *Stary podręcznik krajoznawstwa*, „Ziemia”, R. 1, nr 21, s. 330–331.

CHWALEWIK E.

- 1916 *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, w zestawieniu alfab. wg. Miejscowości*, Warszawa.
1926 *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, w porządku alfabetycznym według miejscowości*, t. 1, Warszawa.
1927 *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, w porządku alfabetycznym według miejscowości*, t. 2, Warszawa.

CIEKLIŃSKI Z.

- 1949 *Kronika Konserwatorska*, „Ziemia”, R. 40, nr 3, s. 67–68.
Cmentarzysko ciałopalne w okolicy Nakła „Z pracy kół”, „Orli
Lot”, R. 19, 1938 r., nr 6, s. 97–98.

Co przyjdzie krajoznawcom z Kongresu na Wystawie, „Kurier Poznański”,
R. 24, 1929, nr 332, s. 11.

CONWENTZ H.

- 1924 *Der Bildungswert der Heimatkunde*, [w:] Schoenichen W.,
Handbuch der Heimaterziehung, Berlin, s. 3–26.

CZAPIK P.

- 1948 *Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej P.T.K.*, „Ziemia”, R. 39,
nr 4, s. 74–78.

CZARNECKI S.

- 1934 *Dawny i nowy słownik geograficzny ziem polskich*, Warszawa.
1934 *Dawny i nowy słownik geograficzny ziem polskich*, „Wiadomości
Służby Geograficznej”, R. 7, 1933, nr 4, s. 391–418.

CZARNOCKI J.

- 1929 *Kilka uwag w sprawie tworzenia muzeów regionalnych w Polsce*,
„Ziemia”, R. 14, nr 14, s. 231–235.

CZARNOWSKI A.

- 2003 *Pocztówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Obraz ojczystego
kraju i źródło tożsamości narodowej. Rys historyczny i katalog*,
Warszawa.

CZARNOWSKI S. J.

- 1910 *Poszukiwania zabytków przedhistorycznych w guberni kieleckiej*,
„Ziemia”, R. 1, nr 15, s. 225–228.
1911 *Jaskinie Góry Chełmowej w Ojcowie*, „Ziemia”, R. 2, nr 10, s. 145–
–147; nr 11, s. 161–163.
1911 *Jaskinie i schroniska podskalne w dolinie Sąspówki pod Ojcowem*,
„Ziemia”, R. 2, nr 21, s. 321–324.
1911 *Zabytki przedhistoryczne w okolicach Ojcowca i Miechowa*, „Ziemia”,
R. 2, nr 38, s. 617–619; nr 39, s. 633–635; nr 40, s. 650–651.
1912 *Wąwóz Jamki pod Ojcowem*, „Ziemia”, R. 3, nr 16, s. 245–249.
1914 *Jaskinie w skałach Ogrojca*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 22,
Dz. Antrop., Arch. i Etn., Warszawa, s. 33–48.
1926 *Siedziba przedhistoryczna we wsi Szczepanowice pod Miechowem*,
„Ziemia”, R. 11, nr 10, s. 149–150.

- 1926 *Notatki archeologiczne okolic Miechowa*, „Ziemia”, R. 11, nr 15–16, s. 240–244.
- 2003 *Członkowie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w dniu 31 grudnia 1913 r.*, „Ziemia”, R. 5, 1914, nr 15, s. (241) 1–36.
- 2003 *Członkowie-korespondenci PTK, wśród Polaków za granicą*, „Wiadomości Krajoznawcze i Turystyczne”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 11, s. 1.

CZUBIŃSKI A.

- 1971 *Powstanie i rozwój Uniwersytetu Poznańskiego w latach 1919–1939*, [w:] 50 lat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919–1969, Poznań, s. 49–182.

Czynności i posiedzenia Rady Głównej P.T.K., „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 4–5, s. 154; nr 8–9, s. 255–256.

DANYSZ-FLESZAROWA R. (FLESZAROWA R.; R. D. F.)

- 1926 *Dziedziny pracy krajoznawczej. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze a praca naukowa*, „Ziemia”, R. 11, nr 7, s. 108–109.
- 1926 *Krajoznawstwo i regionalizm*, „Ziemia”, R. 11, nr 1, s. 11–12.
- 1926 *Wykopalska archeologiczne w Gródku na Wołyniu (Z kraju i ze świata)*, „Ziemia”, R. 11, nr 19, s. 298–299.
- 1927 *Krajoznawstwo na Białej Rusi*, „Ziemia”, R. 12, nr 6, s. 92–94.
- 1928 *Co uczyniono w latach 1918–1928 dla poznania kraju*, „Ziemia”, R. 13, nr 22, s. 351–356.
- 1928 *Ś. P. Ludomir Sawicki*, „Ziemia”, R. 13, nr 20, s. 324–325.
- 1947 *Nowe drogi Krajoznawstwa Polskiego*, „Ziemia”, R. 38, nr 1–2, s. 4.
- 1949 *Zadania społeczne P.T.K.*, „Ziemia”, R. 40, nr 1, s. 2–4.

DELEKTA J.

- 1936 *Prace Instytutu Bałtyckiego w zakresie archeologii przedhistorycznej*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego”, t. 25, s. 92–96.

DEMETRYKIEWICZ W.

- 1886 *Konserwatorstwo zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa*, Kraków.
- 1920 *W sprawie gruntownej reformy i nowego urządzenia instytucji publicznych przeznaczonych do badań naukowych nad wykopaliskami archeologicznymi w Polsce, jakoteż dla umiejętnej ich ochrony*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 5, s. 3–15.
- 1924/1925 *Z rozważań nad potrzebami prehistorji w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 9, s. 137–148.

DOBROWOLSKI T.

- 1930 *Gabloty muzealne*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 346–356.

DOBRZYCKI J.

1923 *Odkrycia i wykopaliska na Wawelu*, „Ziemia”, R. 8, nr 6-8, s. 130-141.

Drugi Ogólnopolski Zjazd Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 12, s. 188-191.

DUSZYK S.

1947 *O krzemieniarzach z Morawicy*, „Orli Lot”, R. 21, nr 7-8, s. 117.

DYBIEC J.

2004 *Nie tylko szablą. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej 1795-1918*, Kraków.

DYBOWSKI R.

1936 *Krajoznawstwo a wychowanie państwowe*, „Ziemia”, R. 26, nr 7-8, s. 150-152.

Dyrektor muzeów P.T.K., „Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 11-12, s. 297.

Działalność Oddziału PTTK - Łęczyca w latach 1922-1972, Łódź 1972.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego nr 16 z 8 listopada 1918 r.

FABIAŃSKI J.

1978 *Wiek archeologii i muzealnictwa*, „Silesia Antiqua”, t. 20, s. 13-27.

FALICKI J.

1951 *Pierwsza wystawa prehistoryczna w Lublinie*, „Z otchłani wieków”, R. 20, z. 1, s. 44-47.

FIGLEWICZ Z. (DR Z. F.)

1949 *Odkrycia prehistoryczne osady garncarskiej w okolicy Krakowa nad Wisłą (Igołomia)*, „Kronika konserwatorska”, „Ziemia”, R. 40, nr 9, s. 177-178.

FILIPOWICZ Z.

1973 *Pierwsze badania archeologiczne na Ziemi Augustowskiej*, „Z otchłani wieków”, R. 39, z. 4, s. 281-282.

FITZKE J.

1938 *Luboml przedhistoryczny*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, nr 8-9, s. 118.

1939 *Muzeum ks. Ostrojskich Pol. Tow. Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu*, „Ziemia Wołyńska”, R. 2, nr 4, s. 56-58.

FLIS M., WÓJCIK J. (opr.)

1972 *Polskie Towarzystwa Naukowe od XV wieku. Wykaz*, Warszawa.

FULARSKI L.

- 1999 *90 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w Łodzi*, „Wędrownik”, nr 4 (362), s. 14–15.

GĄSSOWSKA E.

- 1962 *Dział archeologiczny Muzeum w Sandomierzu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 27, z. 4, s. 400–401.

GĄSSOWSKI J.

- 1970 *Z dziejów polskiej archeologii*, Warszawa.

GEDIGA B.

- 1996 *Wrocławski ośrodek archeologiczny w latach 1945–1995*, „Zbliżenia Polska Niemcy”, nr 2, s. 88–98.
- 2004 *Poznanie naukowe a społeczne oczekiwania*, „Archeologia Kultura Ideologie. Biskupińskie Prace Archeologiczne”, nr 3, s. 213–220.

GEDL M.

- 1971 *Kierunek archeologii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim przed 1945 r.*, „Światowit”, t. 32, s. 187–197.

GIEYSZTOR A.

- 1950 *O ochronę najstarszych świadectw dziejów Polski*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 89–92.

GLOGER Z.

- 1910 *Grody piastowskie*, „Ziemia”, R. 1, nr 37, s. 577–579; nr 38, s. 593–595; nr 39, s. 609–611; nr 40, s. 626–627.

GŁOSIK J.

- 1960 *Stare tradycje archeologiczne Kalisza*, „Z otchłani wieków”, R. 26, z. 3, s. 294.

GNATOWSKA H., WAWRZYNIAK H., ŁOTECKA M.

- 1993 *Kronika 50-lecia działalności oddziału kujawskiego P.T.K. – P.T.T.K. we Włocławku 1908–1958. (Kronika wraz z odbitkami zachowanych materiałów archiwalnych we Włocławku)*, Włocławek [maszynopis w posiadaniu Oddziału Kujawskiego PTTK. we Włocławku].

GOLIŃSKI S.

- 1912 *Roslinność a ruiny*, „Ziemia”, R. 3, nr 4, s. 57–60; nr 5, s. 74–76.

GOMUŁA U.

- 1999 *Maryla Żakowska Kustosz Muzeum P.T.K. w Ostrowcu i jej twórczość artystyczna*, „Rocznik Muzealny” (Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim), t. 2, s. 181–188.

GORAJSKI J.

1925 *Kości*, „Orli Lot”, R. 6, nr 1, s. 10.

1925 *Młot kamienny*, „Orli Lot”, R. 6, nr 1, s. 9.

GÓRSKI A.

1926 *Ideologia krajoznawstwa*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 350–353.

GRAJEWSKI L.

1930 *Muzeum w Lublinie*, „Ziemia”, R. 15, nr 4, s. 70–76.

1930 *Ochrona zabytków a muzea*, „Ziemia”, R. 15, nr 21, s. 433–439.

GRODZKA J.

1972 *Łęczyca*, [w:] *Działalność Oddziału PTTK-Łęczyca w latach 1922–1972*, Łódź (brak numeracji stron).

Grób na polach kolonji Kęblów, (R.W.), „Orli Lot”, R. 6, 1925, nr 1, s. 8.

GRUSZECKA J.

1933 *Nowy Polski Słownik Geograficzny*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 47, t. 2, s. 258–267.

1933 *Nowy Polski Słownik Geograficzny*, „Wiadomości Historyczne”, z. 4, s. 258–267.

GURBA J.

1971 *Katedra Archeologii Polski i Powszechnej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w latach 1945–1969*, „Światowit”, t. 32, s. 219–225.

HEŁCZYŃSKI J.

1947 *Sekcja Młodzieży P.T.K. w LL. 1907–1909*, „Ziemia”, R. 38, nr 6–8, s. 141–143.

HEMPEL K.

1979 *70 lat społecznej turystyki i krajoznawstwa w województwie łódzkim 1909–1979*, Łódź.

HENSEL W.

1957 *Osiągnięcia archeologii Polski w dziesięcioleciu 1945–1954*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna IHKM PAN*, Warszawa–Wrocław.

1971 *Archeologia i prahistoria, Studia i szkice*, Wrocław.

HERBST S.

1949 *Spółeczna opieka nad zabytkami przeszłości*, „Ziemia”, R. 40, nr 6, s. 111–113.

HETMAN A.

1930 *Monety znalezione w Krzemieńcu i okolicy*, „Orli Lot”, R. 11, nr 4, s. 70–71.

HOFFMAN K.

- 1931 *Wspomnienia z krajoznawstwa*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 343–351.

HOŁOWIŃSKI A.

- 1980 *Pamiętnik oddziału babiogórskiego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego z lat 1905–1980*, Żywiec.

HORNUNG Z.

- 1937 *Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Małopolski Wschodniej w latach 1931–34*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 1, nr 1, s. 25–28; nr 2, s. 47–49.

HOROSZKIEWICZ R.

- 1926 *Notatki archeologiczne z Pińszczyzny (Z kraju i ze świata)*, „Ziemia”, R. 11, nr 19, s. 296–297.

HOROSZKIEWICZ R., HOFFMAN J.

- 1930 *Odpowiedzi na ankietę „Ziemi” w sprawie potrzeb, przeszkód na drodze rozwoju i najbliższych zadań muzealnictwa regionalnego w Polsce*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 300–312.

HOYER H.

- 1923 *Zwierzęta kopalne okolic Krakowa*, „Ziemia”, R. 8, nr 6–8, s. 118–122.

HRYNIEWIECKI B.

- 1949 *January Kołodziejczyk jako Krajoznawca*, „Ziemia”, R. 40, nr 6, s. 109–110.

HUGO-BADER K.

- 1935 *Wielki podróżnik polski, Jan hr. Potocki 1761–1815*, „Ziemia”, R. 25, nr 2, s. 34–37.

Informacja o zjeździe muzeologów w Krakowie, „Ze stowarzyszeń”, „Ziemia”, R. 5, 1914–1919, nr 17, s. 270–271.

Instruktorski kurs dla przewodników po Warszawie, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 2, s. 32.

JABŁOŃSKI W., PASZKIEWICZ K. A., WOLAŃSKI M. S.

- 1995 *Studia politologiczne*, Wrocław.

JACZEWSKI B.

- 1966 *Sprawy nauki w sejmie polskim w latach 1919–1939*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Ser. A, z. 10, s. 137–148.

- 1971 *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Warszawa.

- 1978 *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

JACHOŁKOWSKI S.

- 1925 *Jakie monety znajdujemy w okolicy Piasków*, „Orli Lot”, R. 6, nr 1, s. 9.

JAKIMOWICZ R.

- 1916 *Warszawa i jej okolice w czasach przedhistorycznych*, Warszawa.
1920 *List do Redakcji*, „Ziemia”, R. 6, nr 3, s. 96.
1922 *Znaczenie działu przedhistorycznego w muzeum prowincjonalnym*, „Ziemia”, R. 7, nr 8–9, s. 272–275.
1929 *Ochrona zabytków przedhistorycznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, s. 1–26.
1932 *Polskie ustawodawstwo o ochronie zabytków przedhistorycznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 11, s. 1–7.
1936 *Program prac Komisji Archeologicznej Instytutu Bałtyckiego*, „Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego”, t. 25, s. 97–101.

JAKIMOWICZOWA Z.

- 1927 *Wykopaliska archeologiczne w Złotej w 1926 r.*, „Ziemia”, R. 12, nr 10, s. 151–153.

JAMKA R.

- 1937 *W jaki sposób doszli uczeni do określania wieku zabytków przedhistorycznych*, „Orli Lot”, R. 18, nr 3–4, s. 40–43.
1961 *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku*, Katowice.
1965 *Wyniki badań wykopaliskowych na Kopcu Krakusa w Krakowie*, „Slavia Antiqua”, Dz. Arch., t. 12, s. 183–230.
1971 *25 lat archeologii na Dolnym Śląsku 1945–1970*, Wrocław.

JANOWSKI A.

- 1911 *Działalność krajoznawcza na prowincyi*, „Ziemia”, R. 2, nr 10, s. 150–152; nr 11, s. 163–166.
1912 *Doniesienie* (Nowe książki), „Ziemia”, R. 3, nr 31, s. 511–512.
1912 *Działalność krajoznawcza na prowincyi w 1911 r.*, „Ziemia”, R. 3, nr 14, s. 222–225; nr 15, s. 238–241.
1912 *Działalność Muzeum Przemysłu i Rolnictwa*, „Ziemia”, R. 3, nr –29, s. 476–477.
1913 *Działalność krajoznawcza na prowincyi w r. 1912*, „Ziemia”, R. 4, nr 13, s. 194–195; nr 14, s. 214–217.
1919 *Działalność PTK podczas wojny*, „Ziemia”, R. 5, nr 36–43, s. 604–605.

- 1922 *Zjazd kustoszów muzealnych w Bydgoszczy*, „Ziemia”, R. 7, nr 7, s. 226–230.
- 1924 *Sprawozdanie z działalności Pol. Tow. Kraj. w r. 1924*, „Ziemia”, R. 9, nr 12, s. 223–224.
- 1925 *Krajoznawstwo w szkole*, „Orli Lot”, R. 4, nr 1, s. 1–4.
- 1926 *Muzeum Przemysłu i Rolnictwa*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 318–320.
- 1926 *Sprawozdanie z działalności*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 385–393.
- 1926 *Zatwierdzenie naszej ustawy*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 392–393.
- 1927 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*, „Ziemia”, R. 12, nr 11, s. 180–186.
- 1928 *Po dziesięciu latach*, „Ziemia”, R. 13, nr 22, s. 346–350.
- 1929 *Impresje Kongresowe*, „Ziemia”, R. 14, nr 15–16, s. 274–276.
- 1932 *Młodzi Krajoznawcy na Bielanach*, „Ziemia”, R. 17, nr 6, s. 164–165.
- 1935 *Pamięci Zygmunta Glogera*, „Ziemia”, R. 25, nr 11–12, s. 232–234.
- 1936 *Nasz znak*, „Ziemia”, R. 26, nr 5, s. 122–123.

JANUSZ B.

- 1909 *Projekt nowej ustawy dla ochrony zabytków historii i sztuki*, „Na naszej ziemi” – dodatek naukowo-literacki do „Kuriera Lwowskiego” 1909, nr 10.
- 1910 *Pochodzenie i zastosowanie ornamentu geometrycznego w ceramice przedhistorycznej*, „Ziemia”, R. 1, nr 27, s. 418–419; nr 29, s. 449–451; nr 30, s. 465–467; nr 31, s. 482–484.
- 1912 *Muzea lokalne w Galicyi*, „Ziemia”, R. 3, nr 4, s. 54–55; nr 5, s. 76–78; nr 6, s. 90–92.
- 1919 *Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego*, Lwów.
- 1924 *Państwowy Urząd Konserwatorski dla zabytków przedhistorycznych we Lwowie*, Lwów.
- 1924 *Przeciw eksploatacji jaskiń Ojcowa i Okolicy*, „Przyroda i Technika”, R. 3, t. 6, s. 368–370.

JAROCKI S.

- 1933 *Głaz w Jachimowszczyźnie i tajemnicze cmentarzysko*, „Ziemia”, R. 23, nr 12, s. 241–242.

JAROSIEWICZÓWNA M.

- 1937 *Lwów – gród i miasto*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 1, nr 1, s. 6–14.

JASNOSZ S.

- 1978 *Archeologia w wystawiennictwie i w zbiorach regionalnych placówek muzealnych w Wielkopolsce do roku 1976*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 27, s. 138–159.

JAŻDŻEWSKI K.

- 1934 *Co to jest prehistoria i w jaki sposób bada przeszłość*, Warszawa.
1937 *Archeologia a krajoznawstwo*, „Ziemia”, R. 28, nr 9–10, s. 186–192.
1937 *Widok grodziska z okresu wczesnohistorycznego (600–1200 po Chr.) w Sułkowie w pow. włocławskim*, „Ziemia”, R. 27, nr 9–10, s. 185.
1966 *Ochrona zabytków archeologicznych. Zarys historyczny*, Warszawa.
1976 *Jan Dylik (1905–1973)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Ser. Arch. nr 23, s. 351–354.
1995 *Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku*, Łódź.

JEMIELEWSKI T.

- 1922 *Krajoznawstwo a organizacje wiejskie*, „Ziemia”, R. 7, nr 4, s. 138–140.

JEŻEWSKI S.

- 1973 *Zarys Historii Oddziałów P.T.K i P.T.T.K. w Ostrowcu Świętokrzyskim 1913–1973*, Ostrowiec Świętokrzyski.

JĘDRZEJCZYK K. J.

- 2006 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906–1950). Zarys dziejów*, Włocławek.
2006 *Amatorskie zainteresowania archeologią we Włocławku w I połowie XX wieku*, „Rozprawy Humanistyczne”, t. 5, s. 321–330.
2008 *Próba opracowania przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906–1950) Słownika geograficznego Ziemi Polskich i krajów historycznie z Polską związanych*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki” nr 1–2, s. 103–118.
2009 *Działalność archeologiczna Komisji Fizjograficznej (Polskiego) Towarzystwa Krajoznawczego w latach 1911–1918*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, nr 1–2, s. 51–64.
Jubileusz DRA Mieczysława Orłowicza (Redakcja), „Ziemia”, R. 38, 1947, nr 11–12, s. 218.

JURA A.

- 1937 *Prehistoria i jej znaczenie w nauce*, „Orli Lot”, R. 18, nr 3–4, s. 36–37.

KACZMAREK J.

- 1996 *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań.

KAJZER L.

- 1984 *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź.
1996 *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź.
2004 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.

KARŁOWICZ J., KRYŃSKI A., NIEDŹWIEDZKI W.

- 1900–1927 *Słownik języka polskiego*, Warszawa.

KARPIŃSKA A.

- 1938 *Zadania i cele naukowych badań przedhistorycznych na Wołyniu*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, nr 11, s. 141–144.
Katalog prasowy PARA, R. 3, 1925 r.; R. 4, 1928; R. 5, 1929, R. 6, 1930; R. 7, 1931; R. 10, 1936; R. 11, 1938–1939.
Katalog przezroczy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa 1918.

KAWAŁKOWSKI A.

- 1935 *Krajoznawstwo i wychowanie*, „Ziemia”, R. 25, nr 9, s. 178–179.

KITOWSKA M.

- 2004 *Tradycje ruchu turystyczno-krajoznawczego w polskim szkolnictwie pod zaborami (do 1914 roku)*, [w:] Faryś J., Nira R., Szczerbiński M., *Pokolenia spełnionego obowiązku*, Gorzów Wlkp., s. 399–406.
2004 *Opieka władz państwowych nad turystyką i krajoznawstwem w szkolnictwie polskim w latach 1919–1939*, [w:] Faryś J., Nira R., Szczerbiński M., *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku*, Gorzów Wlkp., s. 549–560.

KOBYLIŃSKI Z.

- 2009 *Własność dziedzictwa kulturowego. Idee – problemy – kontrowersje*, Warszawa.

KOBYLIŃSKI Z., WYSOCKI J.

- 1999 *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku*, Warszawa.

KOLA A.

- 1971 *Początki toruńskiego ośrodka polskich badań archeologicznych*, „Rocznik Toruński”, R. 6, s. 77–88.

KOLANKOWSKI Z. (red.)

- 1978 *Przewodnik po zespołach i zbiorach Archiwum PAN*, Wrocław.

KOŁACZKOWSKI S.

- 1939 *Dygasiński jako krajoznawca*, „Ziemia”, R. 29, nr 3, s. 78–82.

KOŁODZIEJCZYK January

- 1926 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze a młodzież*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 378–380.

- 1931 *Krajoznawstwo dziś i jutro*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 358–360.

KOŁODZIEJCZYK Józef

- 1947 *Na czterdziestolecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 38, nr 6–8, s. 122–126.

- 1949 *Regionalne muzea krajoznawcze w ramach działalności P.T.K.*, „Ziemia”, R. 40, nr 11, s. 219–222.

KOŁODZIEJCZYK Józef, SŁOMCZYŃSKI A. B., STASZEWSKI K.

- 1958 *Pamiętnik jubileuszowy w 50 rocznicę założenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa.

Komisja Muzealna Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 313–318.

Komisja Muzealna Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 1, s. 31.

Komunikaty Rady Głównej P.T.K., „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 3, s. 95; R. 23, 1933, nr 12, s. 246.

KONARSKI S.

- 1926 *Komisja Zajęć Pozaszkolnych i Wychowania Fizycznego Komitetu Obywatelskiego Miasta Stołecznego Warszawy*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 380–385.

- 1977 *Nałkowski Waclaw*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 22/3, z. 94, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 500–503.

- 1997/1998 *Słomiński Zygmunt Joachim*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 38, Warszawa–Kraków, s. 650–654.

Konserwacja zamku Lubarta, „Ruch turystyczno-krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, 1938, nr 8–9, s. 124; nr 10, s. 140.

Kopalnie krzemienia w Wołkowyskiem, „Z kraju i ze świata”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 11, s. 175.

KORPAŁA J.

- 1923 *Grodzisko w Łapczycy*, „Orli Lot”, R. 4, nr 5, s. 69–70.

KORYBUTIAK Z. J.

- 1928 *Zabytki historyczno-krajoznawcze i miejsca wycieczkowe w gminie Dangielskiej pow. święciańskiego*, „Orli Lot”, R. 9, nr 4, s. 83–85.

KOSTERSKI-SPALSKI W.

- 1963 *Historia Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach 1908–1939*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 1, s. 20–44.

KOSTRZEWSKI J.

- 1914 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań.
1922 *Górny Śląsk w czasach przedhistorycznych*, „Ziemia”, R. 7, nr 2, s. 54–61.
1924 *Poznań w czasach przedhistorycznych*, „Ziemia”, R. 9, nr 4–5–6, s. 56–61.
1928 *Opieka nad zabytkami przedhistorycznymi w świetle nowych przepisów prawnych*, „Z otchłani wieków”, R. 3, s. 42–45.
1928 *Zarys rozwoju badań prehistorycznych w Polsce w latach 1875–1925*, Kraków.
1932 *Pradzieje ziem polskich*, Wiedza o Polce, t. 1, Warszawa.
1936 *Prasłowiański gród w Biskupinie w pow. żnińskim*, „Ziemia”, R. 26, nr 9, s. 217–224.
1947 *Losy nauk prehistorycznych w czasie wojny i po wojnie*, „Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, t. 25.
1949 *Dzieje polskich badań przedhistorycznych*, Poznań.
1953 *Profesor Antoniewicz jako historyk archeologii Polski (maszynopis)*.
1956 *Prasłowiańszczyzna*, Poznań.
1970 *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

KOTLIŃSKI F.

- 1926 *Krajoznawstwo a szkoła powszechna*, „Orli Lot”, R. 7, nr 9, s. 130–131.

KOZŁOWSKI S. K.

- 1970 *Pięćdziesiąt lat dydaktycznej działalności Katedry Archeologii Pradziejowej Wczesnohistorycznej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Światowit”, t. 31, s. 194–195 i 293–295.

KOZŁOWSKI S. K., KOLENDO J.

- 1993 *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, Warszawa.

KOZŁOWSKI S. K., LECH J. (red.)

- 1996 *Erazm Majewski i warszawska szkoła prehistoryczna na początku XX wieku*, Warszawa.

KRAMAREK J.

- 1972 *Z dziejów odkryć archeologicznych na Śląsku. Cz. IV. Rok 1945 – okres pionierski w świetle relacji pionierów i zachowanych dokumentów*, „Silesia Antiqua”, t. 14, s. 207–228.

„Kronika Konserwatorska”, „Ziemia”, R. 41, 1950, nr 7–8, s. 149–151; nr 9, 174–176; nr 10–11, s. 208.

„Kronika Konserwatorska i Muzealna”, „Ziemia”, R. 38, 1947, nr 9–10, s. 212–214.

„Kronika Konserwatorska i Muzealna”, „Ziemia”, R. 39, 1948, nr 2, s. 46–47; nr 4, s. 95–96; nr 7–8, s. 184–186; nr 10–11, s. 257–258; nr 12, s. 281.

„Kronika. Muzealnictwo”, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 372–385.

„Kronika”, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 47, 1919, t. 15, z. 11, s. 1086–1100.

„Kronika”, „Wiadomości Ludoznawcze”, R. 1, 1932, z. 2, s. 44.

KRUKOWSKI S.

1922 *Jaskinie jako źródła fosforu*, „Ziemia”, R. 7, nr 8–9, s. 263–266.

1924 *Doliny Prądnika i Sęspówki jako teren prehistoryczny (Ojców. Osobliwość przyrody doliny Prądnika ze strony ochrony przyrody)*, „Ochrona Przyrody”, R. 5, s. 85–82.

1937 *Krzemionki opatowskie pomnik górnictwa pierwotnego prehistorii i przyrody nieożywionej (1), (2)*, „Ziemia”, R. 27, nr 9–10, s. 192–206; nr 11–12, s. 247–276.

1939 *Krzemionki opatowskie*, Warszawa.

KRYGOWSKI W.

1973 *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*, Warszawa.

KRZAK Z.

1958 *Cmentarzysko kultury złockiej na stanowisku „Grodzisko II” we wsi Złota, pow. Sandomierz*, „Archeologia Polski”, t. 2, z. 2, s. 329–387.

1973 *Dokumenty wykopalisk w Złotej Sandomierskiej w 1928 r.*, „Archeologia Polski”, t. 18, z. 2, s. 329–335.

KRZYWICKI L.

1913 *Grodzisko Derbuckie na Żmudzi*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 21, dz. 5 – Arch. i Etn., Warszawa, s. 13–30.

1914 *Grodziska górnoliteńskie*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 22, dz. 5 – Antrop., Arch. i Etn., Warszawa, s. 13–32.

KSIĄŻEK S.

1960 *Muzeum w Miechowie, „Z otchłani wieków”*, R. 26, z. 2, s. 157–158.

KUCZYŃSKI J., PYZIK Z.

1959 *Pradzieje ziem województwa kieleckiego*, Kielce.

KULCZYCKI Z.

1973 *100 lat społecznej turystyki w Polsce*, Warszawa.

KULWIEĆ K.

- 1910 *Komentarz do odczytu pt.: „Geografia a krajoznawstwo” wygłoszonego przez Ludomira Sawickiego na jednym z posiedzeń P.T.K. w Warszawie w dniu 10 listopada 1909 roku*, „Ziemia”, R. 1, nr 4, s. 63.
- 1910 *Żywe kamienie*, „Ziemia”, R. 1, nr 1, s. 1–5.
- 1911 *Ze skarbów naszej przyrody*, „Ziemia”, R. 2, nr 6, s. 84–86.
- 1912 *W sprawie krajowego muzeum przyrodniczego*, „Ziemia”, R. 3, nr 45, s. 732–734; nr 46, s. 738–741.
- 1914 *Kolce naszej pracy społecznej*, „Ziemia”, R. 5, nr 15, s. 227–231.
- 1919 *Krajoznawstwo w zjednoczonej Polsce*, „Ziemia”, R. 5, nr 44–52, s. 610–614.
- 1922 *Jubileusz Aleksandra Janowskiego*, „Ziemia”, R. 7, nr 6, s. 210–216.
- 1926 *O naukowej działalności Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 353–357.
- 1931 *Z siejby krajoznawczej*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 339–343.
- 1933 *Dwa światy. I. Krajoznawstwo Sowieckie*, „Ziemia”, R. 23, nr 10, s. 160–162.
- 1933 *Z krajoznawstwa rosyjskiego*, „Ziemia”, R. 23, nr 3, s. 42–45.
- 1935 *Żywe kamienie*, „Ziemia”, R. 25, nr 11–12, s. 230–232.

KULWIEĆ K., STOŁYHWO K.

1913 *Od wydawców obecnych*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 21, Warszawa, s. 11–12.

KUNYSZ A.

- 1971 *Historia badań archeologicznych w Jarosławskim. Stowarzyszenie Miłośników Jarosławia*, „Rocznik Jarosławski”, 1969, 1970, 1971, s. 3–8.
- 1973 *Historia badań archeologicznych i zbiorów Muzeum Ziemi Przemyskiej, Przemysł*.

Kurs krajoznawczy, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 11, s. 315–317.

II Kurs prehistorji dla nauczycieli szkół powszechnych i średnich, „Z kraju i ze świata”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 6, s. 92.

Kwestionariusz, „Orli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 49–50.

Kwestionariusz do badań prehistorycznych, Warszawa 1939.

LAUTERBACH A.

1930 *O muzeach prowincjonalnych i regionalnych*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 277–279.

LECH J.

- 1994 *Ocena stanu archeologii w Polsce: materiały informacyjne*, Warszawa.
- 1999 *Between captivity and freedom: Polish archaeology in the 20th century*, Warszawa.
- 2007 *Pół wieku z dziejów archeologii polskiej (1939–1989)*, Warszawa.

LEINBOCK F.

- 1932 *Muzea estońskie*, „Ziemia”, R. 17, nr 2, s. 40–42.

LENARTOWICZ S.

- 1946 *Krajoznawstwo i turystyka*, „Ziemia”, R. 30, nr 5, s. 2–3.
- 1946 *Zagadnienia turystyki powszechnej*, „Ziemia”, R. 30, nr 3, s. 2–4.
- 1949 *Organizacja turystyki powszechnej w Polsce*, „Ziemia”, R. 40, nr 1, s. 4–9.

LENARTOWICZ Z.

- 1913 „Kronika krajoznawcza”, „Ziemia”, R. 5, s. 140.
- 1917 *Inwentarz przedmiotów pochodzących z grobów przedhistorycznych we wsi Złotej*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 24, s. 1–9.

LENCEWICZ S.

- 1912 *O znaczeniu wykopalisk*, „Ziemia”, R. 3, nr 35, s. 561–562; nr 36, s. 578–580; nr 37, s. 593–595; nr 38, s. 611–613.
- 1912 *Z badań fizjograficznych nad Pilicą*, „Ziemia”, R. 3, nr 32, s. 524–525.
- 1913 *Muzeum Przedhistoryczne Erazma Majewskiego w Warszawie*, „Zbiory polskie”, „Ziemia”, R. 4, nr 26, s. 422–424.
- 1913 *Notka do mapy archeologicznej*, „Ziemia”, R. 4, nr 29, s. 481.
- 1936 *Ewolucja antropogeograficzna Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej*, „Ziemia”, R. 26, nr 2–3, s. 69–72.
- 1931 *Komisja Fizjograficzna P.T.K.*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 354–356.

LESZCZYCKI S., TWARDO S.

- 1947 *Rola Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na Ziemiach Odzyskanych*, „Ziemia”, R. 38, nr 6–8, s. 126–129.

LEŃCZYK G.

- 1937 *Prehistoryczne zabytki nieruchome i ich inwentaryzacja*, „Orli Lot”, R. 13, nr 3–4, s. 43–44.
- 1938 *O współpracy w inwentaryzacji zabytków*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, nr 6–7, s. 97–98.

- 1938 *Praktyczne wskazówki do wykonywania planów w terenie*, „Orli Lot”, R. 19, nr 1, s. 17–19.
- 1938 *Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie wołyńskim*, „Ziemia Wołyńska”, R. 1, nr 3, s. 35–38.
- LINDE S. B.
- 1855 *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, Lwów.
- LIPIŃSKA A., TETZLAFF W.
- 1978 *Zbiory i archiwum naukowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 27, s. 71–79.
- LIPNIACKI W.
- 1988 *Zarys dziejów inwentaryzacji krajoznawczej w Polsce*, z. 3, Warszawa–Kraków.
- LIPOWSKI J.
- 1930 *Grodzisko w Kopalinach*, „Orli Lot”, R. 11, nr 2, s. 28–29.
- LORENTZ S.
- 1973 *Przewodnik po muzeach i zbiorach w Polsce*, Warszawa.
- ŁĘGA W.
- 1925 *Muzeum i zbiory muzealne Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, „Mestwin I”, nr 4, s. 30–31.
- 1926 *Muzea na Polskim Pomorzu*, „Ziemia”, R. 11, nr 15–16, s. 227–232.
- ŁOPATA J.
- 1962 *Materiały do Bibliografii Polskiej Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej za lata 1918–1939*, Warszawa.
- ŁOZA S.
- 1930–33 *Zestawienie artykułów, wzmianek i ilustracji zawartych w rocznikach z lat 1910–1929 czasopisma „Ziemia”*, Warszawa
- ŁUKA L. J.
- 1982 *Polskie badania archeologiczne na Pomorzu Gdańskim w okresie międzywojennym*, „Pomerania Antiqua”, t. 4, s. 67–80.
- MACIESZA A.
- 1910 *O pogłębianiu ruchu krajoznawczego u nas*, „Ziemia”, R. 1, nr 7, s. 97–98.
- 1910 *Zasady organizacyi muzeów krajoznawczych*, „Ziemia”, R. 1, nr 35, s. 549–551; nr 36, s. 561–563.
- 1922 *Cele i zadania muzeów prowincjonalnych*, „Ziemia”, R. 7, nr 7, s. 241–246.

MAKOWIECKI T.

MALEWSKI Z.

1937 *Muzeum Miejskie w Bydgoszczy*, „Ziemia”, R. 27, nr 3, s. 62–64.

MALICKI L.

1961 *Wspomnienie o etnografie pomorskim ks. doktorze Władysławie Łędze*, „Lud”, t. 47, s. 605–609.

MALINOWSKI K.

1970 *Muzea Krajoznawcze [w:] Prekursorzy muzeologii polskiej*, Poznań, s. 73–77.

MALINOWSKI M. (BORUTA)

1910 *Gawędy krajoznawcze (seria)*, „Ziemia”, R. 1, nr 32, s. 507–510.

MALISZEWSKI E. (E. M.)

1919 *Zmarli krajoznawcy*, „Ziemia”, R. 5, nr 33–35, s. 550–553.

MAŁKOWSKI S.

1929 *O prehistoryku polskim Zigmuncie Szmicie (wspomnienie)*, „Ziemia”, R. 14, nr 17, s. 293–297.

1930 *O sprawie Polskich Muzeów Regionalnych*, „Ziemia”, R. 15, nr 4, s. 61–65.

1935 *Ideologia krajoznawcza i nauki o ziemi*, „Ziemia”, R. 25, nr 5, s. 86–88.

MANUGIEWICZ J.

1930 *W sprawie zadań i zasad ustroju muzealnictwa regionalnego w woj. warszawskim*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 286–293.

MARMON W., RYŚ J. (red.)

1999 *Wielka historia Polski 1885–1918*, Kraków.

MASSALSKI A., REMBALSKI A.

1983 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na Kielecczyźnie 1908–1950. Zarys dziejów 1980–1950*, Kielce.

MĄCZYŃSKA M.

2002 *Ur – und Frühgeschichte in Kraków in den Jahren 1933–1945*, [w:] Leube A., *Prähistorie und Nationalsozialismus*, Heidelberg, s. 511–516.

MIARKA T.

1998 *90 lat Oddziału Świętokrzyskiego PTTK*, Kielce.

MICHAŁOWSKI K.

1986 *Wspomnienia*, Warszawa.

Międzynarodowy Kongres Geograficzny, „Kronika”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 11, s. 287–288.

Ministerstwo Oświaty o „Ziemii”, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, 1947, nr 1 (8), s. 1.

MIODEK J.

2002 *Słownik ojczyzny polszczyzny*, Rzeszów.

Młodzież inwentaryzuje grodziska, „Orli Lot”, R. 13, 1932, nr 2: „Skarbiec” 1932, nr 1, s. 1.

MOSZYŃSKI K.

1913 *Z Ukrainy*, „Ziemia”, R. 4, nr 39, s. 632–634; nr 40, s. 646–648.

MÜNNICH K.

1932 *Pomorze wejdzie pierwsze w Słownik Geograficzny*, „Kurier Poznański”, R. 17, nr 224, s. 8.

NADOLSKI A.

1966 *Dzieje archeologii polskiej w XIX i XX w.*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, ser. A, z. 9, s. 161–176.

NAŁKOWSKI W.

1910 *Krajoznawstwo i jego stosunek do geografii*, „Ziemia”, R. 1, nr 2, s. 17–19; nr 3, s. 33–36.

NARĘBSKI S.

1927 *Wspomnienie z dziejów ruchu krajoznawczego wśród młodzieży wileńskiej*, „Ziemia”, R. 12, nr 13–14, s. 226–227.

Nasze hasło, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 1, s. 2–3.

Nasze nowe zadania, „Orli Lot”, R. 13, 1931: „Skarbiec” 1931, nr 1, s. 1–2.

NAUMIUK J.

1964 *Historia Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach 1945–1961 r.*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 2, Kraków, s. 31–53.

NIECIOWA E. H. (red.)

1973 *Członkowie Akademii Umiejętności oraz Polskiej Akademii Umiejętności 1872–1952*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

NIEMCÓWNA S.

1921 *Metodyka pracy w kołach krajoznawczych*, Kraków.

1927 *Krajoznawstwo w programach szkolnych*, „Ziemia”, R. 12, nr 13–14, s. 204–206.

- 1931 *Zadania pracy krajoznawczej w Polsce*, „Ziemia”, R. 16, nr 4, s. 61–67.
1935 *Akcja wycieczkowa młodzieży w Polsce*, „Ziemia”, R. 25, nr 9, s. 183–188.

NITSCH K.

- 1920 *O języku polskim*, Kraków.

NOSEK S.

- 1937 *Jak rozpoznać zabytki przedhistoryczne*, „Orli Lot”, R. 18, nr 3–4, s. 37–40.
1946 *Słowianie w pradziejach Polski*, Kraków.
1951 *Z historii badań archeologicznych na Lubelszczyźnie*, „Z otchłani wieków”, R. 20, z. 3–4, s. 42–44.
1952 *Działalność Komisji Prahistorycznej PAU w latach 1873–1951*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, styczeń–grudzień 1951, s. 559–562.
1956 *Tadeusz Reyman*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 23, s. 124–127.
1967 *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

NOSKOWSKI W.

- 1929 *Krajoznawcy przybyli na Kongres Poznański*, „Kurier Poznański”, R. 24, nr 318, s. 8.

NOWICKI E.

- 1934 *Wychowawcza wartość krajoznawstwa*, „Ziemia”, R. 24, nr 3, s. 42–44.

NOWICKI T.

- 1984 *Historia oddziału łódzkiego PTTK (Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego)*, cz. 1: *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Oddział łódzki: 1909–1918*, Łódź.

Nowy regulamin dla Członków – Korespondentów (Redakcja), „Ziemia”, R. 3, 1912, nr 43, s. 702–703.

Objaśnienia do kwestionariusza, „Oli Lot”, R. 18, 1937, nr 3–4, s. 50–51.

OBORNY A.

- 1963 *Muzea Okręgu Kieleckiego Stan Obecny – Plany i Zamierzenia na Przyszłość*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 1, Kraków, s. 9–20.

Odbudowa zamku w Łucku, „Ruch turystyczno-krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska”, R. 2, 1939, nr 1, s. 16.

Odezwa, „Ziemia”, R. 5, 1914, nr 12, s. 191–192.

Odezwa Rady Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 13 i 14, s. 273–275.

Od Redakcji, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 3, s. 48.

Okólnik Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, „Ziemia”, R. 10, 1925, nr 4, s. 70–71.

Okręgi konserwatorskie, „Orli Lot”, R. 12, 1931: „Skarbiec” 1931, nr 1, s. 2–3.

OKRÓJ H.

1928 *Co znalazłem w Koziej Górze*, „Orli Lot”, R. 9, nr 9, s. 184–185.

OLEJNIK T.

1983 *75 lat krajoznawstwa i turystyki na ziemi wieluńskiej 1908–1983*, Wieluń.

OLSZEWICZ B. (red.)

1916 *Historia krajoznawstwa polskiego*, Warszawa.

1967 *Dziewięć wieków geografii polskiej. Wybitni geografowie polscy. Jan Długosz, Maciej z Miechowa [i in.]*, Warszawa 1967.

ORŁOWICZ M.

1920 *Organizacja turystyki w Polsce*, „Ziemia”, R. 6, nr 3, s. 66–69.

1921 *Polskie towarzystwa turystyczne i krajoznawcze*, „Orli Lot”, R. 2, nr 3, s. 43–44; nr 4, s. 55–56.

1927 *Zjazd towarzystw turystycznych w Warszawie*, „Ziemia”, R. 12, nr 10, s. 158–159.

1946 *Zwiedzamy Ziemię Odzyskaną!*, „Ziemia”, R. 30, nr 1–2, s. 5–9.

1950 *Jan Bułhak*, „Ziemia”, R. 41, nr 3, s. 37–40.

ORMICKI W.

1931 *Cele i zadania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 361–363.

OSIŃSKI K.

1932 *Najstarsze ślady człowieka dyluwialnego w Przemyślu*, „Ziemia”, R. 17, nr 10–11–12, s. 278.

OSTROWSKI J.

1927 *Gromada światem włada*, „Nasza Szkołka”, R. 3, nr 7 (18), s. 5–7; nr 8 (19), s. 13–14; nr 9–10 (20–21), s. 8; nr 11 (22), s. 11–12.

1928 *Gromada światem włada*, „Nasza Szkołka”, R. 4, nr 2 (24), s. 12–14; nr 5 (27), s. 12–14; nr 6 (28), s. 3–5; nr 11–12 (33–34), s. 5–8.

Otwarcie muzeum krajoznawczego ziemi radomskiej (Redakcja), „Ziemia”, R. 8, 1923 r., nr 4, s. 66.

Otwarcie Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego, „Kurier Poznański”, R. 24, 1929 r., nr 318, s. 4.

Otwórzmy oczy (Redakcja), „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 2, 34–35.

Organizacja ochrony zabytków przedhistorycznych w Polsce (Dział urzędowy), „Wiadomości Archeologiczne”, t. 11, 1932, s. 77–83.

PAŁUBICKA A.

1974 *pozytywistyczne oraz instrumentalne ujęcia tzw. kultur archeologicznych*, „Studia Metodologiczne”, z. 11, s. 89–105.

PAŃKÓW S.

1975 *Archiwa*, Warszawa.

PARTYKA J.

2004 *Zróźnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego wyżyny krakowsko-częstochowskiej*, t. 2: *Kultura*, Ojców.

PATKOWSKI A.

1928 *Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu*, „Ziemia”, R. 13, nr 24, s. 382–384.

1930 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906–1931) na terenie województwa kieleckiego*, [w:] Patkowski A. (red.), *Pamiętnik Świętokrzyski*, Kielce, s. 383–395.

1934 *Krajoznawstwo, regionalizm i literatura*, „Ziemia”, R. 24, nr 6, s. 110–111.

1934 *Nowe drogi ruchu krajoznawczego w Polsce*, „Ziemia”, R. 24, nr 1–2, s. 3–5.

1939 *Istota, idea i program naszego ruchu krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 29, nr 1, s. 2–4.

1947 *Idea, cele i zadania współczesnego krajoznawstwa polskiego*, „Ziemia”, R. 38, nr 5, s. 98–101.

PAWŁOWSKI L.

1925 *Z wycieczki przyrodniczej w okolice Łodzi*, „Orli Lot”, R. 6, nr 5 i 6, s. 69–72.

PAWŁOWSKI S.

1920 *Zadania krajoznawstwa polskiego na ziemiach zachodnich*, „Ziemia”, R. 6, nr 5–6, s. 146–150.

1926 *Krajoznawstwo a geografia*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 393–395.

PFANHAUSEROWA S.

1930 *Przegląd czasopism*, „Ziemia”, R. 15, nr 21, s. 490–491.

PIASECKI W.

1923 *15-lecie kujawskiego oddziału P.T.K.*, „Ziemia”, R. 8, nr 9, s. 170–173.

Pieczowisko (N.), „Orli Lot”, R. 7, 1926 r., nr 9, s. 142.

Pierwszy obowiązek, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 3, s. 66–67.

Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu 12 i 13 lipca 1929 r., „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 11, s. 181–183.

Pierwszy Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu w dniach 12 i 13 lipca 1929 roku (Wyciąg z protokołu obrad), „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 19, s. 329–337.

Pierwszy powojenny Zjazd Delegatów P.T.K. w Gdańsku, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, 1947, nr 4 (11), s. 1–4.

Piętnastolecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 7, 1922, s. 2–8.

PIŁSUDSKI B.

1914 *Muzeum historyczne w Bernie*, „Ziemia”, R. 5, nr 17, s. 262–266.

PISKORSKA H.

1932 *Archiwum M. Torunia*, „Ziemia”, R. 23, nr 7–8–9, s. 126–129.

PŁAWIŃSKI P.

2000 *90 lat PTK–PTTK w Sandomierzu*, Sandomierz.

PODBIELSKI K.

1926 *Zabytki przedhistoryczne w wydmy za Siedliszczkami*, „Orli Lot”, R. 7, nr 9, s. 141–142.

PODKOWIŃSKA Z.

1923 *Zbiór wykopalisk Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 8, s. 29–48.

1947 *Człowiek przedhistoryczny na ziemiach Polski*, Kraków.

POLAK K., POLAKOWA H., W. A. WÓJCIK

1997 *„Ziemia” 1910–1950. Bibliografia zawartości*, Warszawa.

POLLAK R.

1930 *Nauka na Powszechnej Wystawie Krajowej*, [w:] *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929*, Poznań, t. 5, s. 509–536.

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Sprawozdanie za rok 1917, Warszawa 1918.

POMARAŃSKI S.

1926 *Polak na czele ekspedycji archeologicznej w Inflantach*, „Ziemia”, R. 11, nr 21, s. 330.

Posiedzenia i czynności Rady Głównej PTK, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 2, s. 63.

Posiedzenie Zarządu Głównego P.T.K., „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” 1949, nr 12 (36), s. 1–2.

Poznań, „Z życia okręgów i oddziałów”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 7–8–9, s. 155.

PRAUSS K.

1919 *O wakacyjne kursy krajoznawcze*, „Ziemia”, R. 5, nr 44–52, s. 643–644.

Projekt kursów krajoznawczych dla nauczycieli i instruktorów krajoznawstwa, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 2, s. 38–39.

Projekt Rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie utworzenia Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 5, 1920, s. 78–81.

PRUS-WIŚNIEWSKI T.

1947 *O udział wsi w ruchu krajoznawczym*, „Ziemia”, R. 38, nr 1–2, s. 11–12.

Prospekt „Ziemi” na rok 1911, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, 1910 r., s. 3.

„Przegląd Konserwatorski i Muzealny”, „Ziemia”, R. 30, 1946, nr 1–2, s. 30; nr 4, s. 24; nr 8, s. 22–23.

„Przegląd Konserwatorski i Muzealny”, „Ziemia”, R. 38, 1947, nr 1–2, s. 40–42.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 3, s. 90–92; nr 4–5, s. 147–152; nr 8–9, s. 246–247; nr 10–11, s. 279–283.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 7–8–9, s. 150; nr 10, s. 178–180; nr 12, s. 242–243.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 24, 1934, nr 5, s. 103–105; nr 6, s. 125–127.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 25, 1935, nr 4, s. 78–79; nr 5, s. 98–99; nr 6–7, s. 136–137; nr 11–12, s. 246–248.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 2–3, s. 87–89; nr 4, s. 112–114.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 3, s. 62–65; nr 4–5–6, s. 101–103; nr 11–12, s. 276–280.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 28, 1938, nr 4, s. 81–83; nr 8–9, s. 195–197.

„Przegląd Muzealny”, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 1, s. 31–34; nr 5–6, s. 165–169; nr 7, s. 223–225.

PRZEMYSKI K.

1928 *W sprawie muzeów powiatowych*, „Ziemia”, R. 13, nr 10, s. 149–152.

1930 *Muzeum Wołyńskie w Łucku; Projekt utworzenia muzeum regionalnego w Drohiczynie n/B*, „Ziemia”, R. 15, nr 5, s. 97–98.

PRZEWOŻNA K.

1972 *Józef Kostrzewski jako badacz przeszłości Pomorza*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu”, Archeologia III, s. 3–12.

PRZYBYLSKI A.

- 1926 *Co znalazłem pod pokładami torfu*, „Orli Lot”, R. 7, nr 9, s. 141.
Przykład dobrej odpowiedzi na kwestionariusz (Redakcja), „Orli Lot”, R. 19, 1938, nr 6, s. 98–99.

PRZYPKOWSKI T.

- 1922 *Wspomnienia z wakacyj w r. 1921*, „Orli Lot”, R. 3, nr 7, s. 97, 104–109.

PTTK w dwudziestoleciu PRL, Warszawa 1967.

PYZIK J., SZULC M. (red.)

- 2003 *Atlas historii Polski 520 tys. p.n.e.–2003*, Kraków.

PYZIK Z. W.

- 1973 *Ks. Stanisław Skurczyński 4 IV 1892–13 VI 1972*, „Z otchłani wieków”, R. 39, z. 3, s. 227–228.

RACZKIEWICZ W.

- 1931 *Krajoznawczy drogowszak*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 333–336.

RADLIŃSKI I.

- 1910 *Z nad Atlantyku pod Alpy śladem ludzkiej pracy dziejowej*, „Ziemia”, R. 1, nr 36, s. 563–565; nr 37, s. 579–580; nr 38, s. 598–600; nr 39, s. 615–618; nr 40, s. 632–634; nr 41, s. 645–646.

RADWAN M.

- 1926 *Przedhistoryczne kopalnie krzemienia w pow. opatowskim*, „Ziemia”, R. 11, nr 5, s. 69–72.
1936 *Pierwotne hutnictwo żelazne na północnym zboczu Łysogór*, „Ziemia”, R. 26, nr 2–3, s. 73–77.

RADZIWIŁŁ A., ROSZKOWSKI W.

- 1994 *Historia 1871–1945*, Warszawa.

RAKOWIECKI K.

- 1910 *Pomniki przeszłości i rocznice dziejowe*, „Ziemia”, R. 1, nr 6, s. 81–83.
1919 *Zabytki naszej architektury*, [w:] *Metodyka wycieczek krajoznawczych*, Warszawa, s. 103–144.
1926 *Wspomnienia i uwagi o bibliotece*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 360–362.

RAJEWSKI Z. A.

- 1947 *Biskupin*, „Ziemia”, R. 38, nr 1–2, s. 30–32.
1947 *Ziemie zachodnie w świetle wykopalisk*, Warszawa.

- 1968 *Państwowe Muzeum Archeologiczne w latach 1923–1968*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 33, z. 3–4, s. 255–294.

RATKA A.

- 1994 *Turystyka i krajoznawstwo w Rudzie Śląskiej w latach 1924–1993*, Ruda Śląska.

RAWITA-WITANOWSKI M.

- 1929 *Archeologia przeddziewowa w słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* (Warszawa 1895, Tom XIV), „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, Warszawa, s. 163–165.
- 1931 *Zarys prac krajoznawczych w Piotrkowie Trybunalskim*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 364–367.

RECZEK W.

- 1950 *Podstawy nowej organizacji turystyki i krajoznawstwa w Polsce*, „Ziemia”, R. 41, nr 7–8, s. 114–118.

Regulamin Sekcji Muzeów Regionalnych Związku Muzeów Polskich, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 4, s. 78.

REMER J.

- 1930 *Muzealnictwo a konserwatorstwo*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 367–371.
- 1931 *Dlaczego zostałem konserwatorem*, „Ziemia”, R. 16, nr 23–24, s. 383–390.
- 1950 *Opieka nad zabytkami w okresie trzydziestolecia*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 84–87.

REYCHMAN J.

- 1934 *Regionalizm na słowackiej Orawie, a ruch podhalański*, „Ziemia”, R. 24, nr 5, s. 86–87.
- 1947 *Nowe zadania krajoznawstwa*, „Ziemia”, R. 38, nr 3–4, s. 55–57.
- 1948 *Krajoznawstwo polskie na ziemiach obecnie odzyskanych w XVIII i XIX w.*, „Ziemia”, R. 39, nr 5, s. 107–114.

REYMAN T.

- 1930 *Jak ratować przed zniszczeniem zabytki archeologiczne w Muzeach Regionalnych*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 360–365.
- 1937 *Rola muzeum archeologicznego*, „Orli Lot”, R. 18, nr 3–4, s. 47–48.
- 1939 *Dwa przedhistoryczne pomniki ziemne*, „Ziemia”, R. 29, nr 4, s. 114–118.

REYMANOWA O.

- 1951 *Ze wspomnień o Janie Fitzkem*, „Z otchłani wieków”, R. 20, s. 166–169.

RIGGENBACH E.

1929 *Jak może młodzież chronić przyrodę*, Kraków.

ROMER E.

1912 *List do Redakcyi*, „Ziemia”, R. 3, nr 23, s. 368–369.

1923 *Jubileusz*, „Ziemia”, R. 8, nr 5, s. 81.

ROMER F.

1936 *Referat Sekcji Prehistorycznej i Historycznej wygłoszony przez Fr. Romera, ucz. Państw. Gimn. w Jasle*, „Orli Lot”, R. 17, nr 8, s. 126–127.

ROSEN-PRZEWORSKA J. (PRZEWORSKA J.)

1930 *W sprawie konserwacji dzieł sztuki*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 366–367.

1933 *Muzeum Archeologiczne im. Erazma Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, „Ziemia”, R. 23, nr 4, s. 65–68.

ROSPOND S.

1972 *Prof. dr Rudolf Jamka (17 IV 1906–7 IV 1972)*, „Kwartalnik Opolski”, t. 18/3, s. 151–152.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, „Dziennik Ustaw R. P.”, nr 29 z 14 marca 1928 r., poz. 265, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929, s. 168–176.

RUSKI K.

1912 *Nasypy ziemne w okolicy Zamościa*, „Ziemia”, R. 3, nr 26, s. 427–429.

RYDZEWSKI J.

1978 *Gabriel Leńczyk 1885–1977*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 18, s. 266–267.

RYSZEWSKA K.

2003 *Badania archeologiczne na obszarze guberni kieleckiej i radomskiej w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Almanach Historyczny”, t. 5, s. 185–210.

RZEPA R.

1979 *Bolesław Henryk Olszewicz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24/1, z. 100, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 5–7.

SAMEK J.

1949 *Jurajskim szlakiem „Orlich Gniazd”*, „Obozy i wycieczki”, „Orli Lot”, R. 28, nr 8, s. 124–125.

1949 *Szlakiem Orlich Gniazd*, „Orli Lot”, R. 28, nr 10, s. 157–160.

- 1950 *Szlakiem „Orlich Gniazd”, „Obozy i wycieczki”, „Orli Lot”, R. 24, nr 1, s. 11–26 i 35–59; nr 4–5, s. 65, 71–93 i 102–116.*

SAMSONOWICZ J., CZARNOCKI J.

- 1909 *Powiat kielecki pod względem archeologicznym, „Dla siebie i dla szkoły. Pamiętnik Szkoły Handlowej w Kielcach”.*

SARNOWSKA W.

- 1948 *Chrońmy zabytki naszej zamierchłej przeszłości, „Ziemia”, R. 39, nr 4, s. 91–94.*

SAWICKI Ludomir

- 1909 *Geografia a krajoznawstwo, „Wszechświat”, t. 28, nr 47, s. 737–741.*
1910 *Szkic programu badań krajoznawczych, „Ziemia”, R. 1, nr 1, s. 5–7.*

SAWICKI Ludwik

- 1921 *O metodzie badań stanowisk otwartych (wydmowych), „Wiadomości Archeologiczne”, t. 6.*
1925 *Przyczynek do znajomości historii Polesia, „Ziemia”, R. 10, nr 6–7–8, s. 136–148.*
1927 *Stanowiska młodszego paleolitu w Gródku na Wołyniu, „Ziemia”, R. 12, nr 3, s. 33, 36–42.*
1927 *Szczątki człowieka paleolitycznego, „Ziemia”, R. 12, nr 4, s. 59–60.*
1928 *W sprawie utworzenia „Muzeum Przyrodniczo-Krajoznawczego” na Wołyniu, „Ziemia”, R. 13, nr 5, s. 71–75.*
1929 *Notatki krajoznawcze z terenu obecnej nowogródzyczyny, „Ziemia”, R. 14, nr 1, s. 8–11; nr 21, s. 370–375.*
1930 *Muzeum Wołyńskie w Łucku, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 342–345.*
1930 *Sprawozdania z objazdu muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 319–342.*
1932 *Z Paleogeografji i Prehistorji woj. Wołyńskiego, „Ziemia”, R. 17, nr 4–5, s. 133–137.*
1934 *Budowa geologiczna oraz morfologia okolic Warszawy, „Ziemia”, R. 24, nr 7–8, s. 193–206.*
1948 *Państwowe Muzeum Archeologiczne, „Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego”, t. 1, Warszawa, s. 19–42.*

SCHMIEDEHELM M.

- 1932 *O archeologii i ochronie zabytków w Estonij, „Ziemia”, R. 17, nr 2, s. 38–40.*

SEMKOWICZ W.

- 1925 *O znakach symbolicznych i o potrzebie ich zbierania*, „Orli Lot”, R. 6, nr 2 i 3, s. 28–33.

SERCZYK J.

- 1999 *Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Krótki zarys dziejów*, Toruń.

SEWERYN T.

- 1930 *Współpraca młodzieży krajoznawczej z muzeami etnograficznymi*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 296–299.
- 1931 „Skarbiec” (*Parafialny kościółek Klubu Automobilistów; Obraz odmłodzony; Z dymem pożarów; Inwentaryzacja grodzisk*), „Orli Lot”, R. 12, nr 2, s. 1–4.
- 1931 „Skarbiec” (*Wawel w nowej szacie; Nasze nowe zadania; Okręgi konserwatorskie; Wezwanie*), „Orli Lot”, R. 12, nr 1, s. 1–3.
- 1932 „Skarbiec” (*A.O Życie w ruinach zamku będziańskiego; Kartografia zabytków architektonicznych; Polak restauratorem meczetów Tamerlana*), „Orli Lot”, R. 13, nr 4, s. 1–4.
- 1932 „Skarbiec” (*Młodzież inwentaryzuje grodziska; Barbarzyńcy; W sprawie ochrony zabytków przedhistorycznych i antropologicznych; Kornik i grzyb; Czarne chmury nad Wawelem; Izlisznieje usierdże*), „Orli Lot”, R. 13, nr 2, s. 1–4.
- 1935 *Ideologia i metoda pracy w Kołach Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej*, „Ziemia”, R. 25, nr 9, s. 180–183.

SIPPKO G.

- 1932 *Staropolskie zabytki górniczo-hutnicze*, „Ziemia”, R. 17, nr 10–11–12, s. 267–270.
- 1933 *Mocarstwowo-polskie zabytki górniczo-hutnicze*, „Ziemia”, R. 23, nr 2, s. 22–25.

SIWAK M.

- 1930 *Nasze muzea szkolne*, „Ziemia”, R. 15, nr 15–18, s. 294–295.

SKARBEK J.

- 1968 *Koncepcja nauki w pozytywizmie polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

SKOREK A.

- 1926 *Jak uczeń może przyczynić się do rozwoju nauki o krajoznawstwie*, „Orli Lot”, R. 7, nr 9, s. 131.

SKOWRON W.

- 1999 *Jubileusz „Ziemi”, „Wędrownik”, nr 4 (362), Łódź, s. 8–10.*

- 1999 *Krajoznawstwo jako nośnik wartości i wartość*, „Barbakan”, nr 30 (169), s. 6–34.
- 2003 *Czy można było dokonać więcej? Ostatnie – powojenne lata działalności PTK 1945–1950*, Warszawa, http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_powojnie_00.

SŁABOŃ P.

- 1927 *Kopiec „Popielów”, „Orli Lot”*, R. 8, nr 8–9, s. 167–168.

SŁAWIŃSKI P. (red.)

- 2000 *90 lat PTK – PTTK w Sandomierzu*, Sandomierz.
- Słownik geograficzny państwa polskiego*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 1, s. 42–42.

SMOLEŃSKI J.

- 1926 *Praca krajoznawcza w Estonji jako przykład organizacji*, „Ziemia”, R. 11, nr 21, s. 318–323.

SMOLIŃSKI J.

- 1911 *Ś.p. prof. Maryan Sokołowski*, „Ziemia”, R. 2, nr 15, s. 225–227.

SORDYŁOWA B. (red.)

- 1990 *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- 1994 *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa.
- 2001 *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 3, Warszawa.

SOSNOWSKI K.

- 1948 *Turystyka Krajoznawcza a Szkoła*, „Ziemia”, R. 39, nr 4 s. 79–83.
- Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. VIII–X, 1906–1916, s. 32–33.
- „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 2, s. 39–40.
- Sprawy muzealne*, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 4, s. 61–62.

STANIEWICZ W.

- 1925 *Zagadnienie regionalizmu w Polsce*, „Ziemia”, R. 10, nr 1, s. 2–4.

STASZEWSKI K.

- 1938 *Wypędzenie Boruty z ruin zamku łączycykiego*, „Kronika oddziałów i okręgów P.T.K.”, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 2, 1938, nr 8–9, s. 147–148.
- 1946 *Co myślą Krajoznawcy o turystyce*, „Ziemia”, R. 30, nr 3, s. 11–12.
- 1949 *Krajoznawstwo w świetlicy*, „Ziemia”, R. 40, nr 3, s. 62–65.

- 1949 *Trzydziestolecie Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej (1919–1949)*, „Ziemia”, R. 40, nr 12, s. 234–236.
- 1966 *Aleksander Janowski. W setną rocznicę urodzin 1866–1966*, Bielsko Biała.

STAŚKO J.

- 1929 *Rozmieszczenie grodzisk przedhistorycznych na Wschodnim Wołyniu*, „Ziemia”, R. 14, nr 5, s. 65–68.
- 1937 *Podegrodzie (zarys monografii wsi)*, „Orli Łot”, R. 18, nr 2, s. 21–22.
Statut Państwowego Muzeum Archeologicznego, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929 r., s. 176–182.

Statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa 1906.

Statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa 1920.

Statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa 1925.

Statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa 1935.

Statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa 1946.

Statut Polskiego Tow. Turystyczno-Krajoznawczego, Warszawa 1934.

STOGOWSKA A. M.

- 1998 *Rola intelektualna i kulturotwórcza Towarzystwa Naukowego Płockiego w latach 1820–1830, 1907–1939*, Płock.

STOLPIAK B.

- 1984 *Rozwój prehistorii polskiej w okresie 20-lecia międzywojennego*, cz. I: 1918–1928, Poznań.

STOŁYHWO K.

- 1911 *W sprawie ochrony zabytków archeologicznych i antropologicznych*, „Ziemia”, R. 2, nr 9, s. 130–131.
- 1912 *Wrażenia z wycieczki antropologiczno-paleoetnologicznej w Olkuskie i Taraszczańskie w 1911 r.*, „Ziemia”, R. 3, nr 17, s. 261–263; nr 18, s. 278–280.

SUJKOWSKI A.

- 1912 *Geografia człowieka*, „Ziemia”, R. 3, nr 6, s. 82–83; nr 7, s. 98–99.

SUKERTOWA-BIEDRAWINA E. (SUKERTOWA E.)

- 1926 *Wystawa Mazurska w Mławie*, „Ziemia”, R. 11, nr 12, s. 190–191.
- 1928 *Zabytki przedhistoryczne w pow. działdowskim*, „Ziemia”, R. 13, nr 2, s. 24–27.
- 1930 *Muzeum Mazurskie w Działdowie a młodzież*, „Ziemia”, R. 15, nr 4, s. 76–78.
- 1932 *Kaflę mazurskie*, „Ziemia”, R. 17, nr 8–9, s. 243–245.

SULIMIERSKI F., CHLEBOWSKI B., WALEWSKI W., KRZYWICKI J.

1880–1914 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa.

SWIENCICKI I.

1933 *Praca Muzealna. I. Znaczenie zbiorów*, „Ziemia”, R. 23, nr 10, s. 165–167.

1933 *Praca Muzealna. II. Konserwacja zabytków w muzeach*, „Ziemia”, R. 23, nr 11, s. 194–196.

1933 *Praca Muzealna. III. Praca muzeologa*, „Ziemia”, R. 23, nr 12, s. 216–219.

SZAFER W.

1923 *O młodszych florach kopalnych ziemi krakowskiej w związku z historią człowieka*, „Ziemia”, R. 8, nr 6–8, s. 113–118.

Szkoły wyższe, „Kronika krajowa”, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. 8, 1946, s. 118.

SZUKIEWICZ W.

1912 „Kronika krajoznawcza”, „Ziemia”, R. 3, nr 1, s. 16.

1912 *Merecz*, „Ziemia”, R. 3, nr 26, s. 423–425.

1912 *Szkice z Białejrusi*, „Ziemia”, R. 3, nr 14, s. 218–222.

1912 *Wykopaliska w Naczy (pow. lidzki)*, „Ziemia”, R. 3, nr 49, s. 787–788.

1913 *Cmentarzysko ciałopalne płaskie pod wsią Naczq, w powiecie lidzkim, gub. wileńskiej*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 21, Dz. 5 – Arch. i Etn., Warszawa, s. 31–38.

1914 *Trepanowane czaszki z cmentarzyska pod Naczq*, „Ziemia”, R. 5, nr 18, s. 278–279.

1916 *Cmentarzysko neolityczne w Łankiszkach pod Naczq*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 23, Dz. 4 – Arch., Warszawa, s. 1–12.

SZWAGRZYK J.A.

1990 *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, wyd. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

SZYDŁOWSKI J.

1972 *Rudolf Jamka, zasłużony badacz pradziejów Śląska*, „Poglądy”, nr 13, s. 19.

SZYMAŃSKI S.

1949 *Z zagadnień programu działalności Wydziału Społecznej Opieki nad Zabytkami*, „Ziemia”, R. 40, nr 9, s. 174–177.

- 1950 *Istota społecznej opieki nad zabytkami przeszłości*, „Ziemia”, R. 41, nr 1–2, s. 2–4.
- 1950 *Tablice „Zabytkowe”*, „Ziemia”, R. 41, nr 3, s. 49–51.
- SZYMAŃSKI S. (plastyk)
- 1990 *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1950*, Warszawa.
- SZYMCZAK M.
- 1978 *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- SZYSZKOWSKI W.
- 1986 *Raczkiewicz Władysław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 29/1, z. 120, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 607–614.
- ŚCIBOR J.
- 1988 *O dziejach Muzeum Ziemi Sandomierskiej PTK w Sandomierzu w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Materiały z Sejmiku Muzealnictwo w PTTK”, Puławy 26–27 XI 1988 r.
- 1993 *Z dziejów sandomierskiego muzeum*, „Pamiętnik Sandomierski”, t. 1, s. 84–101.
- ŚLĄSKI J.
- 1951 *Życiorys śp. prof. dr. Zygmunta Zakrzewskiego*, „Z otchłani wieków”, R. 20, z. 5–6, s. 73–75.
- ŚLIWA M. (red.)
- 2000 *Wielka historia Polski 1918–1939*, Kraków.
- Ś. P. Jan Czeraszewicz, „Ziemia”, R. 9, 1924, nr 10, s. 187–188.
- Święto krajoznawstwa polskiego, „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne”, „Ziemia”, R. 17, 1932, nr 6, s. 186–187.
- TABACZYŃSKI S.
- 2004 *Archaeology: dealing with the Human Past in the Present. Archeologia i przeszłość społeczna*, „Archeologia Kultura Ideologie. Biskupińskie Prace Archeologiczne”, nr 3, s. 9–30.
- TARNOWSKI S., MATAFIEJ E.
- 1979 *75 lat oddziału łódzkiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Łódź.
- TATARKIEWICZ W.
- 1913 *Ceramika i szkło polskie na wystawie w domu Baryczków*, „Ziemia”, R. 4, nr 30, s. 494–498.

TELEŻYŃSKI K.

- 1911 *Odkrycie przedhistorycznego grobowca koło Równego (Wołyń)*, „Ziemia”, R. 2, nr 33, s. 550–551.

THUGUTT S.

- 1926 *Dzieje „Ziemi”*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 363–366.

TOKARSKI Z.

- 1949 *Dzisiejsze Krajoznawstwo*, „Ziemia”, R. 40, nr 3, s. 62–65.
1949 *Rada Turystyczna*, „Ziemia”, R. 40, nr 11, s. 210–212.

TOŁWIŃSKI Z.

- 1939 *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Lublinie*, „Ziemia”, R. 29, nr 7, s. 216–218.

TOMKIEWICZ S.

- 1923 *Style w architekturze kościelnej*, Kraków.

TOPOLSKI J.

- 1968 *Metodologia historii*. Warszawa.
1979 *Towarzystwa naukowe, stowarzyszenia naukowo-techniczne i kulturalne w Wielkopolsce. Informator*, „Prace Ośrodka Dydaktycznego i Informacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk”, nr 12.

TRETER M.

- 1922 *Organizacja zbiorów państwowych Rzeczypospolitej Polskiej*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 7, s. 3–33.

TURSKA-STRASZEWSKA J.

- 1950 *Ochrona rękopisów i druków*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 95–99.

TUSZEWSKI E.

- 1927 *Rozwój akademickiego koła krajoznawczego na tle idei krajoznawczej*, „Ziemia”, R. 12, nr 1, s. 8–12.

TWARDECKA J.

- 1973 *Ludwika Krzywickiego – więcej niż hobby*, „Z otchłani wieków”, R. 39, z. 2, s. 122–125.

Uchwały Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 15 i 16, s. 271–273.

Uchwały III Zjazdu Pomorzoznawczego, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 4, s. 75–76.

URBAŃSKI M.

- 1993/1994 *Odkrycia archeologiczne dokonane przez nauczycieli przed II wojną światową na terenie woj. sieradzkiego*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 9, s. 37–48.

- Uroczystości Lednickie*, „Kronika”, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 7–8, s. 208.
Ustawy Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, „Przegląd Archeologiczny”, R. 1–3, 1921, t. 1, s. 152.
Utworzenie w Galicji organizacji podobnej do PTK (Redakcja), „Ziemia”, R. 3, 1912, nr 20, s. 321–333.

UZIĘBŁO L.

- 1912 *O najpierwszej z dochowanych po Polsku drukowanych książek*, „Ziemia”, R. 3, nr 8, s. 123–124.

W 25 rocznicę śmierci Zygmunta Glogera (-), „Ziemia”, R. 25, nr 5, s. 96–98.

WALCZAK W.

- 1949 *Na świętej górze Ślęzan*, „Ziemia”, R. 40, nr 12, s. 245–248.

WALICKI M. (red.)

- 1935 *Muzea puławskie*, „Ziemia”, R. 25, nr 11–12, s. 226–229.
1971 *Sztuka Polska. Przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, Warszawa.

WARCHAŁOWSKI J.

- 1911 *Zjazd miłośników ojczystych zabytków sztuki i historii w Krakowie*, „Ziemia”, R. 2, nr 29, s. 473–477.

WARCHAŁOWSKI W.

- 1997 *Historia Zbiorów Władysława Tarczyńskiego i Muzeum Miejskiego w Łowiczu 1907–1939*, Łowicz.

WAWRZENIECKI M.

- 1911 *Kurhan w Kowarach*, „Ziemia”, R. 2, nr 52, s. 841–843.
1911 *List do Redakcyi*, „Ziemia”, R. 2, nr 47, s. 774.
1911 *Z towarzystw naukowych*, „Ziemia”, R. 2, nr 43, s. 711.
1912 *IV. Dział wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie*, „Zbiory polskie” „Ziemia”, R. 3, nr 3, s. 36–37.
1912 *Czem była tak zwana Mogiła Wandy we wsi Mogile pod Krakowem?*, „Ziemia”, R. 3, nr 7, s. 109–110.
1912 *Czy t. zw. zdobnictwo przeddziejowe i ludowe jest wyłącznie zdobnictwem ludowym?*, „Ziemia”, R. 3, nr 51, s. 818–819.
1912 *Narzędzia tortur w domu Matejki w Krakowie*, „Ziemia”, R. 3, nr 47, s. 759–762.
1912 *Wawel – Grodzisko*, „Ziemia”, R. 3, nr 1, s. 2–3.
1913 *W co wierzył człowiek przedhistoryczny*, „Ziemia”, R. 4, nr 7, s. 103–106.
1913 *Skrzypce*, „Ziemia”, R. 4, nr 9, s. 141.
1913 *Tarnowiec pod Tarnowem*, „Ziemia”, R. 4, nr 20, s. 337.

- 1913 *Najstarsze zabytki nasze budownictwa*, „Ziemia”, R. 4, nr 28, s. 458–459.
- 1913 *Niektóre nasze legendy historyczne w świetle zapatrywań i badań obcych*, „Ziemia”, R. 4, nr 43, s. 702–704.
- 1913 *Ślady kultury i osadnictwa przedhistorycznego Ziemi Kujawskiej*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 21, Dz. 5 – Arch. i Etn., Warszawa, s. 1–13.
- 1914 *List do Redakcji*, „Ziemia”, R. 5, nr 17, s. 269.
- 1914 *Słowianie i Finowie*, „Ziemia”, R. 5, nr 18, s. 282–283.
- 1914 *W imię nauki*, „Ziemia”, R. 5, nr 10, s. 159–160.
- 1914 *Zbiory wykopalisk przedhistorycznych przy Muz. Oddziału Polskiego Tow. Krajoznawczego w Kielcach*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 22, dz. 5 – Antrop., Arch. i Etn., Warszawa, s. 1–11.
- 1916 *Kurhany na południu gub. kieleckiej*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 23, dz. 4 – Arch., Warszawa, s. 13–16.
- 1919 *Archeologia przedhistoryczna*, [w:] *Metodyka wycieczek krajoznawczych*, Warszawa, s. 89–102.
- WAWRZYKOWSKA B. (red.)
- 2002 *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość*, Toruń.
- Ważne posunięcia Zarządu Głównego P.T.K.*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, 1948, nr 7 (22), s. 1–2.
- WĘGRZYNOWICZ L.
- 1926 *Dziedziny pracy krajoznawczej. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze a młodzież i szkoła*, „Ziemia”, R. 11, nr 8, s. 124–126.
- WIECZOROWSKI T.
- 1947 *Stan prehistorii na terenie Szczecina*, „Jantar”, R. 5, z. 2, s. 139–141.
- WIELECKI W.
- 1919 *Ruiny Polski*, „Ziemia”, R. 5, nr 44–52, s. 626–633.
- WIERCIŃSKI H.
- 1913 *Nowe odkrycie przedhistoryczne pod Nałęczowem*, „Ziemia”, R. 4, nr 50, s. 814–816.
- WIERZBICKA H.
- 1974 *Dawne syntezy dziejów Polski. Rozwój i przemiany koncepcji metodologicznych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- WISZNICKI M.
- 1911 *Wały Trajana*, „Ziemia”, R. 2, nr 2, s. 20–22.

- 1914 *Krajoznawstwo na prowincyi w 1913 r.*, „Ziemia”, R. 5, nr 15, s. 231–236.
- 1926 *Dziedziny pracy krajoznawczej. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze a wojsko*, „Ziemia”, R. 11, nr 9, s. 137–138.
- 1926 *Wartości i korzyści z wycieczek krajoznawczych*, „Ziemia”, R. 11, nr 23–24, s. 373–378.

WITKIEWICZ J.

- 1950 *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 87–89.

WITWICKI J.

- 1938 *Panorama plastyczna dawnego Lwowa*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 2, nr 6–7, s. 107–116.
- 1938 *Lwów odślania swe mury obronne*, „Przegląd Krajoznawczy”, R. 2, nr 8–9, s. 139–146.

WŁOSZEK T.

- 1912 *Muzeum Oddziału Kieleckiego P.T.Kr.*, „Ziemia”, R. 3, nr 10, s. 158–161.

WNEK J.

- 1926 *Grodziska w powiecie boheńskim*, „Orli Lot”, R. 7, nr 8, s. 113, 114–118.

WOCJAN S.

- 1969 *Marian Wawrzeński (1863–1943)*, „Z otchłani wieków”, R. 35, z. 3, s. 239–240.

WOJTKOWIAK S.

- 2005 *Tendencje globalistyczne a sprawa zachowania polskiej integralności i tożsamości narodowej*, „Res Humana”, nr 2–3, s. 30–35.

WOLSKI T.

- 1946 *Kazimierz Kulwieć*, „Ziemia”, R. 30, nr 9, s. 2–3.

WOJNO T.

- 1946 *Aleksander Janowski (Wuj)*, „Ziemia”, R. 30, nr 1–2, s. 2–3.

WÓJCICKI M.

- 2002 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*, [w:] *Praca dyplomowa: Kreacja obiektu muzealnego na przykładzie obrazu „Złodzieje” Wojciecha Weissa ze zbiorów Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, Kraków, s. 6–9.

WÓJCIK Z. J.

- 1994 *Sawicki Ludwik*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35/1, z. 144, Warszawa–Kraków, s. 332–334.

WROŃSKA-TWARDECKA J. (WROŃSKA J.)

- 1984 *Główne kierunki rozwoju archeologii w Warszawie od przełomu XIX/XX wieku do roku 1918*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 29, nr 2, s. 361–375.
- 1985 *Problematyka i rola publikacji archeologicznych w warszawskich periodykach od przełomu XIX i XX w. do 1918 r.*, „Archeologia Polski”, t. 30, z. 1, s. 193–227.
- 1986 *Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- 1988 *L'activite portant sur la préhistoire mené dans les sociétés de Varsovie entre 1906 et 1918*, „Fasciculi Archaeologici Historicae”, fasc. II, s. 103–104.

Wyciąg z protokołu obrad Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu, „Ziemia”, R. 14, 1929, nr 19, s. 335.

Wykłady przez radio, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 6, s. 95–96.

Wystawa „Krajobraz Polski”, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 6, 1912, s. 45–46.

Wystawa krajoznawcza we Włocławku, „Kronika krajoznawcza”, „Ziemia”, R. 1, 1910, nr 34, s. 534.

Wystawa Świętokrzyska, „Kronika”, „Ziemia”, R. 25, 1935, nr 11–12, s. 259.

Wystawa Świętokrzyska jako Muzeum P.T.K. im. St. Żeromskiego w Kielcach, „Ziemia”, R. 26, 1936, nr 5, s. 133–139.

X-lecie Akademickiego Koła Krajoznawczego „Z kraju i ze świata”, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 22, s. 346–347.

XXVII Zjazd Delegatów PTK, „Ziemia”, R. 23, 1933, nr 10, s. 184–185.

ZABORSKI B.

- 1929 *O kształtach wsi w Polsce*, Kraków.

ZACHWATOWICZ J.

- 1950 *Pomniki kultury*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 83–85.

ZAHORSKI W.

- 1912 *Zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ziemia”, R. 3, nr 41, s. 662–664.

ZAJĄCZKOWSKI M.

- 1939 *Życiorysy i wspomnienia. Śp. Prof. dr Marian Sokołowski*, „Ziemia”, R. 29, nr 2, s. 65–66.

ZAŁUSKA K.

- 1968 *Historia Muzeum w Sandomierzu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, t. 5, s. 9–30.

ZAŁUSKA W.

- 1950 *O społecznej opiece nad zabytkami ruchomymi*, „Ziemia”, R. 41, nr 5–6, s. 101–103.

Zasady opracowania słownika geograficznego, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 13, s. 274–275.

ZASIADCZUK W.

- 1967 *Polskie badania archeologiczne na Wołyniu w okresie międzywojennym*, „Z otchłani wieków”, R. 33, z. 2, s. 61–63.

ZAWILSKI P.

- 1999 *Z historii pradziejowych zainteresowań członków PTK*, „Wędrownik”, nr 4 (362), Łódź, s. 10–13.

ZAWISTOWICZ K.

- 1928 *Z Wołynia (Wrażenia z wycieczki Zakładu Archeologii Przedhistorycznej Uniwersytetu Warszawskiego)*, „Ziemia”, R. 13, nr 1, s. 7–11.

- 1932 *Koła Krajoznawcze Młodzieży*, „Ziemia”, R. 17, nr 6, s. 165–169.

ZBOROWSKI J.

- 1927 *Ruch regionalny w Polsce*, „Ziemia”, R. 12, nr 11, s. 176–177.

- 1929 *Przegląd Muzealny*, „Ziemia”, R. 14, nr 11, s. 184–185.

- 1930 *Rzekome ślady przedhistorycznego człowieka w Tatrach* (Wiadomości bieżące), „Ziemia”, t. XV, nr 2, s. 36–38.

Ze stowarzyszeń, „Ziemia”, R. 4, 1913 r., nr 28, s. 466; nr 30, s. 498; nr 32, s. 531–532; R. V, 1914 r., nr 19 s. 302–303; nr 20, s. 319; nr 23, s. 367; nr 27, s. 430–431; nr 28, s. 447; nr 29, s. 462–464.

ZIELIŃSKI H.

- 1970 *Historia Polski 1864–1939*, Warszawa.

„Ziemia” – 1985, *Rocznik wydany z okazji 75-lecia czasopisma*, Warszawa 1985.

Ziemie Odzyskane na łamach „Ziemi” przed ich odzyskaniem (Redakcja), „Ziemia”, R. 39, 1948, nr 5, s. 118–119.

Zjazd Delegatów polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, 1948, nr 4 (19), s. 1–4.

Zjazd Kół Krajoznawczych Młodzieży, „Ziemia”, R. 12, 1927, nr 13–14, s. 231–232.

Zjazd krajoznawczy młodzieży szkolnej, „Kronika”, „Ziemia”, R. 29, 1939, nr 2, s. 76; nr 3, s. 104.

Zjazd Turystyczny w Krakowie (Redakcja), „Ziemia”, R. 5, 1919, nr 44–52, s. 641–642.

Z kroniki Oddziału PTK w Chojnicach, „Kronika”, „Ziemia”, R. 27, 1937, nr 3, s. 68.

ZNATOWICZ B.

1913 *Od poprzedniego wydawcy*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. 21, Warszawa, s. 5–9.

Z Oddziału Kujawskiego P.T.K. we Włocławku, „Sprawy Towarzystwa”, „Ziemia”, R. 13, 1928, nr 22, s. 358–360.

Z Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, „Kronika”, „Ziemia”, R. 7, 1922, nr 1, s. 29–31.

Z Wydziału Społecznej Opieki nad Zabytkami Przeszłości (Redakcja), „Ziemia”, R. 41, 1950, nr 5–6, s. 110–112.

Z żałobnej karty. *Doniesienie o śmierci Wandalina Szukiewicza*, „Ziemia”, R. 6, 1920, nr 1, s. 27.

ŻAKI A.

1948 *Krajoznawca i skorupka*, „Orli Lot”, R. 22, nr 4, s. 50–52.

ŻAKOWSKA M.

1939 *Dawne zabytki cechowe w Łągowie koło Staszowa*, „Ziemia”, R. 29, nr 3, s. 88–97.

ŻUROWSKI J.

1923 *Ochrona zabytków przedhistorycznych w Polsce*, „Polska Współczesna”, t. 2, s. 33–54.

1923 *Kraków i jego okolice w czasach przedhistorycznych*, „Ziemia”, R. 8, nr 6–8, s. 123–130.

Życie i działalność krajoznawcza Michała Rawity Witanowskiego (J.R.R.), „Ziemia”, R. 39, 1948, nr 2, s. 35–37.

ŻYTKOWICZ L.

1975 *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej, Księga pamiątkowa Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1875–1975)*, Warszawa–Poznań–Toruń.

Czasopisma opracowane całościowo

„Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” –1946–1950 (brak nr 2 z 1950 roku).

„Orli Lot” – R. 1, 1919; R. 20, 1939; R. 21, 1947; R. 24, 1950.

„Pamiętnik Fizyograficzny” – t. 21, 1913 – t. 26, 1921.

„Polskie Towarzystwo Krajoznawcze” – 1928.

„Przegląd Krajoznawczy” – R. 1, 1937 – R. 2, 1938 (do nr. 8–9).

„Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego” – 1907–1913; 1906–1916.

„Ziemia” – R. 1910–1914; R. 1919–1939; R. 1946–1950.

„Ziemia Wołyńska” – R. 1, 1938 – R. 2, 1939 (do nr. 4 – ostatniego).

Muzealne księgi inwentarzowe

Księga inwentarzowa zbiorów archeologicznych Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu.

Księga inwentarzowa zbiorów archeologicznych Muzeum Narodowego w Kielcach.

Księga inwentarzowa zbiorów archeologicznych Muzeum Okręgowego w Sandomierzu.

Księga inwentarzowa muzealiów archeologicznych Muzeum w Łowiczu.

Księga inwentarzowa zbiorów archeologicznych Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku.

Księga Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu, dział IV. Archeologia w zbiorach Muzeum Okręgowego w Sandomierzu.

Opracowania encyklopedyczne

Encyklopedia powszechna PWN, t. 3, Warszawa 1975.

Encyklopedia PWN w trzech tomach, t. 3, Warszawa 1999.

Nowa encyklopedia PWN, t. 5, Warszawa 1997.

Popularna encyklopedia powszechna, t. 15, Kraków 2004.

Wielka encyklopedia powszechna PWN, t. 9, Warszawa 1967.

Wielka encyklopedia PWN, t. 22, Warszawa 2004.

Publikacje w formie elektronicznej

SKOWRON W.

2002 Czy można było dokonać więcej?, www.pttk.pl/zycie/khit.

2002 Mimo wojny – P.T.K. 1914–1918, www.khit.pttk.pl.

2002 Rola nauki w P.T.K., www.khit.pttk.pl.

2003 Przywracając pamięci, www.khit.pttk.pl.

TWARÓG J. B.

2004 *Kierunki kształcenia krajoznawczego w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym 1918–1950, ze szczególnym uwzględnieniem działalności Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej*, www.khit.pttk.pl.

UMIŃSKI J.

2002 *Polski Touring Klub a Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*, www.pttk.pl/zycie/khit.

2003 Pomorski Okręg PTK w latach 1930–1950, www.khit.pttk.pl.

WIECZOREK E.

- 2002 Krajoznawstwo nauką w służbie badania przestrzeni, www.khit.pttk.pl.

Sprawozdania z działalności

- 1906/1916 *Sprawozdanie z działalności komisyj i sekcji*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 8–10, s. 41–42.
- 1910 *Sprawozdanie kasowe za rok 1910*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 4, s. 109–110.
- 1911 *Sprawozdanie kasowe za rok 1911*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 5, s. 106–107.
- 1912 *Wpływy i wydatki w 1912 roku*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 6, s. 80–81.
- 1913 *Rachunek strat i zysków*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 7, s. 62–63.
- 1918 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Sprawozdanie za rok 1918*, Warszawa.
- 1923 *Sprawozdanie PTK z działalności w roku 1922*, „Ziemia”, R. 8, nr 5, s. 96–100.
- 1930 *Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, „Ziemia”, R. 15, nr 11–12, s. 232–235.
- 1930 *Sprawozdanie z posiedzenia Komitetu Wykonawczego Rady Głównej P.T.K. 30 maja 1930 r.*, „Ziemia”, R. 15, 1930 r., nr 13, s. 273.
- 1934 *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w r. 1933*, „Ziemia”, R. 24, nr 7–8, s. 188.
- 1935 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego za r. 1934*, „Wiadomości Krajoznawcze i Turystyczne”, „Ziemia”, R. 25, nr 5, s. 105.
- 1936 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r.*, Warszawa.
- 1936 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r.*, „Ziemia”, R. 26, nr 10–11, s. 275–284.
- 1937 *XXX Sprawozdanie z działalności w roku 1936 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa.
- 1937 *XXX Sprawozdanie z działalności w roku 1936 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. XXVII, nr 4–5–6, s. 119–136.
- 1938 *XXXI Sprawozdanie z działalności w roku 1937 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa.
- 1938 *XXXI Sprawozdanie z działalności w roku 1937 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 28, nr 5–6, s. 120–142.

- 1939 *XXXII Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa.
- 1939 *XXXII Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 29, nr 5-6, s. 181–201.
- 1939 *Sprawozdanie z działalności Zarządu Okręgu Wołyńskiego PTK w Łucku za rok 1938*, „Ruch turystyczno-krajoznawczy”, „Ziemia Wołyńska”, R. 2, nr 4, s. 62.
- 1947 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1946*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, nr 3–10, s. 1–4.
- 1948 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1947*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, nr 3 (18), s. 1–4.
- 1949 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1948 i Zarządu Głównego P.T.K. za okres kadencji od 27 maja 1948 roku do 1 czerwca 1949 roku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, nr 5 (29), s. 1–12.
- 1949 *Sprawozdanie z Walnego Zjazdu Delegatów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Olsztynie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, nr 7–8 (31–32), s. 1–8.
- 1950 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w roku 1949*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, nr 5 (29)¹, s. 1–12.
- 1950 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego za rok 1950*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, nr 10–11–12 (44–48)², s. 1–26.

Zbiory archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy Oddział w Inowrocławiu nr zespołu 137/0 – *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział Kujaw Zachodnich w Inowrocławiu*.

Archiwum Państwowe w Lublinie nr zespołu 622/5 – *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Lublinie*.

Archiwum Państwowe w Siedlcach nr zespołu 740/0 – *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział w Siedlcach*.

Archiwum Państwowe m. st. Warszawy Oddział w Łowiczu nr zespołu 267/0 – *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział w Łowiczu*. Archiwum Państwowe w Łodzi

¹ Występuje także jako nr 5/6 (29). Zapewne pomyłka w numeracji, powinno być nr 5–6 (39–40).

² Pomyłka, powinno być nr 10–11–12 (44–46).

sygn. 23580 – *Akta miasta Łodzi, Wydział Statystyczny* (Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział w Łodzi 1918–1919 r.); sygn. 12345 – *Rada Miejska* (Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Łodzi 1921 r.).

Archiwum Państwowe w Łodzi Oddział w Zgierzu sygn. 37 – *Starostwo Powiatowe Łódzkie 1918–39* (Towarzystwo Krajoznawcze Oddział w Zgierzu).

Biblioteka Narodowa w Warszawie mik. 41286, k. 14-19 – korespondencja Wandalina Szukiewicza z lat 1878–1919, mik. 41304, k. 8

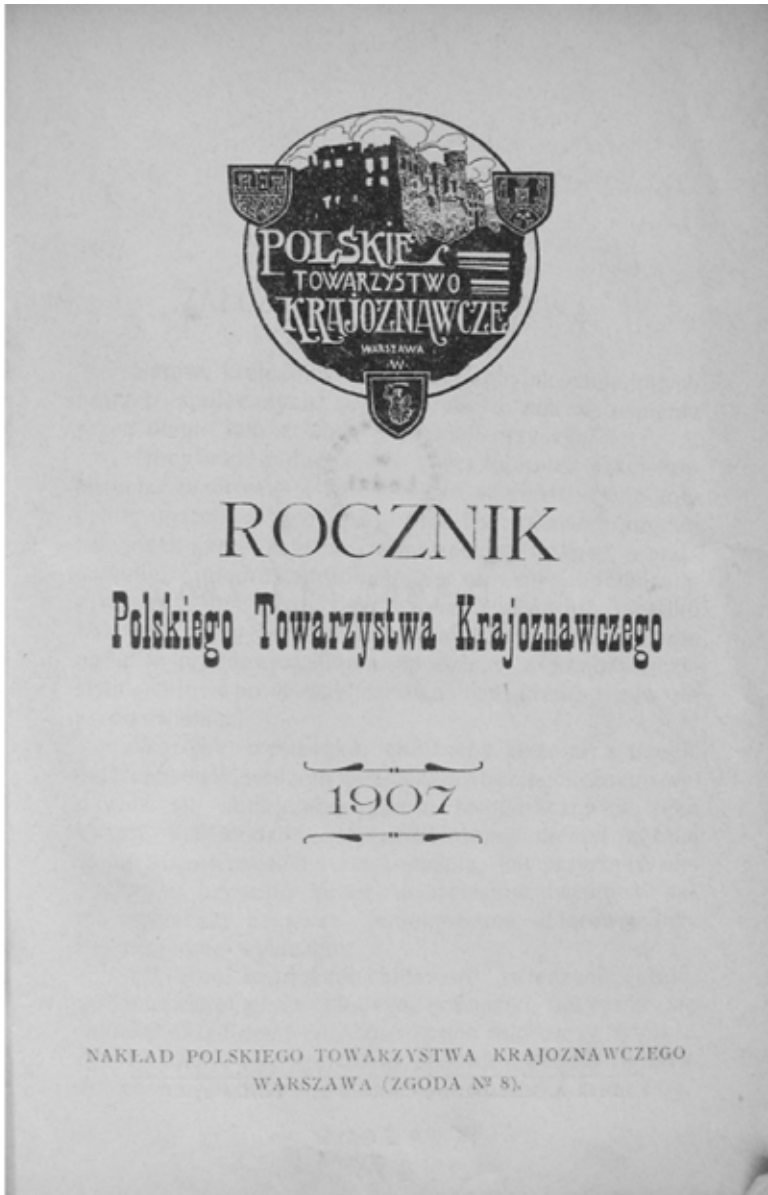
Ryc. 1. Zygmunt Gloger.
Pierwszy prezes Polskiego
Towarzystwa Krajoznawczego
lata 1906–1910.

Ryc. 2. Kazimierz Kulwieć.
Założyciel i prezes Polskiego
Towarzystwa Krajoznawczego
w latach 1910–1922.

Ryc. 3. Aleksander Jankowski.
Założyciel i prezes Polskiego
Towarzystwa Krajoznawczego
w latach 1923–1929.

Ryc. 4. Strona tytułowa „Rocznika Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, pierwszego pisma Towarzystwa Krajoznawczego, wydawanego w latach 1907–1913 i 1916.

Ryc. 5. Strona tytułowa pisma „Ziemia”, wydawanego w latach 1910–1950, drugiego z kolei pisma Towarzystwa Krajoznawczego. Na zdjęciu R. 14, 1929, nr 4 z widokiem ruin zamku w Ciechanowie, sfotografowanych przez Bohdana Guerquina.

CIECHANÓW

Za miastem, po drugiej stronie Łydni, na błotnistej łące, wznoszą się dwie ciemno-czerwone baszty i mur wysoki. Oto co dotrwało do naszych czasów z zamczyska, o którym pisano przed laty, że był „osobliwym miastkiem”.

Zbudowany został zamek podobno przez ks. Janusza Starszego. Przez niego również zostało założone w r. 1400 miasto, na nowym, lepszym miejscu, z charakterystycznym na owe czasy rynkiem prostokątnym w środku.

Po przyłączeniu Mazowsza do Korony, w r. 1525, zamek ciechanowski, jak i inne zamki mazowieckie, zostaje oddany „tytułem oprawy” królowej Bonie. I jak chce historia, zamek zostaje przebudowany przez dumną Włoszkę. A potem historia Ciechanowa, to zwykła historia miasta polskiego: po-jagielloński rozkwit i dobrobyt zniszczony przez wojny szwedzkie, klęski i pożogi, ogólny upadek miast XVIII wieku, rozbiory i czasy porządku królewsko-pruskiego. Losy miasta podzielił i zamek.

Zamek sam, zbudowany został na niewielkiej, sztucznie podwyższonej, kępie, wśród błot i niskich łęgów nadłydyńskich. Rzeczka Łydynia pod samymi murami płynęła, dostarczając również wody fosie, która zamek od strony ładu otaczała. Trudny więc był dostęp do zamku w owe czasy.

Zamek posiada w planie kwadrat, na którego rogach wznoszono baszty. Otóż takie dwie baszty stojące w narożnikach, dziś zobaczyć jeszcze można. Pierwsza z nich, wschodnia, służyła przed laty za więzienie, nie było do niej wejścia wprost z podwórca, jeno z poziomu pierwszego piętra. Druga zaś wieża zachodnia, służyła za arsenał, wejście do niej było wprost z dziedzińca, skąd schody umieszczone w grubości muru, prowadziły na górne piętra. Jak jedna, tak i druga opatrzone były u góry strzelnicami kamiennymi, które do czasów naszych dotrwały.

Do zamku można było dostać się przez most, prowadzący do głównej bramy, istniało podobno i drugie wejście, furta raczej, w ścianie zachodniej.

Jakie zaś zabudowania mieszkalne były, trudno dziś orzec. Wiemy jeszcze, że na zamku była również kaplica pod wezwaniem św. Stanisława, o której wspomina lustracja z r. 1580. Ciekawa to lustracja, czytamy w niej, że na zamku były kosztownie urządzone i piękne komnaty, czytamy, że był „w tylnej izbie II-go piętra niewielki sklepik z żelaznymi drzwiami, który dawniej na zachowanie srebrów stołowych książęcych służył”. Ale w r. 1609, jak pisze lustrator „dachy były popusute, pułapy pazawalane, w izbach piece porozrzucane”. I wspomina jeszcze lustrator o t. zw. „kurzej stopce, do której wchodziło się ze skarbczyka”.

Jednakże jeszcze w r. 1646 można było w zamku mieszkać, skoro nocowała w nim wówczas królowa Marja Ludwika. Ostateczne zniszczenie nastąpiło dopiero po wojnach szwedzkich.

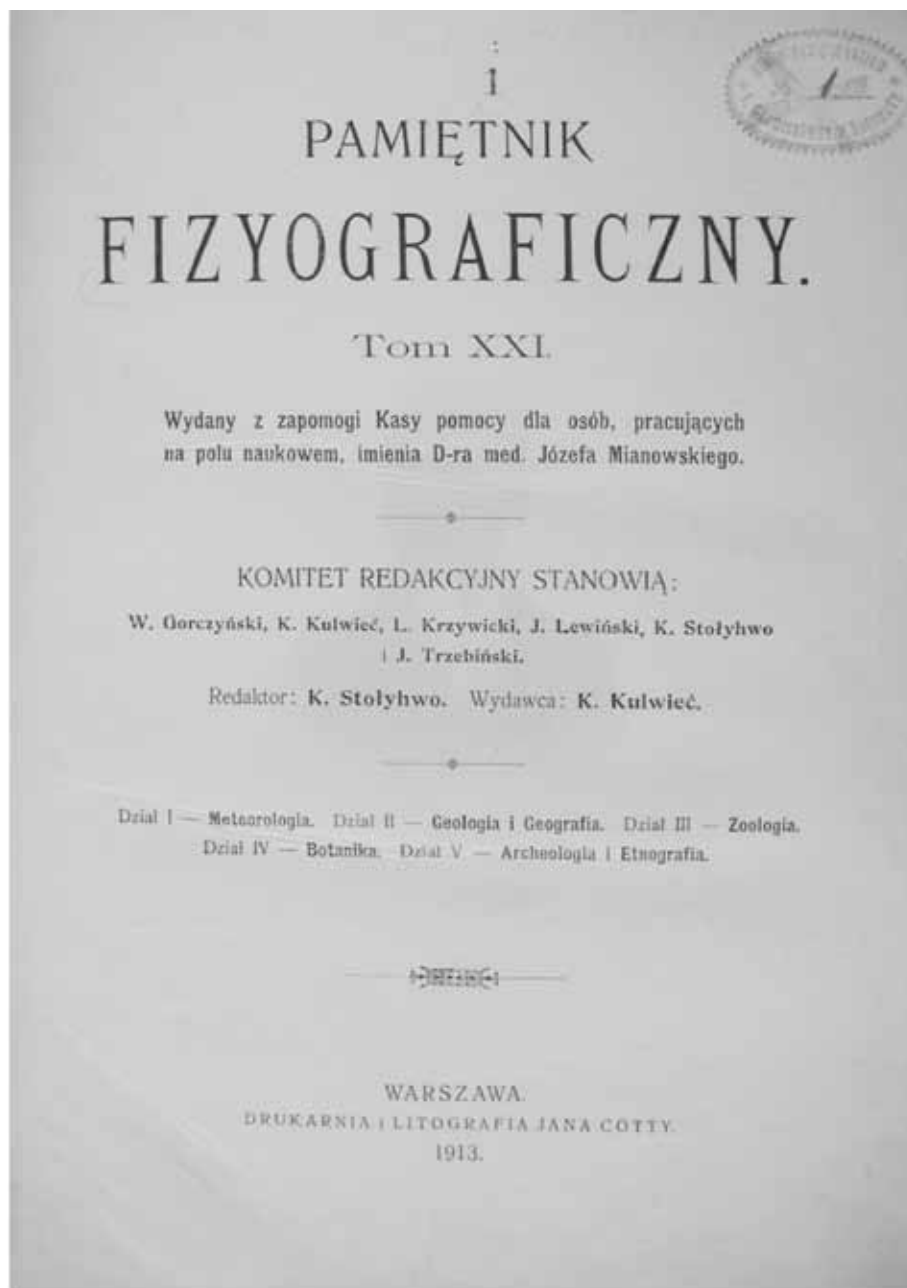
Za rządów pruskich, Neumanns naddzierżawca t. zw. „Ekonomji opinogórskiej”, do której należał zamek, rozehrał ostatecznie wewnętrzne mury zamku, aby z nich zbudować browar w Opinogórze. W ostatnich latach dopiero zabrano się do nadreperowania najbardziej zagrożonych murów.

Poza zamkiem są jeszcze w Ciechanowie dwa stare kościoły. Jeden z nich to dawna fara. Jest to duży gotycki, trzynawowy kościół, o bardzo pięknym gotyckim szczycie. A drugi to kościół po-augustjański założony już w r. 1353. Był to również kościół dużych rozmiarów, lecz późniejsze przebudowy zmieniły pierwotny wygląd kościoła.

Ciechanów, leżący o 100 km. od Warszawy, jest dobrym punktem wyjścia dla wycieczek do bliskiej Opinogóry, dawnej siedziby Zygmunta Krasieńskiego. Stąd również kursuje szereg stałych linii autobusowych, ułatwiających poznanie szeregu miejscowości takich jak Przasnysz, Maków i t. p.

Bohdan Guerin.

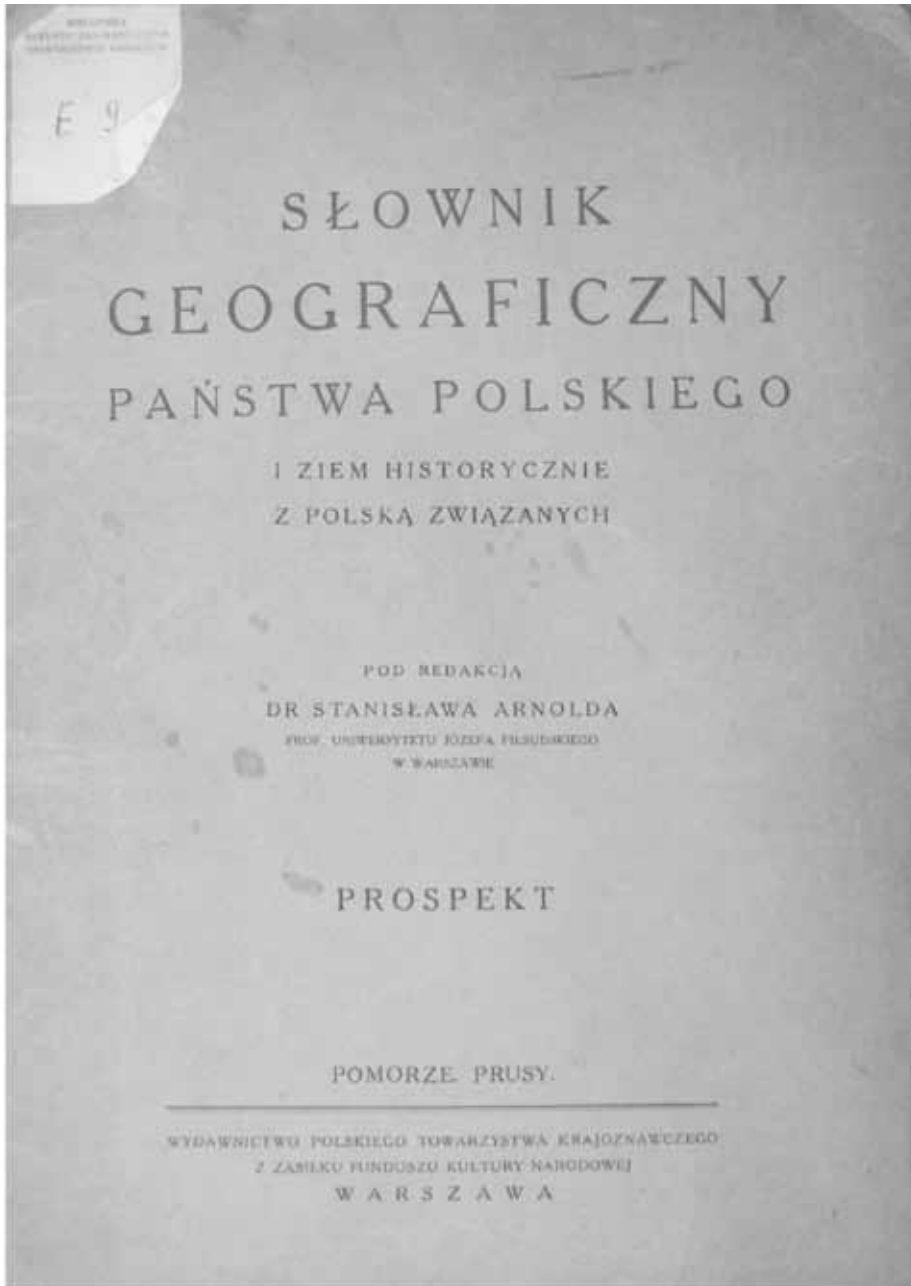
Ryc. 6. Odwrotna strona karty tytułowej pisma „Ziemia, R. 14, 1929, nr 4. Legenda do zdjęcia zamieszczonego na awersie strony tytułowej.

Ryc. 7. Strona tytułowa pisma „Pamiętnik Fizyograficzny”, wydawanego przez Komisję Fizyograficzną Towarzystwa Krajoznawczego w latach 1912–1921, trzeciego z kolei pisma Towarzystwa.

Ryc. 8. Strona tytułowa pisma „Orli Lot”, wydawanego w latach 1920–1950, początkowo przez Sekcję Kół Krajoznawczych Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Krakowie, a później przez Komisję Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Ryc. 9. Strona tytułowa prospektu „Słownika Geograficznego Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych”, wydanego w kwietniu 1936 roku.

PRZEGLĄD KRAJOZNAWCZY

ORGAN ODDZ. LWOWSKIEGO POL-
SKIEGO TOW. KRAJOZNAWCZEGO

ROK I • LWÓW, WRZESIEŃ 1937 • NR 1.

O D R E D A K C J I

Osobliwe koleje przechodził rozwój ruchu krajoznawczego we Lwowie.

W rok po założeniu w Warszawie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego — zaczyna w r. 1907 działać we Lwowie Akademicki Klub Turystyczny, prowadząc przez kilka lat ożywioną działalność turystyczną i krajoznawczą, w dużej mierze pionierską i odkrywczą, uwieńczoną poważnym dorobkiem w postaci „Przewodnika po Galicji” dra Mieczysława Orłowicza.

W r. 1913 byli członkowie Akademickiego Klubu Turystycznego dają początek „Lwowskiemu Towarzystwu Turystycznemu”, przemianowanemu później na „Lwowskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze”. Po przerwie wojennej — już w r. 1919 podejmuje Lwowskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze działalność, nawiązuje kontakt z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym w Warszawie, i w uznaniu potrzeby jednolitości organizacyjnej przemianowuje się w r. 1921 na Oddział Lwowski Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Po krótkim jednak okresie działalności następuje przerwa od r. 1922—1926. Wznowiona w styczniu 1926 działalność, zamiera już znowu w maju tego roku na sześć niemal lat. I dopiero od 23 marca 1932 r. trwa pierwszy, dłuższy okres nieprzerwanej działalności Oddziału Lwowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

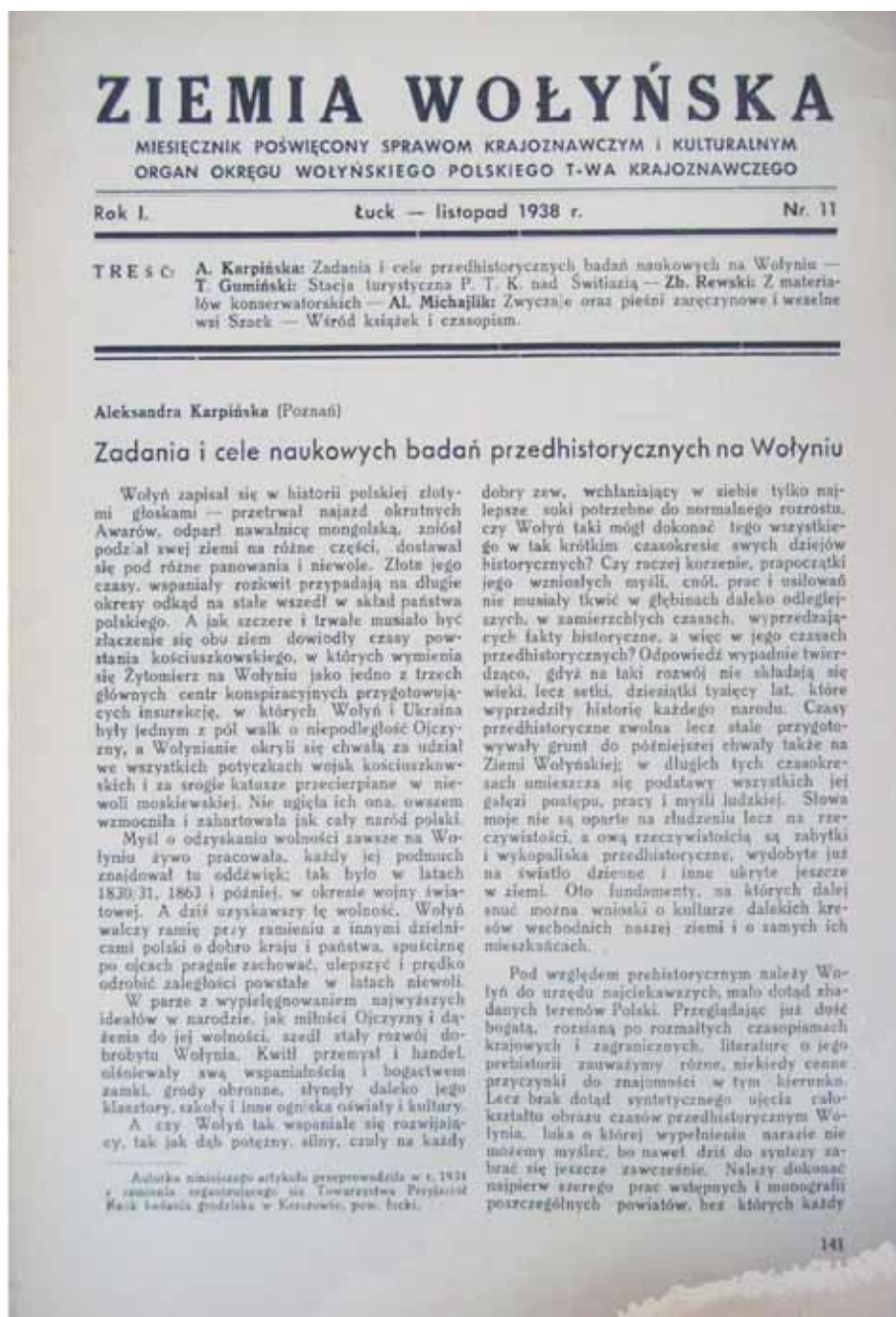
Z tego krótkiego przeglądu widzimy, z jakim trudem ruch krajoznawczy zapuszczał korzenie w grunt lwowski. Nic zatem dziwnego, że taki brak ciągłości pracy krajoznawczej w naszym środowisku, i kierunek działalności raczej turystyczny, utrudniły w znacznym stopniu przygotowanie podłoża pod szerokie rozpowszechnienie u nas ruchu krajoznawczego w ujęciu sformułowanym przez I Ogólnopolski Kongres Krajoznawczy w Poznaniu w 1929 roku.

W okresie 30-letniego istnienia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, przeszło krajoznawstwo polskie poważną ewolucję.

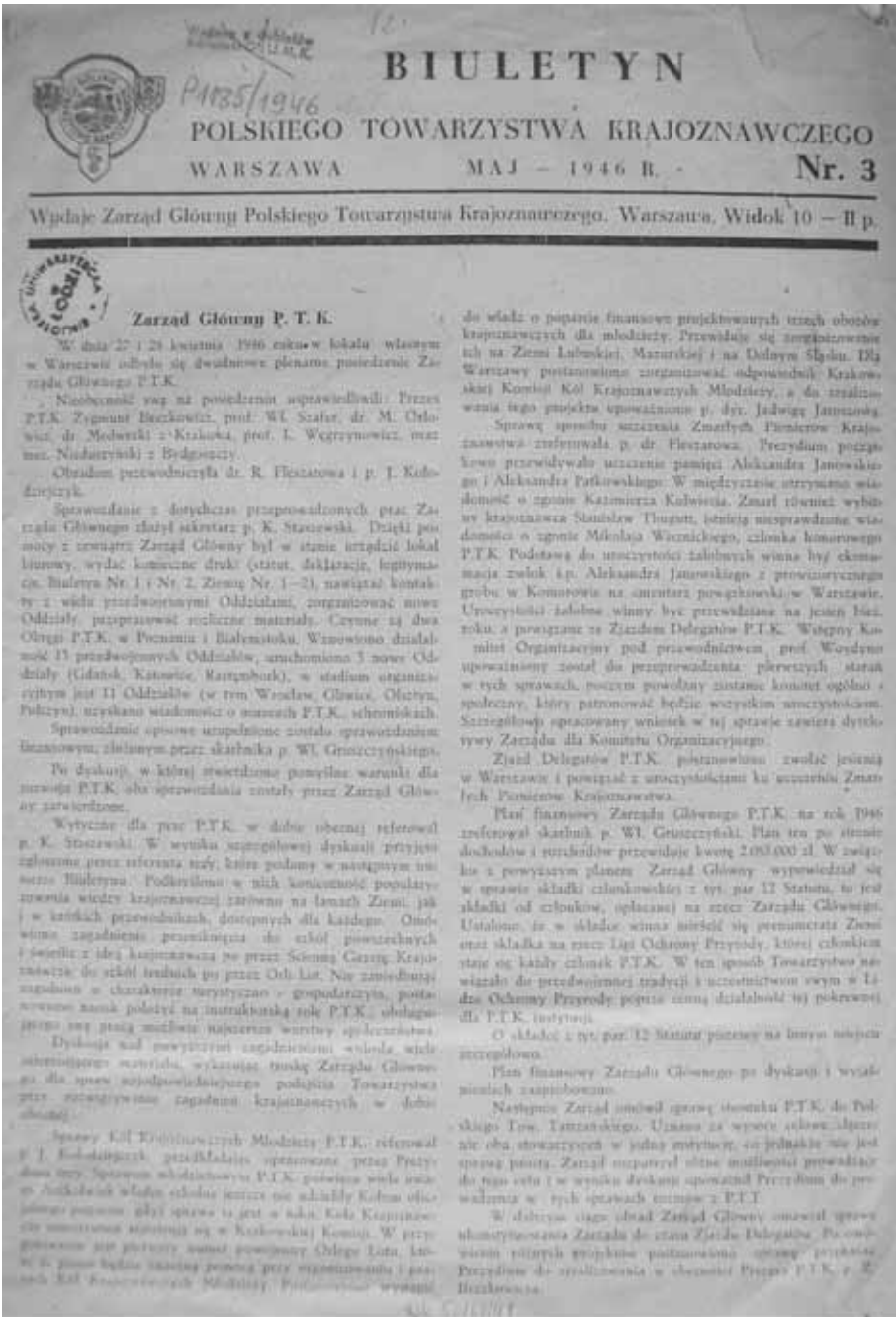
W latach niewoli poznawanie kraju było wyłącznie prawie emocjonalne, a spełniało swoją doniosłą rolę budzenia i pogłębiania patriotyzmu, dając temu pełny wyraz w ówczesnym hasle: „Przez poznanie do umiłowania — przez umiłowanie do czynów ołarnych”.

W odrodzonym Państwie przypadła krajoznawstwu polskiemu w udziale rola nauczyciela i wychowawcy szerokich sfer społeczeństwa, przez skłanianie go do głębszego i rzetelnego poznawania wartości kulturalnych, przyrodniczych i gospodarczych kraju,

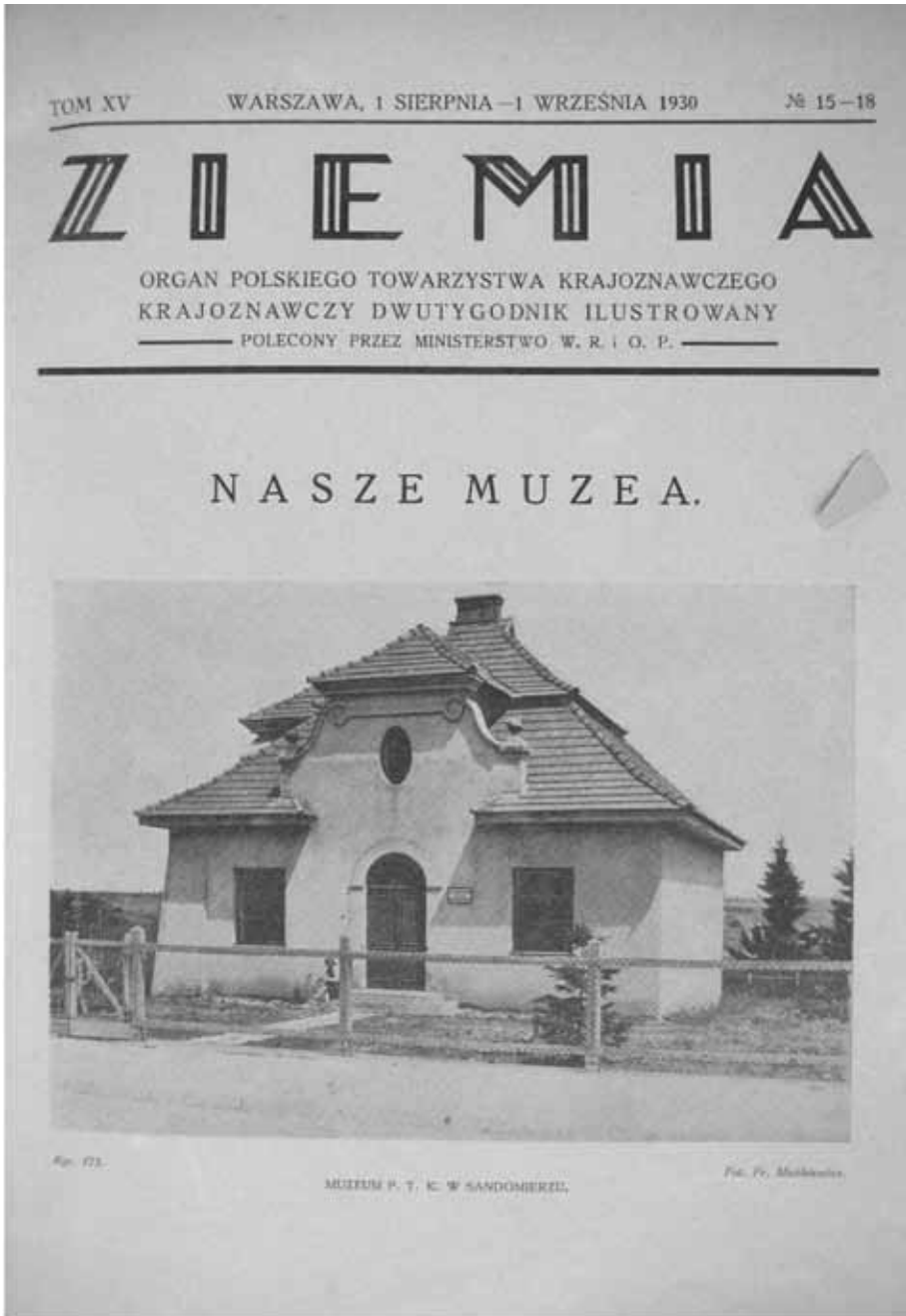
Ryc. 10. Strona tytułowa „Przeglądu Krajoznawczego”, ukazującego się w latach 1937–1939, pisma Oddziału Lwowskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

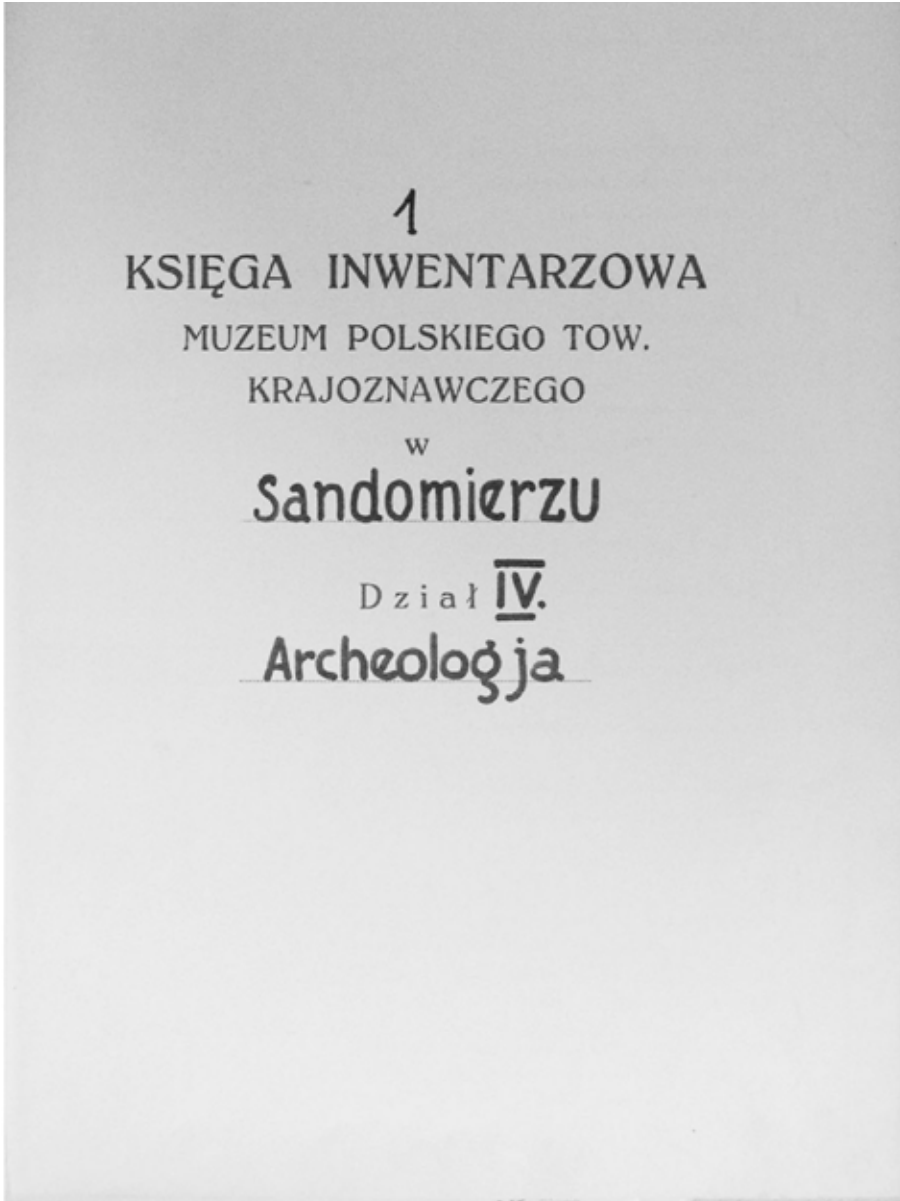
Ryc. 11. Strona tytułowa „Ziemi Wołyńskiej”, wydawanej w latach 1938–1939, pisma Okręgu Wołyńskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, z siedzibą w Łucku.

Ryc. 12. Strona tytułowa „Biuletynu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, wydawanego w latach 1946–1950, pisma Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

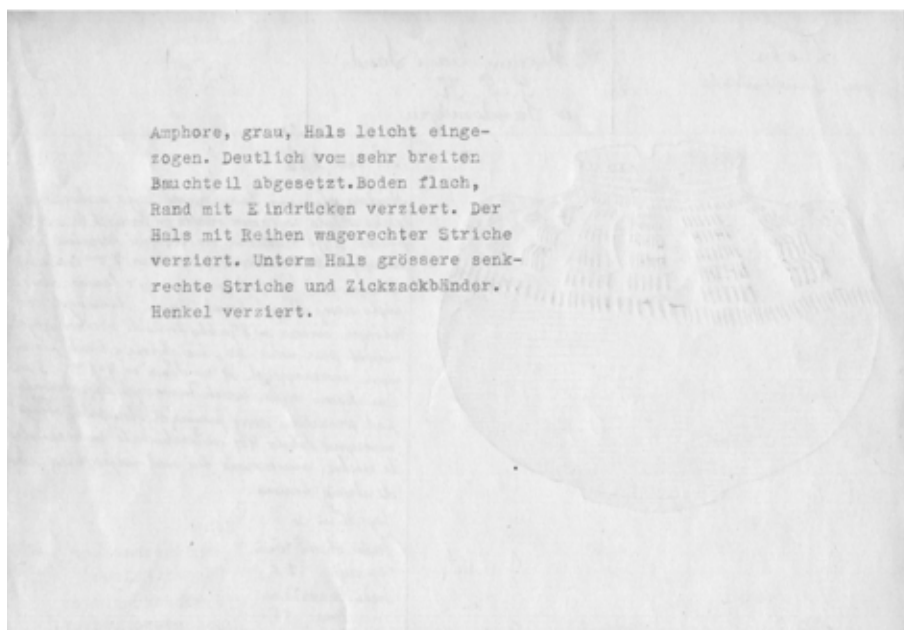
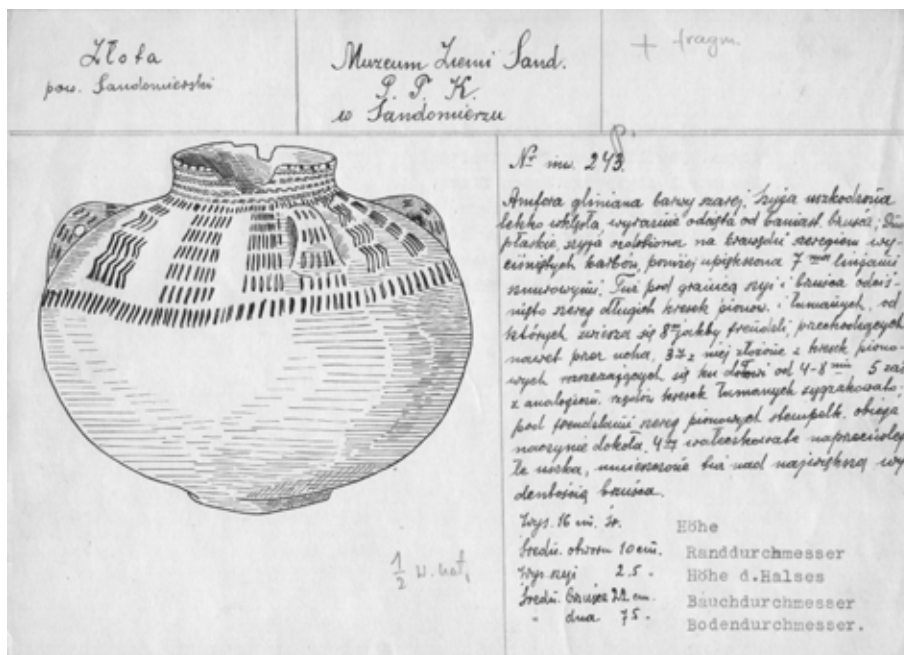

Ryc. 13. Budynek Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu. Zdjęcie zamieszczono na stronie tytułowej „Ziemi”, R. 15, 1930 , nr 15–18.

Ryc. 14. Strona tytułowa zachowanej książki inwentarzowej zbiorów archeologicznych Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu.

Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Sandomierzu.

Ryc. 15. Jedna z zachowanych kart inwentarzowych, zbiorów archeologicznych,
 Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu.
 Tłumaczenie w języku niemieckim zostało naniesione w czasie II wojny światowej
 Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Sandomierzu.

Ryc. 16. Rysunek projektowanego budynku Muzeum Ziemi Kujawskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zdjęcie pochodzi z artykułu W. Antoniewicza, *Muzealnictwo i muzeografia w 11 rocznikach „Ziemi”*, „Ziemia”, R. 11, 1926, nr 23–24, s. 366–371.

Ryc. 17. Włocławek. Nowo wybudowany budynek Muzeum Ziemi Kujawskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zdjęcie pochodzi z artykułu J. Manugiewicza, *W sprawie zadań i zasad ustroju muzealnictwa regionalnego w woj. warszawskim*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 286–293.

Ryc. 18. Kielce. Sala wystawowa Muzeum Świętokrzyskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zdjęcie pochodzi z artykułu L. Sawickiego, *Sprawozdania z objazdu muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 319–342.

Ryc. 19. Kielce. Sala wystawowa Muzeum Świętokrzyskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zdjęcie pochodzi z artykułu L. Sawickiego, *Sprawozdania z objazdu muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 319–342.

Ryc. 20. Kielce. Sala wystawowa Muzeum Świętokrzyskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Zdjęcie pochodzi z artykułu L. Sawickiego, *Sprawozdania z objazdu muzeów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia”, R. 15, 1930, nr 15–18, s. 319–342.

Ryc. 21. *Iwanowice*, woj. małopolskie. Plan sytuacyjny rozmieszczenia cmentarzysk prehistorycznych. Plan dołączony do artykułu S.J. Czarnowskiego, *Zabytki prehistoryczne we Wsi Iwanowice*. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 6, 1912, s. 171–181. Objasnienia do mapki autor zamieścił w treści artykułu.

Ryc. 22. Żarna prehistoryczne, znalezione przez Z. Glogera w okolicy Tykocina, woj. podlaskie. Zdjęcie dołączone do artykułu Z. Glogera, *Najstarsze zabytki rolnictwa polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, R. 2, 1908, dz. II, s. 3–15.

W treści artykułu znajduje się opis uwidocznionych zabytków.

„ŻAŁE“

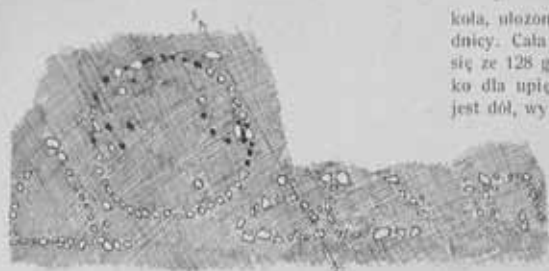
We wsi Mątwicy, pod Nowogrodem, w pow. łomżyńskim, na gruntach niektórych gospodarzy są miejsca zwane tutaj przez ludność „żałami”. Miejsca te znajdują się na wzniesieniach, w polu, z obydwóch stron wioski. Na „żałach” od niepamiętnych czasów znajdowały się ogromne kręgi, ułożone z glazów polnych. Glazy te leżały spokojnie dopóki wokół na polu było sporo kamieni, gdy jednak tych zabrakło, gospodarze zaczęli rozsądzać prochem kamienie i zwozić do domu na budowę piwnic. W ten sposób zniszczono kilkanaście wielkich kręgów, z których każdy dał po kilkaset fur bu-

KAMIEŃ ODWALONY NA „ŻALACH”

nr. W. Sobki.

742

UKŁAD KAMIENI NA „ŻALACH”
(inne punkty oznaczają miejsca, z których kamienie zdławano)

dulcu. Pod kamieniami, jak opowiadają gospodarze, znajdowano wiele różnego „zielażwa” w postaci dzid i jakby noży. Odnaleziono nawet parę glinianych garnków z popiołem, lecz, że nie znaleziono w nich pieniędzy, więc pończuzono je na kawałki.

W roku zeszłym przy pomocy łomżyńskiego Oddziału T-wa Krajowawczego udało się ocalić ostatni pierścień kamienny na „żałach”. Cmentarzysko to przedhistoryczne, bo tak jest prawdopodobnie, długie jest 66 metrów i szerokie 17 m. Otoczone jest ono całe wielkimi glazami i składa się z paru kół mniejszych i jednego wielkiego

koła, ułożonego z kamieni i mającego 14 cm. średnicy. Cała dekoracja tego cmentarzyska składa się ze 128 glazów, które jednak są tu ułożone tylko dla upiększenia. Pod każdym wielkim glazem jest dół, wymurowany małymi kamieniami i stanowiący jakoby piwniczkę, nakrytą z wierzchu. Piwniczki te są zasypane ziemią i drobnymi kamieniami, i w nich według opowiadań znajdowano owe „garnki z popiołem”.

rys. A. Chętnik

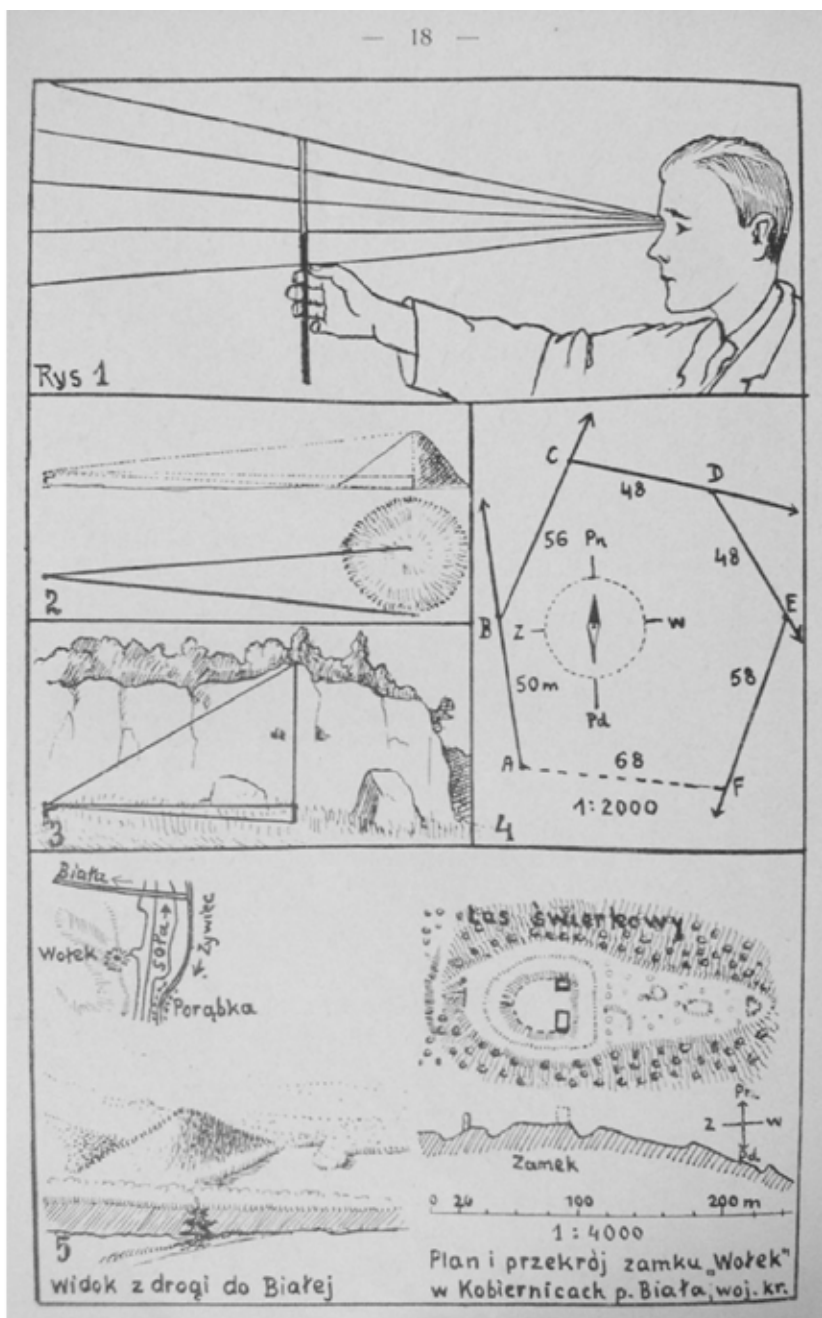
Całe cmentarzysko wygląda bardzo ładnie i może być jakby „świątynią dumania” dla ludzi, którym pamięć na prochy przodków daje natchnienie i moc do walki o przyszłość...

Cmentarzysko to jest dziś miejscem wycieczek z Łomży i okolic. Sprawa jednak nie jest jeszcze jasna, dopóki jaki specjalista nie zbada miejsca i nie zarządzi poszukiwań na całym terenie „żałów”. Niepewne też jest ocalenie pamiątek, dopóki z gospodarzem-właścicielem nie zrobi się stałej umowy, co do ogrodzenia cmentarzyska i zabezpieczenia go przed zrujnowaniem na budowę piwnic.

Adam Chętnik.

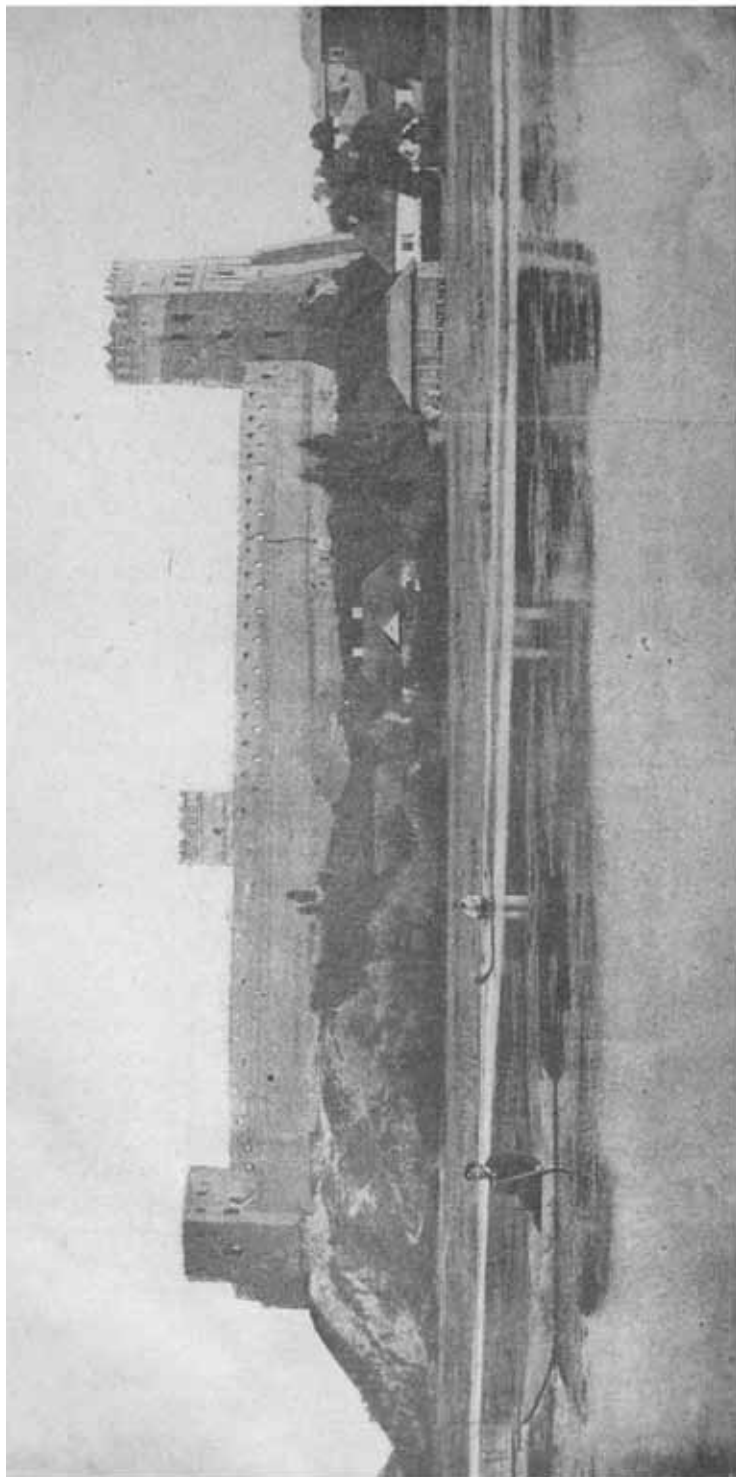
Ryc. 24. Zabytki pochodzące ze Zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego we Włocławku. Tablica została dołączona do artykułu M. Wawrzenieckiego, *Ślady kultury i osadnictwa przedhistorycznego Ziemi Kujawskiej*, „Pamiętnik Fizjograficzny”, t. 21, 1913, dz. V, s. 1–13.

Ryc. 25. Instruktażowy rysunek dołączony do artykułu G. Leńczyka, *Praktyczne wskazówki do wykonywania planów w terenie*, „Orli Lot”, R. 19, 1938, nr 1, s. 17-19.

Ryc. 26. Szydłów, woj. świętokrzyskie. Brama wjazdowa na zamek. Fotografia: Z. Skrobiński, „Ziemia”, R. 2, 1911, nr 2, s. 25.

Ryc. 27. Luuck. Wołyń. Widok ruin zamku. Zdjęcie zamieszczono w „Ziemi”, R. 5, 1919, nr 33–35, s. 520.

Indeks nazwisk

A

Abramowicz Andrzej 13, 14, 15
Adamiecki Wiktor 60
Antoniewicz Włodzimierz 12, 39, 53, 80,
81, 83, 84, 86, 87, 90, 91, 109, 110, 112,
126, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 161
Apanowicz Cyprian 67, 75
Arczyński Marek 123
Arnold Stanisław 83, 142, 151, 152, 154,
158, 159

B

Bartys Jan 97
Ber Wiktor 84
Bieliński Bohdan 54
Błęadowski Ryszard 145, 147
Bogatkowski Henryk 126
Bojarska S. 67
Bolszakow A. M. 29
Borowy Waclaw 84
Brensztejn Michał 53, 65, 145
Brzeziński Mieczysław 60
Bujak Franciszek 53, 65, 153, 159, 161
Bułhak Jan 65
Bykowski Czesław 83
Bystron Jan 81

C

Chelińska Maria 76
Chełchowski Kazimierz 60
Chełczyński Józef 60
Chętnik Adam 53, 87
Chlebowski Bronisław 150, 155
Chłapowski Franciszek 53
Chmielewski Konrad 53
Chmielnik Adam 53
Chreplińska Jadwiga 116

Chreplińska Janina 116
Chreplińska Maria 116
Chybiński Adolf 81
Cieślak Jadwiga 116
Ciołek Gerard 126
Cuevas Jadwiga 116
Czapelska Helena 101
Czaplińska Maria 116
Czapliński Władysław 116
Czarnecki Stanisław 161
Czarnecki Jan Józef 72, 73, 91, 145
Czarnowski Jan Stanisław 12, 13, 48, 49,
53, 54, 61, 62, 65, 68, 72, 77, 79, 84, 85,
145, 149
Czekanowski Jan 81, 145
Czerwiński Kazimierz 145

D

Danysz (Danysz Fleszarowa) Regina 82,
83, 84, 85, 106, 140, 142, 145, 159
Da Vinci Leonardo 37
Demetrykiewicz Włodzimierz 117
Dołęgowska Eugenia 116
Domagalska 128
Domaniewski Janusz 149
Dowgird Tadeusz 55, 145
Drewko Michał 87
Drzewiecki Józef 67
Dunikowski J. 107
Duński Stanisław 127
Dyakowski Bohdan 65
Dyamentowski W. 76
Dzieduszycki Włodzimierz 72
Dzierżyński Ignacy 145
Dziubałtowski Seweryn 145

E

Erzepki Bolesław 65

F

Fedorowski Michał 145

Fitzke Jan 117, 118

Frankowski Eugeniusz 81

G

Galas Piotr 95, 101

Gąssowski Jerzy 12, 15

Gembarzewski Bronisław 81

Genty A. 61

Gintyło Roman 126

Gloger Zygmunt 12, 13, 23, 48, 49, 53, 63, 78, 79

Gorczyński Władysław 145, 148

Goriaczkowski Włodzimierz 145

Gostyński Tadeusz 126

Górecki Eugeniusz 128

Górski Artur 37, 81

Górski Konrad 82

Graeve Stanisław 65

Grodzka Jadwiga 116

Gruszczyński Władysław 83

Gruszecka Janina 161

Grzelak 63

Grzędzielski Eugeniusz 109

Gumiński Tadeusz 118

H

Hadaczek Karol 54, 56, 72

Hauke Nowak Aleksander 118

Heilpern Maksymilian 60

Hełczyński Józef 49

Herbst Stanisław 126

Hermanowicz Jan 65

Hilchen Franciszek 107, 108

Hildt Ludwik Fryderyk 145

Hornung Zbigniew 117

Horoszkiewicz Roman 84

Hoyer Henryk 84

Hryniewiecki Bolesław 81, 145, 153

Hugo Bader Kazimierz 84

Hybsz Waclaw 128

I

Iczakowski Ludwik 127

J

Jagielak Franciszek 128

Jakimowicz Roman 12, 13, 14, 58, 61, 80, 91, 112, 113

Jakimowicz Zofia 84, 85

Jamka Rudolf 97, 114

Janicki Bolesław 111

Janowski Aleksander 34, 62, 65, 75, 81, 82, 83, 84, 87, 109, 112

Janusz Bohdan 53

Jarczewski Franciszek 127

Jarocki Stanisław 65, 84

Jarosiewiczówna Maria 116

Jasiński W. 108

Jaskłowski Waclaw 68

Jastrzębowski Szczęsny 61

Jaškowiak Franciszek 127

Jażdżewski Konrad 15, 41, 42, 43, 84, 86, 114, 142

Jesionkowski Mateusz 78

Jędrzejowiczowa Baudouin de Courtenay

Cesarja 153

Jura Albin 96

Jurczyński Juliusz 142

Justyna Jan 129

K

Kaczyński Stanisław 67

Kalliefe 55

Kamocki Witold 109

Karczewski Stanisław 145

Karpińska Aleksandra 117

Karpowicz Stanisław 109, 110

Kierzkowski Witold 126

Kitowska Małgorzata 19

Kleczyński Jerzy 56

Klimaszewska Jadwiga 101

Kluss Józef 113, 126

Kluzekówna Aniela 101

Kluzekówna Helena 102

Kobędza Józef 128

Koleśnik Waclaw 128

Kołąbryn Hieronim 55

- Kołodziejczyk Józef 83, 87, 104, 123
 Komornicki 111
 Kononowicz K. 107
 Konówna Wanda 145
 Kontkiewicz Stanisław 60, 63, 145
 Kopera Feliks 65
 Koronkiewicz P. 145
 Kosieradzki 145
 Koterski Władysław 73
 Kostrzewski Józef 12, 15, 76, 81, 84, 85, 105, 164
 Kowalczewski Sylwester 91, 115
 Kowalski 128
 Koziński Piotr 126
 Kozłowski Leon 13, 77
 Kozłowski Stanisław 65
 Krajewski Onufry 76
 Kreczmer Arkadiusz 145
 Kropielnicki Władysław 128
 Król Aleksander 126
 Król Kazimierz 153
 Krukowski Jerzy 145
 Krukowski Stefan 13, 81, 84, 85, 86, 112
 Krupa J. 107
 Kruszyński Józef 67
 Krygowski Władysław 19
 Krykiewicz Marian 128
 Krzywicki Ludwik 13, 14, 48, 49, 61, 145, 146, 147, 148, 149
 Krzyżanowski Julian 83, 161
 Kulczycki Zbigniew 19
 Kulwiec Kazimierz 21, 25, 36, 37, 51, 52, 60, 80, 81, 145, 148
 Kulwiec Wincenty 65
 Kutrzebianka Anna 102
 Kühn Kazimierz 127
 Kuzek Tomasz 128
- L**
 Lang A. 61
 Laskowski Konstanty 128
 Lauterbach Alfred 87
 Lenartowicz Zdzisław 56, 68, 71, 72, 73, 109, 149
 Lenartowicz Stanisław 14, 17, 123, 142
 Lencewicz Stanisław 53, 84, 145
- Leńczyk Gabriel 117
 Leszczycki Stanisław 123
 Lewiński Jan 145, 148
 Licharew Zofia 128
 Limanowski Mieczysław 81
 Lipkowski 127
 Lipowski Józef 95
 Lipski Leszek 128
 Litwiniszyn 114
 Lutman Roman 155
- Ł**
 Łempicki Michał 145
 Łęga Władysław 91, 155, 164
 Łopuski Czesław 145
 Łoza Stanisław 126
 Łuka Leon 15
- M**
 Maciesza Aleksander 65, 142, 145, 151
 Majewski Erazm 13, 57, 145
 Makarewicz Alina 111
 Makarewicz Stanisław 111
 Makarewicz Waleria 111
 Malinowski Edmund 145
 Malinowski Kazimierz 14, 18
 Małkowski Stanisław 84, 123, 153, 159
 Manteuffel Gustaw 65
 Manugiewicz Jan 91, 115, 120
 Marczak Michał 83
 Markowski Wiktor 68
 Massalski Edmund 115
 Matuszewski Witold 126
 Michalski Aleksander 69
 Mickiewicz Adam 38
 Mierzyński A. 61
 Miketta Janusz 83
 Miklaszewski Bolesław 145
 Miklaszewski Stanisław 145, 147
 Milewski 75
 Milicer Józef 68, 72, 73
 Mirosławscy 75
 Misiurski Tadeusz 128
 Mocarski Zygmunt 155
 Mońkowski Leon 67
 Moskalewski Stanisław 62

Moszyński Kazimierz 53
Możejko Bronisław 145

N

Nadolski Andrzej 15
Nałkowski Waław 25
Narębski Stefan 113
Nieć Julian 117
Niemojewski Lech 126
Nitsch Kazimierz 153, 159, 161
Noakowski Stanisław 81
Nosek Stefan 15, 96
Nowicki Eustachy 41
Nowicki F. 107

O

Obrębski Franciszek 116
Ojrzyński Antoni 60, 62
Okraska 114
Olearska Eleonora 116
Olearski Jan 116
Olechnowicz Władysław 145
Olszakowski Antoni 75
Olszewicz Bolesław 17, 25, 141
Olszewska Sabina 116
Olszewski W. 108
Orłowicz Mieczysław 142
Osiński Kazimierz 84
Otwocki F. 107

P

Paczoski Józef 145
Padechowicz Edmund 115
Pająk Marcin 128
Parczewski Alfons 66
Paszkowski Edward 65
Patkowski Aleksander 27, 30, 33, 83, 87,
109, 142, 152, 159
Pawlikowski Jan Gwalbert 38
Pawłowski Stanisław 26, 81, 153
Peleński Józef 54
Pfadt Stanisław 62
Pietraszewski Józef 109, 110
Pinno Alfons 127
Piwowar Adam 67, 145
Plage Ch. 61

Pollak Michał 159
Pomarański Stefan 84
Poniatowski Stanisław 147, 148
Przesmycki Piotr 145
Przyborowski Walery 62

R

Raczkiewicz Władysław 40
Radliński Ignacy 53
Radwan Mieczysław 84, 85, 107, 110,
111, 112, 113
Rajewski Zdzisław Adam 105, 124
Rajca Szymon 67, 75
Rakowiecki Kazimierz 49, 58, 62
Rapacz Kazimierz 131
Ratajewski Włodzimierz 116
Rawita Witanowski Michał 49, 65, 66, 67,
76, 77, 78, 107, 108
Rembek E. 107
Remer Jerzy 82, 83, 87, 119, 126
Rewski Zbigniew 117, 118, 126
Reyman Tadeusz 84, 90, 98
Rose Karol 65
Roszkowski Waław 87
Rothertowa Zofia 126
Romer Eugeniusz 65, 81, 153, 155, 159
Rudzki Zdzisław 145
Ruski Kazimierz 53
Ruszkowski Marian 126
Rutkowski Leon 145
Rutkowski Jan 81
Rydlewska Helena 116
Rydzewski Bronisław 149
Rzewuska Marta 145

S

Salska Helena 116
Samek Jan 129, 130
Samsonowicz Jan 72, 73, 109, 110, 145
Sarnowska Wanda 45, 124
Saska Stanisław 112
Saski Kazimierz 126
Sawicka Stanisława 126
Sawicki Ludomir 25, 27, 34, 35, 52, 65, 92
Sawicki Ludwik 13, 63, 64, 84, 85, 87, 91,
114

- Sawicki Tymoteusz 115
 Schmiedehelm Marta 84
 Schoenichen Walther 28
 Semkowicz Władysław 81, 109, 153, 159, 161
 Seweryn Tadeusz 94, 96
 Siedlecki Michał 81
 Siemionow Tiań-Szański Piotr 28
 Sieńkowski Eugeniusz 128
 Sioma J. 145
 Sippko Gustaw 84
 Siwak Michał 83, 87, 142, 159
 Skierski W. 108
 Skowron Wanda 17, 18
 Słomiński Zygmunt 142
 Smoleński Jerzy 153
 Smoliński Józef 53
 Spranger Eduard 28
 Spronger Stefan 128
 Srokowski Stanisław 142
 Sosnowski Paweł 145
 Stala Bolesław 127
 Stankiewicz Kazimierz 129
 Stankowski J. 108
 Starzyńska Janina 126
 Staszewski Kazimierz 122
 Staśko Józef 84
 Steinbok K. 145
 Stokwiszewski Henryk 128
 Stolpiak Barbara 15
 Stołyhwo Kazimierz 13, 49, 53, 58, 60, 68, 145, 148, 149
 Strzeszewski Stanisław 79
 Sujkowski Antoni 81, 145
 Sukertowa (Sukertowa-Biedrawina) Emilia 84
 Sulimirski 74
 Sulimierski Filip 150, 155
 Szabelski Stanisław 76
 Szafer Władysław 84
 Szczerbiński Marian 128
 Szczygielski Waclaw 128
 Szelązek Waclaw 83
 Szmít Zygmunt 110, 112
 Sznabl Jan 145
 Sztolcman Jan 145, 149
 Szturm de Sztrem Edward 153, 154
 Szukiewicz Wandalin 12, 53, 55, 56, 61, 65, 80, 145, 147, 148, 149
 Szyc J. 61
 Szydłowski Henryk 129
 Szydłowski Tadeusz 109, 110
 Szymański Stanisław 14, 18, 92, 126
- T**
 Tarczyński Władysław 65
 Tatarczyński Władysław 69
 Tatarkiewicz Władysław 53
 Telakowski Edmund 67
 Teleżyński Konstanty 53
 Thugutt Stanisław 52, 62
 Trepka F. 108
 Trzebiński Józef 145, 148, 149
 Twaróg Janina Barbara 102
 Tylicki Stanisław 145
- U**
 Uhorczak Franciszek 116, 123
 Umiński Janusz 18
 Uziębło Lucjan 53
- W**
 Walczak Wojciech 124
 Walewski Władysław 150
 Wawrzeniecki Marian 12, 13, 14, 53, 54, 58, 61, 71, 73, 75, 145, 147, 148, 149
 Wermiński F. 145
 Węgrzynowicz Leopold 93, 94, 161
 Wieczorek Edward 18
 Wiercieński Henryk 53, 145
 Wilkoński Leon 109
 Wisznicki Mikołaj 34, 52, 53, 62, 145
 Wiśnicki Tomasz 77
 Witkiewicz Jan 126
 Witwicki Janusz 117
 Włodarski Józef 83
 Włoszek Tadeusz 48, 68, 71, 73, 115
 Wolff Gustaw 83
 Wolniewicz Baltazar 77
 Wolski Tadeusz 49, 91, 145
 Wolski Zygmunt 145
 Woydyno Władysław 87, 126

Wóycicki Zygmunt 145

Wrońska (Wrońska – Twardecka) Jolanta
13, 15

Wyrzykowski Andrzej 65, 109

Z

Zaborski Bogdan 154, 159

Zachwatowicz Jan 126

Zakrzewski Adam 145

Zawadzka Elżbieta 127

Zawadzki Mieczysław 68

Zawistowicz Kazimiera 84

Zborowski Bruno 126

Zborowski Juliusz 84, 91

Ziegler Theobald 28

Zieliński W. 145

Znatowicz Bronisław 145, 146, 148

Zwoliński 116

Zysk Waław 128

Ż

Żakowska Maryla 84, 111, 112, 113

Żółkowski Stanisław 116

Żurowski Józef 84, 85, 111, 112

